

Національний музей Голодомору-геноциду
Інститут дослідження Голодомору
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Фундація Українського Голодомору-геноциду (Чикаго, США)
Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» імені Василя Стуса
БО «Міжнародний благодійний фонд розвитку Меморіалу жертв Голодомору»
Світовий Конгрес Українців в Україні

**ПРОБЛЕМА
ЕКЗИСТЕНЦІЙНОГО ВИБОРУ
ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ:**

МАТЕРІАЛИ

Міжнародної науково-практичної конференції
20 листопада 2019 р.

Київ
Видавництво Марка Мельника
2020

*Рекомендовано до друку Науково-методичною радою
Національного музею Голодомору-геноциду
(Протокол № 3 від 10.03.2020 р.)*

Підтримано Фондацією Голодомору-геноциду (США, Чикаго).

Редакційна колегія:

*канд. іст. наук Ірина Батирева,
канд. іст. наук Юлія Коцур, Тетяна Сопронюк, Лілія Шеремета.*

Рецензенти:

*Мовчан Ольга Миколаївна,
доктор історичних наук, професор кафедри історії та археології
Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля;
Лапчинська Ніна Василівна,
директор філіалу «Інститут дослідження Голодомору»
Національного музею Голодомору-геноциду,
заслужений працівник культури України.*

За достовірність викладеної інформації відповідальність несуть автори статей.

Б28 Батирева Ірина; Коцур Юлія (упорядники).

Проблема екзистенційного вибору під час Голодомору-геноциду:
матеріали Міжнародної науково-практичної конференції
(20 листопада 2019 р.) – Київ: видавець Мельник М. Ю., 2020. – 312 с.

У збірці матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Проблема екзистенційного вибору під час Голодомору-геноциду» проаналізовано, в яких умовах українцям довелося робити екзистенційний вибір, як деформувався внутрішній світ людини, втягнутої у щоденну й шоквильну боротьбу за елементарне виживання, людини, яка бачила навкруг себе муки й смерть найдорожчих їй людей і була нездатною хоч щось вдіяти. Це видання розраховане на істориків, етнологів, краєзнавців, викладачів та всіх тих, хто цікавиться темою Голодомору 1932–1933 років.

© Національний музей Голодомору-геноциду, 2020

© Інститут дослідження Голодомору, 2020

© Видавець Мельник М. Ю., право на видання, 2020

ЗМІСТ

Вступне слово	5
Ярослав Калакура. Цивілізаційний підхід у дослідженні свободи вибору в умовах Голодомору-геноциду 1932–1933 рр.	6
Андрій Козицький. «Вибір без вибору»: екзистенційний вимір Голодомору-геноциду	21
Лариса Кушинська. Геноцид та відповідальність в контексті століття	40
Ігор Якубовський. Екзистенційний вибір під час Голодомору: свобода волі чи детерміноване рішення	53
Victoria A. Malko Teachers’ Existential Choices during the Holodomor-Genocide / Екзистенційний вибір учителів протягом Голодомору-геноциду	60
Володимир Сергійчук. Українські діти в 1932–1933 роках	80
Інна Шугальова. Етика виховання: готтентотська мораль співробітників дитячих притулків Радянської України в роки Голодомору	109
Наталія Романець. Механізми приховування правди про Голодомор партійно-радянським керівництвом Дніпропетровської області	126
Ірина Дмитришин. Чому Едуард Ерріо нічого не побачив	137
Олександр Ігнатуша, Тетяна Грузова. Дилема екзистенційного вибору духовенства та вірян у роки «Упокорення голодом» (1932–1933 рр.)	152
Світлана Старовойт. Чинники впливу на процес формування вибору українського селянина у переддень Голодомору	163
Віра Аннусова. Голодомор і нищення української родинно-побутової культури.	171

Ігор Шуйський. Українці і торгсин у 1932–1933 роках у творах письменників української діаспори	178
Василь Марочко. Демограф Арсен Хоменко: жертвний вибір долі	187
Тамара Поліщук. Олександр Корж: екзистенційний вибір поета Розстріляного Відродження	193
Віктор Козоріз. Роль комуніста-опортуніста Якова Дробота в порятунку односельців від Голодомору 1932–1933 років	198
Ганна Капустян. «Боялися, що знали, і боялися, що не донесли»	212
Ірина Батурєва. Візуальні образи катів у спогадах людей, які пережили Голодомор	224
Катерина Лук'янець. Екзистенційний вибір низових виконавців хлібозаготівель під час Голодомору за матеріалами районної преси Чернігівської області	243
Тетяна Григоренко. Роль сільських активістів та робітників 25-тисячників у скоєнні злочину Голодомору проти селян Черкащини	254
Ірина Еткіна. Працівники політвідділів МТС — співвиконавців Голодомору на Чернігівщині (на матеріалах південних районів Чернігівської області)	264
Дмитро Байкеніч. Діяльність МТС в Україні як чинник впливу на життя українського селянина напередодні Голодомору	276
Олександр Нікітєв. Колективізація і Голодомор 1930-х рр.: Трагедія в етнонаціональному вимірі (на прикладі долі нацменшин Дніпропетровщини)	284
Анжеліка Васкес Зарате. Висвітлення теми Голодомору в пресі іспаномовних країн	297
Afif Abdel Nour. Learning from the Great Lebanese Famine 1914–1918: A Scientific Approach / Вивчення Великого ліванського голоду 1914–1918 рр.: науковий підхід	309

ВСТУПНЕ СЛОВО

Відродження і збереження пам'яті про злочин геноциду, вчинений комуністичним керівництвом СРСР у 1932–1933 роках проти української нації, — це наш моральний обов'язок перед мільйонами жертв Голодомору та сучасними громадянами України, що несуть тягар постгеноцидного суспільства. Зважаючи на відповідальність перед майбутніми поколіннями українців та з поваги до пам'яті вбитих голодом, сьогодні мусимо вийти за межі історичного, правового, політичного аналізу Голодомору-геноциду, переосмислити це явище в ширших — філософських, історико-психологічних, соціологічних — вимірах і категоріях. На часі постало питання екзистенційного вибору під час Голодомору-геноциду. Дослідження вибору «бути — не бути» протягом Голодомору 1932–1933 років в Україні покликане виявити соціально-психологічні механізми такого вибору.

Метою проведення конференції «Проблеми екзистенційного вибору під час Голодомору-геноциду» стало акцентування уваги на проблемі незворотного особистого вибору з наявного кола можливостей під час Голодомору. Чи був цей вибір вільним, чи могли українці вибирати в екстремальних умовах життя? Чому науковці вважають цей період екзистенційною кризою? Як деформувався внутрішній світ людини, втягнутої у щоденну й щохвилинну боротьбу за елементарне виживання, людини, яка бачила навкруг себе муки та смерть найдорожчих їй людей і була нездатною хоч щось вдіяти? Як формувалися воля та виховні ідеали дітей, які бачили жертвність і безсилля батьків, цинізм і звірства представників влади, що, прирікши цілі родини на голодну смерть, на довгі роки ставали в очах влади шанованими людьми, самовідданими провідниками комуністичних ідей? Яких духовних трансформацій зазнали ті, кому судилося вижити у 1932–1933 роках? Як відбувалися їхні пошуки моральних цінностей та орієнтирів після Голодомору? Як змінилися їхні релігійні уявлення, світогляд?

У збірнику не тільки проаналізовано умови, в яких українцям довелося робити екстраординарний вибір, а й визначено історичний вплив етнопсихологічних екзистенційних уявлень української спільноти 20–30-х років ХХ століття на сьогодення.

Соціально-філософського аналізу Голодомору-геноциду вимагають і сучасні реалії України, коли «одиниця натовпу», якою була людина в нещодавньому тоталітарному суспільстві, стає зрілою особистістю, здатною проявляти свободу в думках і вчинках, зокрема, щодо управління державою, захисту її інтересів на різних рівнях, особливо в умовах сучасної російсько-української війни. Тож матеріали конференції дають змогу чіткіше зрозуміти наслідки Голодомору-геноциду, що й досі впливають на світогляд українців та напрямки руху громадянського суспільства і держави.

Я. Калакура,
доктор історичних наук, професор
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
Київ, Україна

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПІДХІД У ДОСЛІДЖЕННІ СВОБОДИ ВИБОРУ В УМОВАХ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ 1932–1933 РР.

З'ясовано сутність та особливості методології цивілізаційного пізнання і осмислення свободи вибору в умовах Голодомору-геноциду українського народу 1932–1933 рр. Розглянуто морально-психологічні аспекти поведінки і вчинків різних категорій людей в екстремальній ситуації вибору між життям і смертю, добром і злом: жертв Голодомору перед лицем смертельної небезпеки, а також замовників, організаторів, виконавців та співучасників злочину.

Обґрунтовано положення про те, що головна причина трагедії крилася в тоталітарній системі, насадженій більшовицьким режимом, в його людиноненавистницькій ідеології, у відсутності свободи, у войовничому атеїзмі, відверненні людини від Бога і традиційних морально-етичних цінностей, її розчиненні в масі, в нагнітанні атмосфери жахів, відчаю, страху, невизначеності і відчуження особистості. Не захистивши українську державність, її незалежність у добу Революції 1917–1921 рр., українці втратили свободу, наслідком чого стали мільйонні жертви.

Висловлені пропозиції щодо подальшого дослідження проблеми на засадах цивілізаційного трактування історичного процесу та антропологічного підходу.

Ключові слова: Голодомор-геноцид, екзистенціалізм, свобода вибору, методологія, цивілізаційний підхід, антропологізм, межові ситуації, жертви Голодомору, замовники і організатори Голодомору.

Актуальність і наукова новизна означеної проблеми зумовлені кількома чинниками. По-перше, в історіографії Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в УРСР найбільш вузьким місцем залишаються морально-психологічні проблеми, зокрема, їх екзистенціалістична складова, яка включає поведінку людини в екстремальних умовах, в тому числі й свободу вибору між добром і злом, між життям і смертю. За словами

професора філософії Джейкоба Голомба, екстремальні ситуації і події слугують збільшувальним склом, через яке легше побачити майже невидимі деталі істинності (authenticity) та її внутрішніх почуттів (pathos) [30, с. 22]. Саме ці питання належать до найменш з'ясованих у науці і потребують ретельного вивчення з позицій цивілізаційного та міждисциплінарного підходів, тобто інтеграції історичних, філософських, політичних, демографічних, етичних, психологічних, соціологічних знань про найбільшу трагедію людства ХХ ст.— Голодомор-геноцид українського народу.

По-друге, на відміну від формаційного трактування історичного процесу, цивілізаційний погляд, в епіцентрі якого є людина, її соціокультурний світ, внутрішні почуття, відкриває додаткові можливості для дослідження свободи вибору як жертв Голодомору перед лицем смертельної небезпеки, так і замовників, організаторів та виконавців злочину з урахуванням їх страху, викликаного посиленням спротиву українського селянства насильницькій політиці комунізації України, який фактично не припинявся з часу її більшовицько-російської окупації на початку 1920-х рр. Аналізуючи історіографію Голодомору, неважко пересвідчитись, що в антропологічному вимірі трагедія зачепила долі мільйонів людей, більшість з яких і досі залишаються безіменними, не кажучи про їх екзистенцію, тобто про внутрішні почуття і буття.

По-третє, в структурі історичних студій дедалі важливіше місце посідає психологічне пізнання як історико-логічний процес осмислення особистістю самої себе, що має важливе значення і в сучасних умовах, коли людина все частіше потрапляє у полон власних тривог, страхів і жахів, певної невизначеності, зумовлених спадком посттравматичного синдрому, кризовими явищами, соціально-економічною і політичною нестабільністю. Опинившись перед новими викликами на межі відомого і невідомого, таємничого і непередбачуваного, людина повинна перемогти посттравматичний синдром, відчуття страху, розгубленості, невпевненості, а отже, звернутися до досвіду і уроків попередніх поколінь.

Мета пропонованої розвідки полягає в тому, щоб з урахуванням загальнотеоретичних і прикладних праць фахівців, з одного боку, з філософії екзистенціалізму, історичної психології [10, 21, 22, 26, 28], а з другого, дослідників морально-психологічних, ментальних та антропологічних складових Голодомору [2, 3, 16, 19, 20, 24, 25], включаючи й авторські студії [11, 12], спираючись на конкретно-історичні джерела, насамперед документальні [5, 6, 7, 14], з'ясувати екзистенціальну природу вибору, його специфіку в екстремальних умовах, зумовлених штучним голодом, організованим тоталітарним режимом в 1932–1933 рр. проти української нації.

Перед тим, як перейти до викладу основного матеріалу, видається доцільним зробити кілька попередніх застережень. Перше. Теоретики

екзистенціалізму (Ф. Гайнеманн, А. Камю, Ж.-П. Сартр, Е. Фромм, К. Ясперс та ін.) у свободі вбачали найвищу життєву цінність особистості, її право на вибір, найголовнішим з яких є вибір між справжнім і несправжнім існуванням, вибір між життям і смертю. Іншими словами, екзистенційний вибір, на відміну від інших, полягає в тому, що він наближає людину до усвідомлення самої себе, свого місця в світі, і, зрештою, до розуміння сенсу свого буття. Зробити вибір — значить прийняти рішення, яку саме з об'єктивно існуючих можливостей можна зреалізувати. Особливо важко дається він у так званій пороговій ситуації (Grenzsituation), тобто на межі життя і смерті, коли змінюється або переоцінюється мотивація дії, відбувається мобілізація сил або їх занепад. Власне, Голодомор являв собою штучно створену граничну ситуацію, за якої людина жила в очікуванні смерті [17].

Українська історія має глибокі корені екзистенціалізму, оскільки українцям упродовж століть доводилось жити в умовах постійного екзистенційного вибору між життям і смертю, особливо під час воєн, революцій, голодоморів першої половини ХХ ст. Екзистенційними мотивами пройнятий наш фольклор, козацькі, чумацькі і повстанські пісні, творчість Г. Сковороди, Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, В. Винниченка, А. Тесленка, В. Підмогильного, Т. Осьмачки, В. Барки та ін.

Друге застереження стосується особливостей цивілізаційного підходу до історичного процесу, переваг його інструментарію порівняно з формаційним трактуванням історії, яке було абсолютизоване марксистською філософією і доведене до ідеологічного монізму в радянську добу. Воно базується на теорії класової боротьби і революцій, на визнанні пріоритету матеріальних цінностей відносно культурних і духовних. Нині відомо, яку ціну заплатили українці за економічний детермінізм, за так звану сталінську програму побудови соціалізму, увінчану голодоморами, масовими репресіями і розстріляним відродженням. Складовою частиною методології цивілізаційного пізнання історії є антропологічний поворот і теорія ментальностей, започаткована французькою науковою школою «Анналів». Вона дозволяє запроваджувати до наукового обігу принципово нове і ширше коло історичних джерел, що відбивають повсякденне життя людей, їхні думки і почуття, більш адекватно реконструювати минувшину не тільки через ретроспективний, але й перспективний погляд людини, яка жила у минулому.

Третє. Із цивілізаційним підходом пов'язаний антропологізм і персоналістське осмислення історії під кутом зору визнання, що людина — це найбільша цінність. Персоналістська історіософія найповніше проявляється в межах християнського світогляду. І тут постає запитання: наскільки українці здатні до формування персоналістської історіософії і на цій основі влитися в європейську соціальну і гуманізаційну

сутність? Можна відповісти позитивно, адже Україна — християнська країна зі своєю, щоправда, специфікою, але глибокими гуманістичними традиціями. Цивілізаційний підхід у взаємодії з антропологізмом дозволяє глибше осягнути екзистенціальні аспекти життєдіяльності конкретної людини як органічної єдності тіла, душі і духу, смисл її життя і смерті, свободу вибору і відповідальність за нього; сприйняття смерті як звільнення від страждань голодом, співвідношення егоїзму та милосердя.

Відштовхуючись від зазначених методологічних застережень, перейдімо до безпосереднього розгляду проблеми свободи вибору основних категорій людей, які так чи інакше опинилися в інтер'єрі Голодомору-геноциду 1932–1933 рр.: одні — жертви злочину, інші — його замовники, диригенти, виконавці та співучасники. Оскільки цивілізаційний підхід ґрунтується на причинно-наслідкових засадах, то з погляду вибору слід заглибитись в уже досить повно висвітлені в історіографії причини і мотиви Голодомору. Найголовніші з них закорінені у виборі тоталітарної, антидемократичної, людиноненавистничкої політичної системи, сформованої внаслідок більшовицького перевороту в Росії у жовтні 1917 р., а відтак силою зброї експортованої в Україну. Її провідники на чолі з В. Леніним і Л. Троцьким першими в історії людства застосували голод 1921–1923 рр. як спосіб узурпації влади і самоствердження. Спираючись на вже набутий досвід терору у формі голодної смерті, ініціатором Голодомору 1932–1933 рр. виступила кремлівська верхівка на чолі зі Й. Сталіним, яка із кількох варіантів модернізації країни вибрала найбільш жорсткий шлях: диктатуру і режим одноосібної влади, командно-адміністративну систему управління, форсовану індустріалізацію з мілітарним пріоритетом, насильницьку колективізацію, воєвничий атеїзм, нівелювання національних почуттів. Відмовившись від НЕПу, Сталін висунув програму «нового курсу», оголосив внутрішню війну, щоб помститися селянству за його спротив, ініціював ухвалення низки нормативно-правових актів злочинного характеру щодо темпів колективізації і «знищення куркульства» як класу, припинення політики коренізації і переходу до тотальної русифікації. Не випадково, що, за спостереженнями А. Хоменка, найвища смертність від голоду була характерна для районів, які зазнали суцільної колективізації.

Зустрівшись у відповідь з потужним опором, передусім з боку українського селянства, комуністичні керманічі вдалися до застосування поряд з відкритими репресіями, арештами, депортаціями, розкуркуленням масового штучного голоду з ознаками геноциду. Ця зброя була обрана не випадково, оскільки її розглядали як ефективний засіб знесилення, упокорення і фізичного винищення селян, як надію на те, що ті, хто виживуть, перетворяться у слухняних рабів,

які за трудодні працюватимуть у колгоспах, любитимуть «російських братів» і боротимуться із залишками українського самостійництва та «буржуазного націоналізму».

Екзистенціалістський світ категорії осіб, яких прийнято відносити до замовників, організаторів і виконавців Голодомору, був неоднорідним, але багато в чому схожим. Її ядро складали так звані «вірні лєнінці» — Й. Сталін, Л. Каганович, М. Калінін, В. Молотов та ін., власне, яким і належав вибір його стратегії і тактики, політичне і юридично-правове обґрунтування голодної смерті, загальне керівництво процесом нищення людей. Чого вартим був так званий закон «про п'ять колосків» (серпень 1932 р.), ініціатором ухвалення якого вважають Сталіна і яким було передбачено жорстокі заходи покарань навіть за кілька зірваних на полі колосків, включно з розстрілом і, як виняток, 10 роками таборів з конфіскацією майна. У сталінській мотивації Голодомору чи не головне місце посідав страх Кремля «не втратити Україну», що спонукав вождя змінити керівництво в республіці і покласти на нього завдання очолити його безпосередню організацію. Йдеться передусім про керівників КП(б)У та уряду УСРР — С. Косіора, В. Затонського, Г. Петровського, В. Чубаря, М. Хагаєвича, голів ДПУ С. Реденса, а потім В. Балицького, членів спеціальної розстрільної комісії на чолі із С. Косіором, судових трійок, працівників прокуратури, органів внутрішніх справ, командирів військових частин, а також про «комісію Молотова», створену центром для проведення хлібозаготівель. За дорученням Сталіна до УСРР неодноразово направляли Л. Кагановича для проведення хлібозаготівель, депортацій «саботажників» і «спекулянтів», що відзначалися особливою жорстокістю. У місцевих керівників, як і в уповноважених по хлібозаготівлях, теж був вибір: або слухняно виконувати злочинні директиви центру, викликаючи обурення і ненависть у людей, або втратити посади, опинитись у «чорних списках» і самим зазнати репресій.

Особливу запопадливість тут демонстрував особистий посланець Сталіна П. Постишев, займаючись викачкою хліба з України. Це він у грудні 1932 р. хвалився, що руба поставив питання про негайне і беззаперечне вивезення у рахунок хлібозаготівлі всіх фондів включно з насінневими. У січні 1933 р. Постишев став другим секретарем ЦК КП(б)У і очолив харківську обласну партійну організацію. Не без його участі посилювалося цькування низки працівників, що спонукало до самогубства П. Любченка, М. Скрипника, М. Хвильового та ін. Сталін особисто рекомендував перевести В. Балицького в Україну як особливого уповноваженого ОДПУ для координації діяльності усіх силових структур і очолення ДПУ УСРР. Саме за його ініціативою почалося створення тотальної агентурно-інформаційної мережі для виявлення «петлюрівсько-есерівського підпілля» і посилення боротьби з «класовим ворогом».

Прибувши в УСРР, П. Постишев та Л. Каганович — сумнозвісні «сталінські соколи» — очолили заміну партійно-радянської номенклатури республіканського, обласного, районного та нижчого рівнів здебільшого на росіян, названих у народі «червоними чоловічками», внаслідок чого вже в 1933 р. вона не виявляла жодного жалю і співчуття до українців та їхніх дітей, що конали від голоду. Вони влаштовували самосуди над селянами, які не виконали плану хлібозаготівель, кваліфікуючи їх як дії «саботажників», «куркулів», обливали холодною водою, виводили голими на мороз, гвалтували жінок.

Показовою з погляду вибору була позиція Голова ВУЦВК Г. Петровського, який, з одного боку, був причетний до створення карально-репресивних служб у республіці, а з другого, досить різко реагував на ескалацію голоду. У червні 1932 р. він звернувся з листом до Сталіна, в якому намагався привернути його увагу до голоду в Україні. В листі йшлося про необхідність часткового зменшення плану хлібозаготівель, оскільки значна частина села охоплена голодом, а опухлі селяни рятуються сурогатами. Далі в ньому досить сміливо дорікалося: «...навіщо створили штучний голод, адже у нас був урожай» [15]. Подібну тривогу про ситуацію в Україні висловлював і голова уряду В. Чубар, наголошуючи на загрозі зриву жнив. Така позиція викликала роздратування вождя, і він назвав цей лист «демобілізаторським». Тим не менше, як справедливо зазначають дослідники, згадані керівники демонстрували свою подвійну сутність, службову бездіяльність стосовно запобігання голоду, а тому несуть особисту відповідальність за цей злочин.

У виборі багатьох тогочасних керівників партійних і державних установ перепліталось особисте і номенклатурне, приватне і службове, позаяк їм доводилося виконувати директиви влади. Окремі з них проявляли поміркованість та певну поступливість. Тут можна назвати О. Одинцова, який в період Голодомору очолював Наркомзем УСРР. У своїх інформаційних матеріалах він не приховував фактів масового голоду, труподства, намагався надавати допомогу потерпілим, але і йому не вистачило сміливості відкрито виступити із засудженням режиму, подати у відставку. Між тим, трупожерство, а потім і людодіство стало апогеєм голодомору. Деякі обкоми доповідали ЦК, С. Косіору, що місяцями труподіство і людодіство стає звичкою [7].

Подібні вагання у виборі демонстрували й безпосередні місцеві виконавці політики Геноциду, організатори хлібозаготівель, так звані «ударні бригади» уповноважені з колективізації і хлібозаготівель — керівники і працівники апарату обласних і районних партійно-державних органів, працівники комнезамів, МТС, голови сільрад, колгоспів, партійні і комсомольські активісти. Одні всіляко доводили свою відданість, завзятість, виявляли особливу запопадливість у викритті «куркульсько-петлюрівських та контрреволюційних елементів», «перекупників»

і «спекулянтів» хлібом, ходили по хатах, вишукували прихований хліб, забирали все їстівне — зерно, картоплю, квасолю, горох та буряк із домашнього городу, намагаючись вислужитися, зробити кар'єру, що стало свідченням рабської підступності, жорстокості, нещирості, підлабузництва та пристосуванства, тобто тих рис, які ставали кар'єрними якостями комуністичних апаратників. Інші, хоч і боязко, приховано, все ж нерідко ставали на захист голодуючих і таким чином опинялися серед «саботажників», «антирадянських елементів», «ворогів народу», «ухильників», «підкуркульників». Були, хоч і поодинокі, випадки, коли уповноважених із хлібозаготівель репресували «за м'якотілість».

Набагато складнішою виявилася проблема вибору для найбільш численної категорії людей — жертв Голодомору, яку демографи поділяють на фізично померлих та постраждалих. Кожна із соціальних, вікових і статевих груп по-своєму розуміла свій вибір в умовах Голодомору, супроводжуваного тривалим недоїданням, голодуванням, виснаженням і досить часто завершуваним смертю. Зрештою, кожен голодуючий постав перед рубіконом: вмерти або рятуватися. Реально іншого вибору не було. Це був вибір без свободи вибору, вибір підневільних людей, які в силу обставин поза їхньою волею стали заручниками утопічного комуністичного експерименту, нав'язаного більшовицькою тоталітарною системою. Більшість українців, особливо селяни, які продовжували чинити спротив політиці більшовицького режиму, сприймаючи його як окупаційний, поступово втрачали сили, необхідні для перемоги, а він, своєю чергою, застосував найжорстокіший елемент гібридної війни — голодну смерть. Паралельно з нею тривали розстріли, арешти і вивезення селян — спочатку чоловіків, а згодом жінок і дітей. Самі селяни назвали голод штучним, оскільки стали жертвами і свідками насильницького відбирання хліба та інших продуктів харчування.

Ті люди, які ще мали сили, теж стояли перед вибором: або очікувати на голодну смерть, або чинити спротив і боротися за своє життя, обираючи той чи інший спосіб. Були такі, що пішли на компроміс із власною совістю, долучилися до прислужництва владі. Інші, шукаючи порятунку, терли недозрілі житні колоски, пекли з них млинці, готували куліш, висушували і мололи кору дуба, жолуді, додавали до них сухі трави та пекли «хліб», вилувлювали собак, кішок, пташок, черепашок на дні річок і ставків (риби уже не було), варили або поїдали їх сирими, підбирали дохлих тварин, падіж яких неухильно збільшувався. Однак їхні шлунки не могли перетравити таку «їжу», тому люди опухали і вмирали. Опинившись у ситуації тотального голоду, катастрофічної нестачі продуктів, масової смертності, знецінення людського життя, чимало голодуючих втрачали людяність. Ось як характеризував зміни української ментальності один з фундаторів досліджень Голодомору Джеймс Мейс: «В умовах масового винищення українського народу

такі споконвічні риси його етики, як привітність, доброзичливість, ввічливість, чуйність залишилися в минулому. Натомість запанували байдужість та жорстокість» [4]. Були й такі, що стали на нечуваний шлях канібалізму, проявів тваринного інстинкту заради самозбереження. В офіційних донесеннях, які збереглися в архівах, наведені випадки трупожерства, людодства, що свідчило про порушення не тільки традиційної для українців християнської моралі, а й психіки. Ось як описав незворотні зміни в людській психіці внаслідок довготривалого голодування Григорій Бевз — людина, яка особисто пережила Голодомор в українському селі: «Водночас із фізіологічними змінами тіла голодної людини змінюється і її психіка. Сильне і довготривале голодування приглушує або й зовсім убиває нормальні людські відчуття та почуття. Голодна людина не так ставиться до добра і зла, правди і неправди, справедливості і несправедливості, як людина не голодна. Природні загальнолюдські цінності здаються другорядними, не вартими уваги. Над усе хочеться їсти» [1].

Найважчим був вибір для літніх людей та дітей, які опинилися у скрутному становищі. Деякі підлітки, залишившись без батьків, намагалися вижити самотужки, ба більше, вони опікувалися своїми молодшими братами і сестрами [18]. Спогади очевидців переповнені прикладами гуманності, милосердя до інших, особливо з боку жінок до літніх людей і дітей. Ділячись останніми крихтами хліба, вони намагалися врятувати їхні життя, ризикуючи власним. Завдяки безкорисливій допомозі родичів, сусідів, а часом і сторонніх осіб багатьом знедоленим, передусім дітям, вдалося пережити голод. Особливо трагічною в роки Голодомору була доля позбавлених будь-якого вибору немовлят, адже виснажений голодом організм матері виявлявся нездатним дати не тільки повноцінне, а навіть мінімальне харчування, що прирікало новонароджених на неминучу смерть.

Не менш ризикованими для життя були поїздки за хлібом окремих осіб із Харківщини, Полтавщини, Сумщини, Чернігівщини до Москви, інших міст Росії, а також до Білорусі, оскільки партійне керівництво кваліфікувало такі поїздки інспірацією «класових ворогів», а в січні 1933 р. категорично заборонило їх, створюючи спеціальні «загорожувальні загони». У процесі приборкання спротиву селян і забезпечення успіху «боротьби за хліб» були заблоковані не тільки окремі села, але й цілі райони, які заносили на так звані «чорні дошки». До цих населених пунктів не завозили жодних товарів, там були зачинені крамниці, нікого не випускали за їх межі.

Історія зафіксувала немало сміливих протестних вчинків: 20-річний студент рибоводного технікуму Григорій Ткаченко у червні 1932 р. наважився написати лист С. Косіору про деградацію села і масовий голод, запитуючи його: «хліба так можна будувати соціалізм?» [27]. Однією

з форм спротиву українських селян, особливо жінок, політиці влади, захисту дітей і родин від голоду були так звані «волинки» — масовий вихід з колгоспів, супроводжуваний забиранням з колгоспних комор хліба, поверненням худоби тощо [9]. Багато з їх учасників зазнали жорстоких покарань і розстрілів, адже будь-які дії, спрямовані на опір владі, на розпуск колгоспів, ліквідацію комнезамів, сільрад, партійних і комсомольських осередків, розцінювали як «антирадянські» і «контрреволюційні».

Із вибором пов'язані жіночі стратегії виживання в умовах голоду, які досить ґрунтовно висвітлила Оксана Кісь [13]. З-поміж цих стратегій авторка назвала продаж та обмін жіночого майна на продукти харчування; жіночу взаємодопомогу; відмову від звичних материнських практик; а часом і використання жіночого тіла як ресурсу самозбереження. Втративши своїх чоловіків та засоби до існування, жінки опинялися перед необхідністю взяти на себе відповідальність за порятунок від голодної смерті не лише себе, а й дітей та старших членів сім'ї. При цьому дилемою став пошук відповіді на питання: чиє життя — матері чи дитини — більш вартісне, і вирішувалось воно часом не на користь дитини. На практиці життя дитини не завжди мало абсолютну цінність. В одній зі статей Віктор Петров, уже перебуваючи поза межами СРСР, змалював цей стан жаху такими картинами: «Голод більше не був нічиєю вигадкою, але як наважитися згадати про ту матір, що їла з горщика юшку, зварену з м'яса власної дитини, або ж як хотіти від людини, що з непохололого тіла свого друга вирвала печінку, щоб ця людина розповіла про смак сирого м'яса?» [23].

Вибір стояв і перед реєстраторами смертності: або вказати справжню причину смерті, наражаючись на небезпеку бути віднесеними до так званих «засмічених класово-ворожих елементів», які, мовляв, «викривляли» статистику смертності, або приховати чи сфальшувати її, вказуючи такі причини, як «серцева недостатність», «тиф», «сухоти» чи «невідома». До речі, тодішні органи ЗАГС і сільради отримали вказівку «знизити реєстрацію смертності», а згодом вона взагалі була припинена, особливо щодо дітей та безпритульних.

Тим не менше, Геноцид ламав далеко не всіх. Найскладнішим для людей був вибір: змиритися чи боротися зі злом. Серед тих, котрі вижили фізично, було немало й таких, хто не піддався моральному і духовному знищенню. Попри те, що вони, як й інші, бачили жахиття голодної смерті рідних та близьких, самі заглядали їй у вічі, відчували, як впевнено тваринне ество може наповнювати людську істоту. Голодомор не зламав їх, не змусив зрадити своє індивідуальне та національне «Я» [8]. У тисяч українців якраз у роки Голодомору сформувалися антирадянські настрої, національно-патріотичні почуття. Значна частина голодуючих обрали шлях боротьби, але треба було

ще визначитися з її методами і формами. Архівні документи, спогади тих, хто пережив голодну смерть, дають широку палітру різних форм і способів боротьби не просто за виживання, а із злочинною системою. Йдеться про селянські заворушення, бунти, повстання, збройні виступи. За підрахунками В. В'ятровича, упродовж 1932 р. на теренах УСРР відбулася понад тисяча актів збройних виступів [29].

Підсумовуючи, ще раз наголосимо, що цивілізаційний та антропологічний підхід до з'ясування особливостей екзистенційного вибору українців в умовах штучного Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. підтверджує: в умовах тоталітаризму, відсутності свободи людини в його епіцентрі опинився вибір між життям і смертю. До факторів, які впливали на такий вибір, належить цілий комплекс суб'єктивних чинників політичного, економічного, соціального, репресивно-правового, культурно-духовного і національного характеру, які спричинили масову голодну смерть мільйонів людей. Перед вибором постали ініціатори, замовники, організатори, виконавці, співучасники злочину та його мільйонні жертви. Вибір стояв і перед тими, хто наслідком намагався спротив політиці Голодомору, намагався відкрити правду про нього або навпаки приховати злочин, применшити його масштаби, завуалювати імена винуватців.

Історикам, філософам, політологам, психологам належить продовжити студії екзистенційного підґрунтя вибору людей в умовах Голодомору, звернувши увагу на те, як змінювалися їхня індивідуальна психіка, як позначився постгеноцидний синдром на подальшому розвитку української нації, передусім, її менталітеті.

Список використаних джерел:

1. Бевз Г. Розгойдані дзвони пам'яті... Світ пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років. *Освіта України*. 2007. № 87. 23 листопада. С. 7
2. Борисенко В. Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. Київ: Стилос, 2007. 288 с.
3. Васильєв В. Голод 1932–1933 років в Україні: нові інтерпретації та тенденції у вітчизняній історіографії. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. 2004. Вип. 27. С. 271–302.
4. Геноцид-33 у сучасному українському вимірі. URL: universum.lviv.ua/magazines/universum/gen33.
5. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / кер. кол. упоряд. Р. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. 605 с.
6. Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / редкол.: В. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2003. 888 с

7. Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Зб. документ. і матер. Вінниця, 2007. 428 с.
8. Голодом не зламани. URL: [www.memory.gov.ua > sites > files > broshura_ukr](http://www.memory.gov.ua/sites/files/broshura_ukr).
9. Гринько А. Жіночі заворушення як засіб боротьби за виживання дітей у 1932–1933 роках (на матеріалах Поділля). *Вісн. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка*. Історичні науки. 2009. Вип. 3. С. 370–375.
10. Злобіна О., Тихонович В. Суспільна криза і життєві стратегії особистості. Київ: Стилос, 2001. 238 с.
11. Калакура Я. Морально-психологічний і ментальний вимір наслідків Голодомору 1930-х років в Україні. *Історична пам'ять*. Полтава, 2017. Вип. 37. С. 16–22.
12. Калакура Я. Антропологічний підхід у дослідженнях Геноциду-голодомору в Україні 1932–1933 рр. *Наук. зб. «Український селянин»*. Вип. 20. Черкаси, 2018. С. 56–59.
13. Кісь О. Пережити смерть, розказати невимовне: гендерні особливості жіночого досвіду Голодомор. *Українознавчий Альманах*. 2011. Вип. 6. С. 101–107.
14. Колективізація і голод на Україні, 1929–1933: зб. документів і матеріалів / упорядн. Г. Михайличенко, Є. Шаталіна. Київ: Наук. думка, 1993. 734 с.
15. Командири великого голоду: Поїздка В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2001. С. 212–215.
16. Кульчицький С. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. Київ: Наш час, 2008. 239 с.
17. Лепьохін Є. «Граничні ситуації»: роль і значення у літературі екзистенціалізму. *Вісник Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка*. Серія «Іноземні мови». 2009. Вип. 16. С. 127–133.
18. Марочко В. Діти — найчисленніші жертви голодомору // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. Київ: Наук. думка, 2003. С. 565–567.
19. Марочко В. Енциклопедія Голодомору. Дрогобич: Коло, 2018. 576 с.
20. Марочко В. Статистика жертв Голодомору: антропологічно-демографічний дискурс. *Український історичний журнал*. 2017. № 5. С. 112–132.
21. М'ясоїд П. Психологічне пізнання: історія, логіка, психологія. Київ: Либідь, 2016. 560 с.

22. Паркулаб О. Людина як екзистенційно-психологічний феномен. *Актуальні проблеми сучасної української психології: Наукові записки Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*. Вип. 23. С. 271–280.
23. Петров В. (Віктор Бер). Наш час, як він є / З приводу статті Нормана Казнса “The Saturday Review of Literature”. New York, 1946. *Рідне слово*. Мюнхен; Фрайман, 1946. Ч. 8. С. 2.
24. Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. Вишгород: ПП СЕРГІЙЧУК М. І., 2015. 168 с.
25. Стасюк О. Геноцид українців: деформація народної культури. Київ: СтилоС. 223 с.
26. Титаренко Т. Сучасна психологія особистості. Київ: Марич, 2009. 232 с.
27. Ткаченко Б. Під чорним тавром. Документи, факти, спогади. Вид. друге, доповнене. Суми: Мрія-1, 2008. С. 514.
28. Ярошевский. Историческая психология науки. СПб.: Изд-во Междунар. фонда истории науки, 1995. 352 с.
29. Голодомору передувало понад п'ять тисяч антисталінських повстань селянства. URL: <https://www.unian.ua/society/1008525-golodomoru-pereduvalo-ponad-pyat-tisyach-antistalinskih-povstan-selyanstva-istorik.html>
30. Golomb J. In Search of Authenticity: From Kierkegaard to Camus. New York, Routledge, 1995. 219 p.

References:

1. Bevz, H. (2007, November 23). Rozghoidani dzvony pamiaty... Svit pamiaty zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv. *Osvita Ukrainy*, 87, p. 7. [In Ukrainian].
2. Borysenko, V. (2007). *Svicha pamiaty: Usna istoriia pro henotsydy ukrainsiv u 1932–1933 rokakh*. Kyiv: Stylos. [In Ukrainian].
3. Vasyliiev, V. Iu. (2004). Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: novi interpretatsii ta tendentsii u vitchyzniansii istoriohrafii. *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty*, 27, 271–302. [In Ukrainian].
4. Kramarenko, O. (2007). *Henotsyd-33 u suchasnomu ukrainskomu vymiri*. Retrieved from <http://universum.lviv.ua/magazines/universum/2007/4/gen33.html> [In Ukrainian].
5. Pyrih, R. (Ed.). (1990). *Holod 1932–1933 rokiv na Ukraini: ochyma istorykiv, movoiu dokumentiv*. Kyiv: Polityvydav Ukrainy. [In Ukrainian].
6. Smolii, V. (Ed.). (2003). *Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: Prychyny ta naslidky*. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

7. Podkur, R., Vasyliiev, V., Kravchenko, M., Latsyba, V., Melnychuk, I., & Petrenko, V. (2007). *Holod ta holodomor na Podilli 1920–1940 rr. Zbirnyk dokumentiv i materialiv*. Vinnytsia: DKF [In Ukrainian].
8. *Holodomor 1932–1933 ne zlamav*. Retrieved from http://www.memory.gov.ua/sites/default/files/broshura_ukr.pdf [In Ukrainian].
9. Hrynko, A. (2009). Zhinochi zavorushennia yak zasib borotby za vyzhyvannia ditei u 1932–1933 rokakh (na materialakh Podillia). *Visnyk Kamianets-Podilskoho Natsionalnoho Universytetu imeni I. Ohiiienka. Istorychni nauky*, 3, 370–375. [In Ukrainian].
10. Zlobina O., & Tykhonovych V. (2001). Suspilna kryza i zhyttievi stratehii osobystosti. Kyiv: Stylos. [In Ukrainian].
11. Kalakura, Ya. (2017). Moralno-psykholohichni i mentalnyi vymir naslidkiv Holodomoru 1930-kh rokov v Ukraini. *Istorychna pamiat*, 37, 16–22. [In Ukrainian].
12. Kalakura, Ya. (2018). Antropolohichni pidkhid u doslidzhenniakh Henotsydu-holodomoru v Ukraini 1932–1933 rr. *Ukrainskyi selianyn*, 20, 56–59. [In Ukrainian].
13. Kis, O. (2011). Perezhyty smert, rozkazaty nevyimovne: henderni osoblyvosti zhinochoho dosvidu Holodomoru. *Ukrainoznavchyi Almanakh*, 6, 101–107. [In Ukrainian].
14. Mykhailychenko, H., & Shatalina, Ye. (Eds.). (1993). *Kolektyvizatsiia i holod na Ukraini, 1929–1933: zbirnyk dokumentiv i materialiv*. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
15. Vasyliiev V., Shapoval Yu. (Eds.). (2001). *Komandyry velykoho holodu: Poizdka V. Molotova i L. Kahanovycha v Ukrainu ta na Pivnichnyi Kavkaz. 1932–1933 rr.* Kyiv: Heneza. [In Ukrainian].
16. Kulchytskyi, S. (2008). *Holod 1932–1933 rr. v Ukraini yak henotsyd: movoiu dokumentiv, ochyma svidikiv*. Kyiv: Nash chas. [In Ukrainian].
17. Lepokhin, Ye. (2009). «Hranychni sytuatsii»: rol i znachennia u literaturi ekzystentsializmu. *Visnyk Lvivskoho Natsionalnoho Universytetu imeni I. Franka. Seriiia: Inozemni movy*, 16, 127–133. [In Ukrainian].
18. Marochko, V. (2003). Dity — naichyslennishi zhertvy holodomoru. In V.A. Smolii (Ed.). *Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: prychny ta naslidky* (pp. 565–567). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
19. Marochko, V. (2018). *Entsyklopediia Holodomoru*. Drohobych: Kolo. [In Ukrainian].
20. Marochko, V. (2017). Statystyka zhertv Holodomoru: antropolohichno-demohrafichni dyskurs. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 112–132. [In Ukrainian].

21. Miasoid, P. (2016). *Psykhologichne piznannia: istoriia, lohika, psykhologhiia*. Kyiv: Lybid. [In Ukrainian].
22. Parkulab, O. (2003). Liudyna yak ekzstentsiino-psykhologichnyi fenomen. *Aktualni problemy suchasnoi ukrainskoi psykhologii: Naukovi zapysky Instytutu psykhologii imeni H. S. Kostiuka APN Ukrainy*, 23, 271–280. [In Ukrainian].
23. Petrov, V. (Viktor Ber). (1946). Nash chas, yak vin ye (Z pryvodu statti Normana Kaznsa “The Saturday Review of Literature”. New York, 1946). *Ridne slovo*, 8, 2. [In Ukrainian].
24. Serhiichuk, V. (2015). *Holodomor 1932–1933 rokiv yak henotsyd ukrainstva*. Vyshhorod: SERHIICHUK M. I. [In Ukrainian].
25. Stasiuk, O. (2008). *Henotsyd ukrainsiv: deformatsiia narodnoi kultury*. Kyiv: Stylos. [In Ukrainian].
26. Tytarenko, T. (2009). *Suchasna psykhologhiia osobystosti*. Kyiv: Marych. [In Ukrainian].
27. Tkachenko, B. (2008) *Pid chornym tavrom. Dokumenty, fakty, spohady*. (2nd ed.). Sumy: Mriia-1. [In Ukrainian].
28. Iaroshevskii, M. (1995). *Istoricheskaia psikhologiiia nauki*. Sankt-Peterburg: Mezhdunarodnyi fond istorii nauki. [In Russian].
29. *Holodomoru pereduvalo ponad piat tysiach antystalinskykh povstan selianstva*. Retrieved from <https://www.unian.ua/society/1008525-golodomoru-pereduvalo-ponad-pyat-tisyach-antystalinskih-povstan-selyanstva-istorik.html> [In Ukrainian].
30. Golomb, J. (1995). *In Search of Authenticity: From Kierkegaard to Camus*. New York: Routledge.

Ya. Kalakura,
Ph. D. in History, Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv
Kyiv, Ukraine

A CIVILIZATION APPROACH IN THE RESEARCH OF FREEDOM OF CHOICE IN THE CONDITIONS OF THE HOLODOMOR- GENOCIDE IN UKRAINE OF 1932–1933

The author analyzed the essence and features of the methodology of civilizational cognition and understanding the freedom of choice in the conditions of the Holodomor-Genocide in Ukraine of 1932–1933. He considered moral and psychological aspects of behavior and actions of different categories of people in the extreme situation of choosing between life and death, good and evil: victims of the Holodomor in the face of the deadly danger, as well as customers, organizers, executors and accomplices of the crime.

It is substantiated that the main cause of the tragedy lay in the totalitarian system imposed by the Bolshevik regime, in its hateful ideology, in the absence of freedom, in militant atheism, turning away from God and traditional moral and ethical values, its dissolution in mass, in the discharge of the atmosphere of horror, despair, fear, uncertainty and alienation of personality. Not protected Ukrainian statehood, its independence in the days of the Revolution of 1917–1921, the Ukrainians lost their freedom, which resulted in millions of casualties.

Suggestions were made on further investigation of the problem on the basis of civilizational interpretation of the historical process and anthropological approach.

Keywords: Holodomor-Genocide, existentialism, freedom of choice, methodology, civilization approach, anthropologism, borderline situations, Holodomor victims, Holodomor customers and organizers.

А. Козицький,
кандидат історичних наук, доцент
Львівський національний університет
імені Івана Франка
Львів, Україна

«ВИБІР БЕЗ ВИБОРУ»: ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ВИМІР ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ

Голодомор-геноцид можна розглядати як класичний приклад екзистенційної кризи. Основними чинниками, які впливали на екзистенційний вибір українців під час Голодомору, були скерована на зумисне руйнування традиційної суспільної моралі політика більшовицького режиму, швидкий та прогресуючий розпад структур повсякденності, тривалий період невизначеності і реальної загрози для життя великої кількості людей. Усе це призвело до суттєвого звуження умов вибору, що поставав перед людьми в ураженій штучним голодом Україні. Більшовицька влада мала на меті добитися від українців принаймні байдужості щодо страждань тих, кого режим оголосив «ворогами», або й навіть декларативного схвалення чи активної підтримки урядової політики. Важливими наслідками Голодомору-геноциду в екзистенційному плані стали нав'язування українцям відчуття безсилості, умисне нівелювання духовних цінностей, поширення комплексу моральної неповноцінності.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, екзистенційний вибір, мораль, ресентимент.

Те, ким є і ким може стати кожна людина, визначають її вчинки. Екзистенційний вибір — це не лише вибір життєвої стратегії, ролі, яку людина збирається відігравати у суспільстві, місця, в якому вона має намір опинитися на своєму життєвому шляху, але й постійні пошуки моральних цінностей та орієнтирів. Той вибір, який особа вчиняє у найважливіші моменти свого життя, є справжнім самовизначенням, яке, власне, й робить людську істоту суверенним носієм сумління і людської гідності.

Вивчення моделей екзистенційного вибору українців під час Голодомору-геноциду може стати важливою складовою переосмислення та засвоєння історичного досвіду. Питання, які постають під час дослідження цієї проблеми, продовжують залишатися важливими й сьогодні, через понад 80 років після вчинення злочину масового винищення українців голодом. Вони стосуються насамперед того, як стало можливим організоване комуністичним режимом убивство такої

великої кількості осіб, що змушувало людей ставати співучасниками геноциду, як було закладено основи для наступної історичної амнезії, що на тривалий час витіснила із людської свідомості спогади про Голодомор-геноцид.

Проблема екзистенційного вибору, який поставав перед потенційними жертвами Голодомору-геноциду, дотепер не знайшла достатнього наукового висвітлення. Чи не єдиною роботою, яка торкається цього питання, є велике есе відомого українського правозахисника, літературознавця та публіциста Леоніда Плюща (1939–2015), що з'явилося друком більше 20 років тому в часописі «Сучасність» [17].

Водночас слід зазначити, що у світі опубліковано багато досліджень, присвячених умовам та особливостям екзистенційного вибору, який вимушено робили жертви інших геноцидів ХХ ст., насамперед Голокосту [21, 22, 23, 27].

Метою пропонованої статті є визначити чинники, що формували умови екзистенційного вибору українців у 1932–1933 рр. на уражених Голодомором-геноцидом територіях, а також проаналізувати основні моделі прийняття найважливіших рішень у цей період.

Екзистенційний вибір зазвичай має тривалу в часі дію, він викликає кардинальні зміни у житті людини, впливає на шкалу її моральних цінностей, визначеність сенсу життя, допустимих стратегій у стосунках з іншими особами. Проблеми, пов'язані зі складнощами екзистенційного вибору в житті людини, зазвичай спричиняють важкі психологічні травми, внаслідок яких особа починає ставити під сумнів моральні основи свого життя, його сенс, мету та цінності. Така криза у людському житті часто-густо викликає тривалі розлади у спілкуванні з оточенням, втрату мотивації, відчуття тривожного неспокою, а також постійні сумніви у правильності вчиненого вибору.

Важливою питомою ознакою екзистенційного вибору є його автономний характер. Прийнято вважати, що людина робить такий вибір у момент критичного усвідомлення своєї екзистенційної самотності, спираючись винятково на внутрішнє світовідчуття, не піддаючись авторитетам чи впливам соціальних, політичних або навіть й культурних інституцій чи норм. Питання екзистенційного вибору є, по суті, питанням свободи та відповідальності кожної окремої людини. Дещо спрощено можна ствердити, що під час екзистенційного вибору діють лише індивідуальні, а не суспільні моральні норми та стандарти.

Особливою гостроти проблема екзистенційного вибору набирає у кризовий період, в обставинах, «які, як очікується, призведуть до нестабільної і небезпечної ситуації, що буде безпосередньо стосуватися особи, групи, спільноти або всього людства. Це стан, при якому існуючі способи досягнення цілей є неадекватними, непередбачуваними і небезпечними. Під кризою можна розуміти негативні зміни в безпеці,

які відображаються на політичних інститутах, культурі, суспільстві, економіці ... Криза створює високий рівень невизначеності і загрози (або передбачуваної загрози) для великої кількості людей» [11, с. 167].

Голодомор-геноцид без найменшого сумніву можна вважати класичним прикладом екзистенційної кризи. Віддавна відомо, що люди, які стали свідками сильних страждань, передчасної або важкої смерті близьких осіб, переживають духовну кризу й починають глибоко замислюватися над сенсом свого життя. Масова загибель голодуючих українців була не тільки величезною трагедією в людському вимірі, але й зумисно створеною моделлю ситуації екзистенційного вибору. Водночас слід наголосити на тому, що більшовицький режим протягом усього свого існування прикладав значні зусилля для того, аби позбавити людину традиційних моральних орієнтирів, примусити її в момент прийняття важливих етичних чи моральних рішень відмовитися від усього попереднього (дорадянського) життєвого досвіду. Таким чином, у багатьох випадках моральні норми, які люди засвоювали від батьків у процесі виховання, а також із щоденного досвіду, під час Голодомору-геноциду переставали слугувати регулятором людської поведінки.

Головною метою будь-якого тоталітарного режиму є суттєве звуження умов вибору для людини, від якої влада очікує безумовного послуху. Американський дослідник із коледжу Сімменса у Бостоні (Массачусетс) Лоренс П. Лангер (нар. 1929), описуючи ситуацію вибору стратегій виживання, до яких вдавалися в'язні нацистських концтаборів, свого часу прийшов до висновку, що: «примусовий вибір ... віддзеркалює, власне, вибір не між життям і смертю, а між двома формами ненормальної відповіді, нав'язаними ситуацією, яка не є наслідком власного вибору жертви» [13, с. 197–198]. Саме Л. Лангеру належить відоме визначення «вибір без вибору», яке цілком адекватно віддзеркалює реалії не лише нацистських концтаборів, але й Голодомору-геноциду.

Для вивчення екзистенційного виміру Голодомору-геноциду придатною може виявитися теза, висловлена відомим американським істориком Тімоті Снайдером (нар. 1969) у його новій книзі «Чорна земля». Йдеться про те, що неодмінною умовою геноциду є розпад державної системи, ліквідація основ правового захисту людини [19, с. 104]. На перший погляд, ідея видається дискусійною, оскільки геноцид українців відбувався в умовах не послаблення, а навпаки, неймовірного посилення, консолідації державного апарату СРСР, який змагав до того, аби поширити свій контроль достоту на усі сфери людського життя. Однак американський дослідник мав на увазі дещо інше: масове геноцидне винищення стає можливим тоді, коли державний апарат перестає виконувати свій обов'язок захисту громадян від позасудових переслідувань, систематичного та кумулятивного порушення їхніх прав.

Саме така ситуація і відбувалася в Україні у період колективізації та Голодомору-геноциду. Радянський державний апарат демонстрував повну дисфункційність в усіх класичних сферах компетенцій та повноважень: захисту людського життя та здоров'я, організації допомоги соціально вразливим верствам населення, правового захисту громадян тощо. Слід зазначити, що очільники більшовицького режиму тоді навіть не намагалися приховувати свого ставлення до поняття правового захисту. Виступаючи 4 листопада 1929 р. перед працівниками Інституту радянського будівництва та права, секретар ЦК ВКП(б) Лазар Каганович (1893–1991), який протягом трьох попередніх років очолював партійну організацію комуністів в Україні, чітко висловив позицію влади: «Ми відкидаємо поняття правової держави. Якщо людина, яка претендує на звання марксиста, усерйоз говорить про правову державу й тим більше застосовує поняття “правова держава” до Радянської держави, то це означає, що така особа йде на поводу в буржуазних юристів, це значить, що вона відходить від марксистсько-ленінського вчення про державу» [10, с. 80].

Важливими складовими морального порядку є ставлення людини до життя, праці, приватної власності, правди, обов'язків перед родичами, близькими людьми. Швидкий та прогресуючий розпад цих структур повсякденності зазвичай стає безумовною передумовою екзистенційної кризи, пов'язаної з усвідомленням несправедливості довколишнього світу. У практичній площині ця криза для переважної більшості людей означає відсутність очікуваного покарання і винагороди за добрі чи погані вчинки. Зі зрозумілих причин українці не довіряли більшовицькій державі, але, з іншого боку, не існувало жодної іншої системи організації суспільного життя (всі альтернативи, які зараз визначають як складники «громадянського суспільства», влада передбачливо нищила). Тому ситуацію, в якій держава розпочала масове винищення українців голодом, цілком виправдано слід уважати вагомим чинником екзистенційної кризи.

Додатковим чинником, який руйнував усталену картину світосприйняття українців наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр. була урядова політика, скерована на зумисне розмивання та руйнування традиційної суспільної моралі. Моральні норми передбачають суспільний консенсус щодо колективного уявлення про те, що є допустимим і моральним, а що — недопустимим і неморальним. Домінантним джерелом моральності для українців традиційно була релігія. Сучасні дослідження підтверджують існування тісної кореляції між релігійністю людини та низьким рівнем тривожності, емоційною стабільністю, психологічною рівновагою, цілісністю особистості [36, с. 97–106]. Усвідомлюючи таку регульовальну роль релігії, більшовицький режим заздалегідь розпочав боротьбу проти віри та церкви. За словами сучасного російського

дослідника релігійної політики більшовиків Ігоря Курляндського (нар. 1965): «Важливою справою під час проведення колективізації та «розкуркулення» було вмiле розпалювання у народі нищих iнстинктiв, що мало забезпечити масовiсть пiдтримки "великих планiв". Влада пiдбурювала значну масу людей до жорстокого насилля щодо своїх спiвгромадян, граючи на таких вiчних мотивах, як честолюбство, користь, помста та заздрiсть до чужого успiху. Для того, аби задiяти людей у цьому напрямку, потрiбно було серйозно послабити вплив на iхню свiдомiсть традицiйних релiгiй та Церков iз моральними "табу", якi стримували вiд тих злочинiв, до яких народ активно пiдштовхувала сталiнська влада» [12, с. 430].

Прикметно, що активiзацiя урядового наступу на релiгiю в СРСР почалася одночасно iз колективiзацiєю. Наочним свiдченням завершення 1929 р. у Радянському Союзi «релiгiйного непу» стали реорганiзацiя та перейменування головної органiзацiї, яка займалася атеїстичною пропагандою. Вiд квітня 1925 р. у СРСР iснувало Товариство друзiв газети «Безбожник». На своєму другому з'їзді 11–15 червня 1929 р. це загальносоюзне товариство прийняло рiшення змiнити назву на Союз вiйовничих безбожників, затвердити нову редакцiю статуту, органiзацiйно видiлити окреме дитяче товариство Юних вiйовничих безбожників [1, с. 370]. Привертає увагу той факт, що серед 1200 депутатiв з'їзду, який прийняв усi ці рiшення, було лише 109 селян [4, с. 20], хоча сiльські мешканцi на той час склали близько 80 % населення краiни. Восени–узимку 1929 р. у багатьох рiгiонах краiни синхронно почалися антирелiгiйнi заходи особливо бльознiрського та цинiчного характеру: «змагання» серед комсомольцiв зi збору iкон, якi завершувалися iх публiчним спаленням або влаштуванням «антирелiгiйного тиру» (стрiлецького турнiру, пiд час якого замість мiшеней використовували iкони i карикатурнi зображення духовних осiб), костюмованi антирелiгiйнi заходи, пiд час яких переодягненi в автентичне церковне облачення комсомольцi розiгрували репризи, що мали демонструвати «паразитизм» та «зiпсутiсть» духовенства, поширення серед дiтей молодшого шкiльного вiку iгор, що пропагували зверхнє та нетерпиме ставлення до релiгiї [12, с. 401].

Подальша ескалацiя антирелiгiйної кампанії демонструє помiтну кореляцiю iз геноцидною полiтикою бiльшовицького режиму. У вересні 1932 р. в СРСР було проголошено початок «безбожної п'ятирiчки», яка мала завершитися 1937 р. лiквiдацiєю в СРСР усiх релiгiйних конфесiй та зовнiшнiх проявiв релiгiйностi. Як вiдзначила сучасна українська дослідниця Тетяна Євсєєва (нар. 1970), саме пiд час збиральної кампанії та хлiбозаготiвель 1933 р. влада вдалася до застосування нових методiв антирелiгiйної боротьби. Цими новими методами, якi почали фiксувати письмово у текстах договорiв про соцзмагання, були зобов'язання

виходити на роботу під час релігійних свят, вести роз'яснювальну виховну антирелігійну роботу серед односельців, бойкот на відвідання церкви, організований вихід із релігійної громади, відмова від здійснення усіх релігійних обрядів, щоденна участь у перевірці виконання іншими членами колгоспу взятих на себе зобов'язань [8, с. 666]. Накинутий українцям примус взаємного стеження за дотриманням зовнішніх проявів атеїзму отримав евфемістичну назву «взаємного живого зв'язку» [9, с. 327].

Головними символами нищення морального порядку стали закриття та профанація церков, санкціоноване вдалою нищення прицерковних цвинтарів, заборона на публічні прояви релігійності. Утім, слід відзначити й певну обережність комуністичного режиму у провадженні наступу на Церкву. У багатьох випадках, організовуючи антирелігійні кампанії, більшовики імітували вимушеність та тимчасовість своїх дій. До прикладу, поширеною формою виправдання закриття церков стало перетворення храмів у колгоспні зерносховища, що виразно мало на меті використати традиційне серед українців шанобливе ставлення до хліба. У деяких випадках рішення про зберігання зібраного хліба у закритій церкві оголошували тимчасовим.

Особливе символічне значення мали ті прояви атеїзму, які стосувалися порушення традицій шанобливого ставлення до смерті та померлих, а також місць поховання: використання цвинтарних хрестів на дрова (християнська традиція передбачає, що старий надмогильний хрест може бути спалений, але тільки на території самого цвинтаря) та поховання без молитви. Слід підкреслити, що практика поховання померлих без молитви почала поширюватися ще до початку Голодомору-геноциду внаслідок офіційної заборони проводити публічні богослужіння на цвинтарях.

Іншою мішенню більшовицького репресивного апарату стали традиції української народної культури, народної духовності, етики тощо. Маючи намір нейтралізувати, а згодом й узагалі ліквідувати вплив цих чинників, більшовицький режим намагався замінити їх «класовою мораллю», штучно створеними зразками нових моделей поведінки, «червоних обрядів», нових «цінностей» тощо. Як відзначила українська дослідниця радянської релігійної політики Лариса Дудка (нар. 1969), активісти Союзу войовничих безбожників намагалися запроваджувати «безрелігійні обряди сімейно-побутового циклу», що супроводжувалося вульгарним приниженням почуттів віруючих [7, с. 14].

Водночас більшовицький тоталітарний режим приклав значні зусилля для формування нової офіційної моральності. Дуже швидко цей процес набрав винятково потворних форм. Відсутність вільного доступу до матеріальних та духовних благ сприяла формуванню в суспільстві почуття меншовартості, невпевненості, відсутності власної

думки та самоповаги. Праця перестала виконувати властиву їй функцію самореалізації та утвердження суспільної позиції. Як вдало зауважила американо-німецька філософ, одна зі засновниць теорії тоталітаризму Ханна Арендт (1906–1975), економічні показники, покращення матеріального стану були для сталінського режиму другорядною метою порівняно зі зміцненням своєї влади та репресивного апарату [2, с. 469].

Одним із ключових моментів кризи традиційної духовності стало відчуття безсилля, яке тоталітарний режим СРСР зумисно намагався викликати у населення. Поширення серед громадян цього відчуття було важливим для режиму не лише як запобіжник, що мав перешкодити виникненню осередків можливого опору, але й як важлива передумова формування таких соціальних реакцій як байдужість до страждань інших та навіть зловтіха від них. Ще наприкінці XIX ст. у філософії Фрідріха Ніцше (1844–1900) було обґрунтовано екзистенційну суть емоцій «зловтіхи» (Schadenfreude) чи «ресентименту» (ressentiment), які філософ визначав як таємну зловтіху слабких від публічного упокорення та нещастя тих, кого вони уважали сильнішими за себе: «повстання рабів в моралі починається з того, що ресентимент сам стає творчим й народжує цінності: ресентимент таких істот, які самі не здатні до дійсної реакції; реакції, яка б виразилася у вчинкові, і котрі винагороджують себе уявною помстою» [14, с. 426; 35, с. 25]. Джерелом ресентименту, на думку німецького мислителя, ставало соціальне та економічне аутсайдерство, відчуття психологічної немічності та моральної слабкості, відсутності мінімальної можливості впливати на перебіг подій. За словами сучасного дослідника ніщеанства Андрія Прокоф'єва (нар. 1972), люди, котрі силою обставин стають жертвами ресентименту, «слабкість намагаються «перебрехати» у «заслугу», нездатність звести порахунки — у «доброту», боягузливу підлість — у «смирненність», підпорядкування тим, кого ненавидять, — в «послуж». Це перевертання цінностей дозволяє ресентиментній особистості зняти гостроту переживань власної екзистенційної нікчемності й одночасно з тим затаврувати, скинути із постаменту тих, хто виступав, а на несвідомому або ретельно прихованому від самого себе рівні, продовжує виступати в якості об'єкту їх заздрощів» [18, с. 176].

Ресентимент блокує емпатію (здатність співчутливо реагувати на емоції іншої людини, співпереживати стражданням або радості інших людей) й навпаки приносить сатисфакцію за нібито виправлення історичної кривди. Лише емпатична особа здатна відчувати страх та дискомфорт від самого вигляду страждання іншої людини, проявів її фізичного болю. За нормальних обставин допомога голодуючим зазвичай є автоматичною реакцією людини, яка живе в парадигмі цивілізованого морального порядку. Важливою рисою характеру таких альтруїстичних осіб є нормоцентричність — сильне домінуюче

уявлення про незмінність норм та принципів, у яких їх виховали. Для того, аби блокувати таку емпатію, більшовицький пропагандистський апарат приклав значні зусилля, розпалюючи серед українців недовіру та заздрість, які в перспективі ставали основою для ресентименту.

З метою подолання емпатії більшовицький пропагандистський апарат розпалював почуття загрози та непевності, які мали послужити своєрідною «моральною анестезією» для осіб, задіяних у безпосередній організації Голодомору-геноциду. Більшовицька пропаганда постійно стверджувала про небезпеку зовнішньої агресії імперіалістичних держав та внутрішню загрозу, яку буцімто становили ідейні противники комуністичного режиму та агенти зарубіжних розвідок.

Іншим поширеним методом «моральної анестезії» для майбутніх виконавців геноциду стала послідовна дегуманізація українців, дискредитація потенційних жертв, яких засобами пропаганди зображали як «петлюрівців» або «куркулів». Українська дослідниця Голодомору Людмила Гриневиц (нар. 1962) відзначає: «радянська пропаганда діяла засобами впливу на емоційно-чуттєву сферу людини. Особливо це стосувалося численних карикатур, де «куркулів» зображали у вигляді тварин, наділяли відразливою зовнішністю і ганебними психологічними рисами. "Куркулі" поставали то у вигляді свині, то у вигляді злого собаки, який не віддає пайків бідняцьким дітям. Однак і у людському образі вони були так само відразливі: зазвичай гладкі, добре одягнуті, з украй неприємними обличчями дядьки сиділи на мішках хліба або ховалися за ними, споювали бідноту горілкою, або стріляли в активістів із обрізів» [6, с. 111]. Дегуманізація та дискредитація потенційних жертв Голодомору-геноциду мала дві важливі взаємопов'язані мети: прямо звинуватити українців у погіршенні економічної ситуації в країні та водночас виправдати урядову політику щодо них.

Існують численні свідчення того, що головні кадри провладних активістів в українському селі формувалися переважно з середовища найбідніших та соціально упосліджених верств. Для таких осіб перехід у категорію провладного «активу» найчастіше був мотивований бажанням підвищити свій соціальний та майновий статус, відплатити за справжні або уявні кривди минулого. Василь Франчук, який пережив Голодомор-геноцид на Вінниччині, згадував про поведінку сільського провладного активу під час кампанії розкуркулення: «“Куркулили” Пушкаря Григорія Івановича. Сім'ю викинули з хати, потім у Сибір. У хаті Пушкаря активісти п'ють, гуляють, на все село стид. Нарешті п'яна Марфа Горохівська вилазить у коморі на діжу з квашеною капустою, мочиться у капусту і приказує: “Оце тобі, куркуляко! Оце тобі!”» [20, с. 132].

Комуністичний режим ставився до сформованого із бідняків активу як до витратного матеріалу. Значну частину цього активу можна

визначити як лімінальний (пороговий) соціальний елемент, який порував стосунки із традиційним українським соціумом, але ще не був інкорпорований владним адміністративним апаратом. Після виконання своєї функції чимало провладних активістів часто-густо самі ставали жертвами урядових репресій. Існують численні свідчення випадків, коли сільські активісти, які проводили колективізацію та розкуркулення, згодом вмирили від голоду в 1932–1933 рр. [3, с. 40, 130, 229]

Головним питанням екзистенційного вибору під час Голодомору-геноциду був вибір між своєю та чужою смертю. Таким чином, питання вибору безпосередньо стосувалося природної людської реакції — відчуття своєї відповідальності за долю інших людей. Моральна норма «не вбий» має настільки очевидний та логічний характер, що для її подолання потрібен вагомий аргумент, який найчастіше зводиться до ідеї «самозахисту». Суспільна свідомість допускає убивство як засіб самозахисту, спосіб, забравши чуже життя, врятувати своє або й навіть життя більшої кількості людей, яким може загрозувати небезпека. Саме така антропологічна перспектива є важливою для аналізу згаданої проблеми.

Іншим важливим питанням є те, наскільки безпосередні виконавці геноцидної політики усвідомлювали, що їхні дії стають способом убивства голодом. Звісно ж, позбавлення їжі, а також можливостей отримати її сурогатні замітники є формою убивства. Однак слід пам'ятати, що офіційна позиція більшовицького режиму полягала у тому, що голодуючі українці насправді нібито мають запаси схованого хліба, який не бажають здавати державі [5, с. 741–742].

Прийняті у сучасній історіографії схеми моделей поведінки особи під час геноциду зводяться до трьох основних ролей, які людина може приймати щодо злочину: жертви, ката і пасивного спостерігача. Трохи в інший спосіб такі моделі поведінки описують як ухилення та опір, співпраця та співробітництво, подолання та виживання [33, 34]. Одразу слід зауважити, що ситуація екзистенційного вибору українців під час голоду 1932–1933 рр. виключала нейтральну позицію спостерігача. Українці, які опинилися на територіях Голодомору-геноциду, змушені були активно уникати ролі жертви, але не могли уникнути самого голоду.

Головним моральним викликом геноциду прийнято вважати пасивність. Іноді виникає спокуса оцінити колективну пам'ять про Голодомор як суму персонального досвіду пасивних очевидців трагедії Голодомору-геноциду. Така пасивна постановка у концептуальних оцінках геноциду зазвичай позначається дефініцією «свідка». Принагідно варто зауважити, що поняття «свідок Голодомору» не варто використовувати щодо осіб, які пережили Голодомор-геноцид і були, по суті, його жертвами. На жаль, визначення «свідок Голодомору» у значенні очевидця, але водночас і жертви цього злочину дедалі частіше вживають журналісти.

Тривожною тенденцією є поява такого визначення в публікаціях академічних істориків [15]. Концепція «свідка» з'явилася в англomовній літературі на тему Голокосту в середині 1960-х рр. Поштовхом до розробки концепції пасивного «спостерігача-свідка злочину» стало убивство 13 березня 1964 р. в нью-йоркській дільниці Квінс двадцятьохсмирічної жінки Катрін Дженовезе (1935–1964), свідками смерті якої, згідно із твердженням преси, виявилось 38 осіб, жодна із яких не тільки не втрутилася на захист жертви, а й навіть не зателефонувала в поліцію [32]. Вивчаючи цей та подібні випадки, американські соціальні психологи Джон Дерлі (1938–2018) та Бібб Латан (нар. 1937) висунули гіпотезу, відповідно до якої пасивність свідків злочину посилюється завдяки присутності на місці подій інших осіб, які поведуться так само пасивно. Так відбувається своєрідне «розпорошення» відповідальності чи, як назвали таке явище американські науковці, «дифузія відповідальності» [25]. Суть цієї психологічної реакції полягає у тому, що ймовірність активної реакції людини на кризову ситуацію, свідком якої вона стає, обернено пропорційна до кількості осіб, які перебувають на місці подій (себто людина, яка з високою ймовірністю реагувала б на певну ситуацію, якщо вона була б єдиним її свідком, буде все більше втрачати мотивацію до втручання мірою збільшення кількості інших свідків події). Голодомор-геноцид можна визначити як типову ситуацією виникнення «дифузії відповідальності».

Важливим методологічним принципом вивчення умов прийняття екзистенційних рішень під час геноциду, є концепція так званої «сірої зони». Автором цього визначення наприкінці 1980-х рр. став італійський письменник Прімо Леві (1919–1987), який вмістив есе про «сіру зону» у свою останню прижиттєву книгу «Потоплені і врятовані» [29, с. 36–69]. Письменник, який у 1943–1945 рр. був в'язнем нацистських концтаборів, наголошував, що дихотомічна схема «жертви» і «ката» не надто придатна під час опису тоталітарного апарату примусу, оскільки неприхованою метою тоталітарної машини завжди є спроба перетворити переслідуваних на співучасників свого винищення або принаймні добитися від жертв такої поведінки, яка б об'єктивно могла полегшити реалізацію геноцидного сценарію [29, с. 20, 36–37].

Концепцію «сірої зони» у контексті жертв Голокосту, які з різних причин співпрацювали із нацистами, пришвидшуючи власне винищення, на рубежі ХХ–ХХІ ст. детально проаналізували соціолог Голдсмітського коледжу Лондонського університету Девід Гірш (нар. 1967) [28] та історик із Центру досліджень Голокосту Меморіального музею Голокосту у Вашингтоні (США) Мартін Дін (нар. 1962) [26]. Аналогічні дослідження ролі, яку відіграли люди зі «сірої зони» під час геноциду 1994 р. в Руанді, підготували дослідниці соціальної антропології із Університету штату Джорджія в Атланті (США) Дженні Барнет (нар. 1973) [24] та

керівник Інституту африканських студій Колумбійського університету в Нью-Йорку (США) Махмуд Мамдані (нар. 1946) [31].

Жодною мірою не маючи наміру змішувати переслідувачів і переслідуваних (така установка, без найменшого сумніву, є моральною аберацією або погано прихованою формою співучасті у виправданні геноцидного злочину), варто погодитися із фактом існування «привілейованих» жертв, які, шукаючи компроміс та різною мірою співпрацюючи із гнобителями, намагалися продовжити своє життя. В українському випадку така категорія осіб мусить мати багато відтінків «сірого»: від донощиків, які, повідомляючи представників влади про приховані сусідами харчі, у такий спосіб намагалися відвернути увагу від себе або продемонструвати свою лояльність, до функціонерів низового рівня, що безпосередньо брали участь у конфіскаціях хліба та всього їстівного у голодуючих. На найнижчому рівні своєї піраміди, що слугувала опорою режиму під час Голодомору-геноциду, перебували конформісти, які лише ситуативно та спорадично могли виявити підтримку більшовицькій політиці, вище перебували вимушені співучасники, які пішли на співпрацю з владою через терор та залякування, й, зрештою, найвище — особи, які свідомо, з політичних, соціальних чи матеріальних причин стали виконавцями геноцидної політики.

Складна життєва ситуація, в якій людині доводиться приймати рішення, часто спричиняє кризу особистих поглядів та переконань. Особливо важкі наслідки спричиняє ситуація, у якій людина постає не просто перед обмеженістю свободи вибору, а й взагалі перед відсутністю вибору як такого. Мільйонам українців під час Голодомору-геноциду доводилося робити вибір не лише щодо питання життя та смерті, але й вирішувати багато інших завдань, які, по суті, означали вибір більшого або меншого зла (такою дилемою, наприклад, ставало питання, як розділити недостатню кількість їжі серед кількох голодуючих дітей). Психологи вважають, що людина повинна відчувати сатисфакцію та заспокоєння від прийняття важливих світоглядних рішень (ці відчуття є наслідком зняття психологічної напруги стану очікування та вибору). Але в умовах, коли кожен вибір є поганим, виникає ситуація перманентного невдоволення від «вибору без вибору», яка не лише не позбавляє людину психологічної напруги та стану неспокою, а й нівелює моральні орієнтири.

Наслідком такого травматичного психологічного досвіду стають серйозні зміни психологічного характеру. Американський історик та психіатр Роберт Джей Ліфтон (нар. 1929), який вивчав вплив на людську свідомість масового травматичного досвіду у різних життєвих ситуаціях (війна, політичне насилля, геноцид), прийшов до висновку, що ті, хто пережив масштабну колективну травму (коли життя особи тривалий час перебувало під загрозою смерті), до кінця життя відчують «печатя

смерті», яка полягає у приховуваному відчутті вини за свої почуття та емоції. На думку ученого, очевидці масової загибелі інших осіб, живуть із внутрішнім відчуттям вини, яке виникає із усвідомлення того, що вони не реагували належним чином на страждання та смерть інших людей, підсвідомо тішилися з того, що вижили у той час, коли інші загинули. У підсумку такі емоції призводять до необхідності витіснити з пам'яті травматичний досвід чи навіть негувати або заперечувати його [30].

Іншим наслідком прийняття важких екзистенційних рішень під примусом є метафізичний страх. Відома українська культуролог та літературознавець Оксана Пахльовська (нар. 1956) наступним чином підсумовувала психологічні наслідки Голодомору-геноциду для українців: «1932 і 1933 роки — це не тільки втрата мільйонів людей, а і великий депресивний страх, який був увігнаний дуже глибоко в підсвідомість, у психіку. Замість людських почуттів суспільством оволодів Страх — тотальний, принизливий Страх. Страх бути собою. Розмовляти своєю мовою. Згадувати своїх мертвих. Страх бути. Від часів Сталіна українське суспільство паралізоване страхом бути. Звідти й прірва Не-присутності, Не-праці, Не-моралі. Звідси загребущість одних і готовність до напівголодного існування інших. До постійних нестатків. Аби не чіпали. Аби не мучили. Яка свобода? Яка демократія? "БУДЕМО ТЕРПІТИ". Витерпівши Голодомор, можна витерпіти все на світі. Звідси також відмова від своєї культури. Лишилося в генах: за приналежність до цієї культури — убивають. Страх — це єдиний і тотальний спадок, який Система залишила українському суспільству. Цей принизливий спадок передається з покоління в покоління. Вивітриє із людей мову. Гідність. Пам'ять» [16, с. 4].

* * *

Зважаючи на індивідуальність будь-якого екзистенційного вибору, слід дуже обережно поставитися до самої можливості певних узагальнень чи встановлення закономірностей на підставі аналізу поведінки людей під час Голодомору-геноциду. Завжди існує ризик есенціалістичного сприйняття минулого, в якому цілим національним чи соціальним групам приписують однорідну роль в певних історичних подіях. Основою такого спрощеного підходу є прийняття тези, що певні особливості поєднують усіх членів окресленої групи й вони ж визначають поведінку усіх цих осіб. Дійсність Голодомору-геноциду найчастіше була значно складнішою, такою, що не піддається простій оцінці. Спрощення та узагальнення не полегшуватимуть розуміння механізмів та сутності масового винищення українців голодом.

Однак певні висновки усе ж можна зробити. Екзистенційний вимір рішень, які доводилося приймати українцям під час Голодомору-геноциду, насамперед полягає у знищенні певного способу життя. Цей спосіб

життя зникав не лише через смерть мільйонів його носіїв, але мірою того, як ті, хто вижили, починали свідомо від нього відмовлятися. Метою більшовиків було добитися від підвладного населення принаймні байдужості щодо страждань тих, кого режим оголосив «ворогами», або й навіть зловтішного схвалення урядової політики. Матеріальне зубожіння супроводжувалося втратою самоповаги, моральним падінням, нівелюванням духовних цінностей, насадженням комплексу моральної неповноцінності.

Сучасній українській перспективі осмислення Голодомору-геноциду бракує поглиблених студій суспільних та економічних передумов цього масштабного злочину. Шукати відповіді на питання про екзистенційні умови та особливості прийняття рішень людьми, які опинилися у умовах нелюдського «вибору без вибору», мали б спільно історики, етнологи, антропологи та соціологи. Не можна забувати того факту, що кожне важливе екзистенційне рішення є наслідком цілого ланцюжка попередніх учинків, вироблення та прийняття певних особистих установок, визначення життєвих пріоритетів тощо. Таким чином, можна стверджувати, що вагома частина екзистенційних рішень, які українці приймали під час Голодомору-геноциду, були «запрограмовані» тими вчинками та вибором, який вони робили попередніми роками.

Немає жодного сумніву в тому, що вивчення моделей екзистенційної поведінки під час Голодомору має важливе пізнавальне значення. Результати таких досліджень можуть бути використані для поглиблених соціально-антропологічних студій Голодомору-геноциду, а також для аналізу довготривалих наслідків масового винищення українців голодом.

Список використаних джерел:

1. Аксючиц В. Идеократия в России. Москва–Берлин: Директ-Медиа, 2019. 535 с.
2. Арндт Х. Джерела тоталітаризму / пер. з англ. В. Верлока, Д. Горчаков. 2-е вид. Київ: Дух і літера, 2005. 584 с.
3. Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. / упор. Дж. Мейс. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. Т. II. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. 816 с.
4. Висовень О. Відношення комуно-більшовицького режиму до релігійних громад евангельських християн і баптистів в період становлення тоталітаризму (кін. 20-х — 30-ті рр. XX ст.). *ScienceRise*. 2016. № 10. С. 19–22.
5. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / упор. Р. Пиріг. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1128 с.

6. Гриневич Л. Хроніка колективізації та Голодомору в Україні. 1927–1933. Т. 1. Початок надзвичайних заходів. Голод 1928–1929 років. Кн. 3. Київ: Критика, 2012. 263 с.
7. Дудка Л. Спілка войовничих безвірників в антирелігійній пропаганді в Україні (20-ті — 40-ві роки ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2005. 20 с.
8. Євсєєва Т. «Безбожна п'ятирічка». Діяльність спілки войовничих безбожників. Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки / від. ред. В. Литвин. Київ: Наук. думка, 2003. С. 656–675.
9. Євсєєва Т. Діяльність спілки «войовничих безвірників» України під час суцільної колективізації 1929–1933 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. праць* / від. ред. С. Кульчицький. Київ: Інститут історії НАН України, 2004. № 11. С. 303–331.
10. Иванова Г. История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. М.: Наука, 2006. 438 с.
11. Кальницький Е. Екзистенційні засади антропологічної кризи. *Вісник Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого»*. Серія: Політологія. 2016. № 2. С. 166–173.
12. Курляндский И. Сталин, власть, религия (религиозный и церковный факторы во внутренней политике советского государства в 1922–1953 гг.). М.: Кучково поле, 2011. 720 с.
13. Лангер Л. Дилема вибору в таборах смерті. Поза межами розуміння. Богослови та філософи про Голокост / за ред. Дж. К. Рота і М. Беренбаума; пер. з англ. С. Альошкіна. Київ: Дух і Літера, 2001. С. 195–205.
14. Ницше Ф. К генеалогии морали. Сочинения: в 2 т. / сост. и прим. К. Свасьяна. М.: Рипол Классик, 1997. Т. 2. С. 407–524.
15. Огієнко В. Голодомор як історична травма. Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): матеріали міжнар. наук. конф. м. Київ, 20–21 листоп. 2013 р. / під ред. М. Антонович, Г. Боряка, О. Гладуна, С. Кульчицького. Київ, 2013. С. 319–323.
16. Пахльовська О. Джеймс Мейс і його місія. Перемога над Великим Страхом. *День*. 2007. 14 лютого. (№ 27). С. 1, 4.
17. Плющ Л. Тридцять чорний рік. *Сучасність*. 1997. № 7–8. С. 124–151; № 9. С. 88–111.
18. Прокофьев А. Справедливость и resentment (Заметки на полях «К генеалогии морали» Ф. Ницше). *Этическая мысль*. 2013. № 13. С. 175–198.

19. Снайдер Т. Чорна земля. Голокост як історія і застереження / пер. з англ. П. Білак, О. Камишнікова, Т. Родіонова. Київ: Медуза, 2017. 400 с.
20. 33-й: Голод. Народна книга-меморіал / упоряд. Л. Коваленко, В. Маняк. Київ: Радянський письменник, 1991. 584 с.
21. Brown A. The Trauma of 'Choiceless Choices': The Paradox of Judgment in Primo Levi's "Grey Zone". Trauma, Historicity, Philosophy / ed. by M. Sharpe, M. Noonan, J. Freddi. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Press, 2007. P. 121–140.
22. Brawn A. "Privileged" Jews, Holocaust Representation and the "Limits" of Judgment: The Case of Raul Hilberg. Europe's Expansions and Contractions: proceeding of the XVIIth Biennial Conference of the Australasian of the European Historians (Adelaide, July 2009). Unley: Australian Humanities Press, 2010. P. 63–86.
23. Brown A. Judging "Privileged" Jews: Holocaust Ethics, Representation, and the "Grey Zone". New York: Berghahn Books, 2013. 213 p.
24. Burnet J. Accountability for Mass Death, Acts of Rescue, and Silence in Rwanda. A Companion to the Anthropology of Death / ed. by A. Robben. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons Inc, 2018. P. 205–222.
25. Darley J., Latané B. Bystander Intervention in Emergencies: Diffusion of Responsibility. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1968. № 4. P. 377–383.
26. Dean M. Life and Death in the "Grey Zone" of Jewish Ghettos in Nazi-Occupied Europe: The Unknown, the Ambiguous, and the Disappeared. Grey Zone: Ambiguity and Compromise in the Holocaust and Its Aftermath / ed. by J. Petropoulos, J. Roth. New York: Berghahn Books, 2005. P. 205–221.
27. Finkel E. Ordinary Jews: Choice and Survival during the Holocaust. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2017. 296 p.
28. Hirsch D. "The Gray Zone of The Banality of Evil". Ethics After the Holocaust: Perspectives, Critiques, and Responses / ed. by J. Roth. St. Paul: Paragon House, 1999. P. 90–107.
29. Levi P. The Drowned and the Saved. New York: Vintage International Edition, 1989. 203 p.
30. Lifton R. J. The Broken Connection: On Death and the Continuity of Life. Washington, D.C.: American Psychiatric Publishing, 1996. 512 p.
31. Mamdani M. When Victims Become Killers: Colonialism, Nativism, and the Genocide in Rwanda. New York: Princeton University Press, 2001. 384 p.
32. Manning R., Levine M., Collins A. The Kitty Genovese Murder and the Social Psychology of Helping: The Parable of the 38 Witnesses. *American Psychologist*. 2007. № 62/6. P. 555–562.

33. Probing the Limits of Categorization. The Bystander in Holocaust History / ed. by C. Morina and K. Thijs. New York: Berghahn Books, 2018. 382 p.
34. Świadkowie. Między ofiarą i sprawcą zbrodni / red. A. Bartuś. Oświęcim: Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, 2017. 367 s.
35. Ure M. Nietzsche's Schadenfreude. *The Journal of Nietzsche Studies*. Penn State University Press. Vol. 44. spring 2013. (Iss. 1). P. 25–48.
36. Ya-Hui H. Religiosity and Death Anxiety of College Students. *The Journal of Human Resource and Adult Learning*. 2012. № 8. P. 97–106.

References:

1. Aksiuchits, V. (2019). *Ideokratiia v Rossii*. Moscow-Berlin: Direct-Media. [In Russian].
2. Arendt, H. (2005). *Dzherela totalitaryzmu*. (Trans. V. Verlok, D. Honcharov) Kyiv: Dukh i Litera. [In Ukrainian].
3. Mace, J. (Ed.). (2008). *Velykyi holod v Ukraini v 1932–1933 rr*. Vol. 4. Kyiv: Vyd. dim “Kyievo-Mohylianska academia”. [In Ukrainian].
4. Vysoven, O. (2016). Vidnoshennia komuno-bilshovytskoho rehymu do relihiinykh hromad yevanhelskykh hrystyian i baptystiv v periodstanovlennia totalitaryzmu (kin. 20-kh — 30-ti rr. 20 st.). *ScienceRise*, 10. [In Ukrainian].
5. Pyrih R. (Ed.). (2007). *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: Dokumenty materialy*. Kyiv: Vyd. dim “Kyievo-Mohylianska akademiia”. [In Ukrainian].
6. Hrynevych, L. (2012). *Khronika kolektyvizatsiyi ta Holodomoru v Ukraini. 1927–1933* Vol. 1. Pochatok nadzvychainykh zakhodiv. Holod 1928–1929 rokiv. Kyiv: Krytyka. [In Ukrainian].
7. Dudka, L. (2005). *Spilka voiovnnych bezvirnykiv v antyrelihiinii propahandi v Ukraini (20-I — 40-vi roku 20 st.)*: abstract of unpublished thesis (PhD in History), National University of Kyiv-Mohyla Academy. [In Ukrainian].
8. Yevsieyeva, T. (2003). "Bezbozhna piatyrichka". In Lytwyn, V. (Ed.), *Famine 1932–1933 in Ukraine: causes and consequences*. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
9. Yevsieyeva, T. (2004). Diialnist spilky “voiovnnych bzhvirnykiv” Ukrainy pid chas sutsilnoi kolektyvizatsiyi 1929–1933 rr. In S. Kultchytyskyi. (Eds). *Problems of History of Ukraine: Facts, Judgments, Searches*. (11). [In Ukrainian].
10. Ivanova, G. (2006). *Istoriya GULAGa, 1918–1958: Sotsialno-ekonomisheskiy i politiko-pravovoy aspekt*. Moscow: Nauka. [In Russian].

11. Kalnyckyj, E. (2016). Ekzystentsiini zasady antropolohichoi kryzy. *Bulletin of the National University of "Jaroslav Mudryj Law Academy of Ukraine"*. (2). [In Ukrainian].
12. Kurliandskiy, I. (2011). *Stalin, vlast, religiya (religiooznyy I tserkovnyy factory vo vnutenney politike sovetsskoho gosudarstva v 1922–1953 gg.)*. Moscow: Kuchkovo pole. [In Russian].
13. Langer, L. (2001). Dylema vyboru v taborakh smerti. In Roth, J., & Berenbaum, M. (Eds.). *Poza mezhamy rozuminnia. Bohoslovy i filosofy pro Holokost*. Kyiv: Duch i Litera. (pp. 195–205). [In Ukrainian].
14. Nietzsche, F. (1997). K genealogii morali. (Trans.). In *Writings*. Vol. 2. Moscow: Ripol Classic. (pp. 407–524). [In Russian].
15. Ohiienko, W. (2013). Holodomor yak istorychna travma. In Antonovych, M. Boriak, H., Hladun, O., & Kulchytskyi, S. (Eds.). *Holod v Ukraïni v pershii polovyni 20 stolittia: Prychyny i naslidky (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*. Kyiv: Vyd. dim “Kyievo-Mohylianska academia”. (pp. 319–323). [In Ukrainian].
16. Pakhliovska, O. (2007). Dzheims Meis i yoho misiia. Peremoha nad Veykym Strakhom. *Den*. (27). [In Ukrainian].
17. Pliushch, L. (1997). Trydtsiat chornyi rik. *Suchasnist*. (7–8, 9). [In Ukrainian].
18. Prokofiew, A. (2013). Spravedlovost i resentment. *Eticheskaya mysl*. (13). [In Russian].
19. Snyder, T. (2017). *Chorna zemlia. Holokost yak istoriia i zasterexhennia*. (Trans. Bilak, P., Kamyshnykova, O., & Rodionova, T.) Kyiv: Meduza. [In Ukrainian].
20. Kovalenko, L., & Maniak, V. (1991). *33-i: Holod. Narodna Knyha-Memorial*. Kyiv: Radianskyj pysmennyk. [In Ukrainian].
21. Brown, A. (2007). The Trauma of ‘Choiceless Choices’: The Paradox of Judgment in Primo Levi’s “Grey Zone” In M. Sharpe, M. Noonan, J. Freddi (Eds.). *Trauma, Historicity, Philosophy*. Cambridge Scholars Press. (pp. 121–140).
22. Brown, A. (2009). “Privileged” Jews, Holocaust Representation and the “Limits” of Judgment: The Case of Raul Hilberg In Europe’s Expansions and Contractions: *Proceeding of the XVIIth Biennial Conference of the Australasian of the European Historians (Adelaide, July 2009)*. Australian. (pp. 63–86).
23. Brown, A. (2013). *Judging “Privileged” Jews: Holocaust Ethics, Representation, and the “Grey Zone”*. Berghahn Books.

24. Burnet, J. (2018). Accountability for Mass Death, Acts of Rescue, and Silence in Rwanda In A. Robben (Eds.). *A Companion to the Anthropology of Death*. John Wiley & Sons Inc. (pp. 205–222).
25. Darley, J., Latané, B. (1968). Bystander Intervention in Emergencies: Diffusion of Responsibility. *Journal of Personality and Social Psychology*. (8, 4).
26. Dean, M. (2005). Life and Death in the “Grey Zone” of Jewish Ghettos in Nazi-Occupied Europe: The Unknown, the Ambiguous, and the Disappeared. In J. Petropoulos, J. Roth (Eds.). *Grey Zone: Ambiguity and Compromise in the Holocaust and Its Aftermath*. Berghahn Books. (pp. 205–221).
27. Finkel, E. (2017). *Ordinary Jews: Choice and Survival during the Holocaust*. Princeton University Press.
28. Hirsch, D. (1999). “The Gray Zone of The Banality of Evil”. In J. Roth (Eds.). *Ethics After the Holocaust: Perspectives, Critiques, and Responses*. Paragon House. Pp. 90–107.
29. Levi, P. (1989). *The Drowned and the Saved*. Vintage International Edition.
30. Lifton, R. J. (1996). *The Broken Connection: On Death and the Continuity of Life*. American Psychiatric Publishing.
31. Mamdani, M. (2001). *When Victims Become Killers: Colonialism, Nativism, and the Genocide in Rwanda*. Princeton University Press.
32. Manning, R., Levine, M., & Collins, A. (2007). *The Kitty Genovese Murder and the Social Psychology of Helping: The Parable of the 38 Witnesses*. *American Psychologist*. (62/6).
33. Morina C., & Thijs K. (Eds.). (2018). *Probing the Limits of Categorization. The Bystander in Holocaust History*. Berghahn Books.
34. Bartuś A. (Ed.). (2017). *Świadkowie. Między ofiarą i sprawcą zbrodni*. Oświęcim: Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau.
35. Ure, M. (2013). Nietzsche’s Schadenfreude. *The Journal of Nietzsche Studies*. (44, 1).
36. Ya-Hui, H. (2012). Religiosity and Death Anxiety of College Students. *The Journal of Human Resource and Adult Learning*. (8).

A. Kozyckyj
Ph. D. in History, Associate Professor
Ivan Franko National University of Lviv
Lviv, Ukraine

"CHOICELESS CHOICES": EXISTENTIAL DIMENSION OF THE HOLODOMOR-GENOCIDE

The research goal: *to assess the main condition of existential choice during the Holodomor-genocide, as well as analyze the main models of decision making in the same period. The research methodology relies on the general scientific methods of analysis, comparison, and generalization. Comparative-historical, structural, and systemic functional methods of research have been used as well. Scientific novelty:* *for the first time, the Holodomor-genocide has been analyzed from the perspective of how these events meet the typological characteristics of existential crisis: the structure of the phenomenon, the interdependence and the dynamics of development of its elements. Results:* *Holodomor-genocide was a classic example of an existential crisis. An existential crisis occurs when individual questions of life lose meaning, purpose, or value. The main factors that influenced the existential choice of Ukrainians during the Holodomor-genocide were destruction of traditional social morality by Bolshevik regime, a mismatch between personal or group standards and a wider social standards, the rapid disintegration of the structures of everyday life, as well as long period of uncertainty and the physical threat to a large number of people. All this led to the large narrowing of the conditions of choice. Such situations exemplify what influential theorist Lawrence Langer terms “choiceless choice”. Such choices do not reflect option between life and death, but between one form of “abnormal” response and another, both imposed by a situation that was in no way of the victim’s own choosing. Important consequences of the Holodomor-genocide were feelings of powerlessness, apathy for the world, fragmentation of social identity, rejection of values and the expansion of the complex of moral inferiority.*

Key words: Holodomor, genocide, existential dimension, morality, resentment.

Л. Кушинська,
кандидат історичних наук, доцент
Київський національний університет театру,
кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого
Київ, Україна

ГЕНОЦИД ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ДРУГОЇ ЧВЕРТІ ХХ СТОЛІТТЯ

Статтю присвячено аналізу внутрішньополітичних та зовнішніх чинників Голодомору в контексті нових політичних зрушень і зміни політичних сил Західної Європи другої чверті ХХ століття. Голодомор розглянуто у цивілізаційному вимірі. Подано авторське порівняння термінів «голод» та «голодомор». З'ясовано малодосліджені моменти, як-от патріархальний устрій сільської громади та звичаєвий тип української правосвідомості, що були об'єктивною правовою реальністю, яку не варто ігнорувати. Порівняно становище українського і західноєвропейського селянського господарств, їх забезпеченість технікою й іншими ресурсами. Наголошено на культурно-історичному спадку як концептуальному різновиді чинника голодомору, зокрема, на відсутності доби гуманізму у Східній Європі й недостатній увазі до цінності людського життя. Переосмислено наукові постулати щодо ставлення до Голодомору в Україні західноєвропейських політичних сил. Визначено роль діячів, міжнародних організацій та громадських об'єднань, наприклад, «Громадського комітету допомоги страждальній Україні», що намагалися привернути увагу західноєвропейського політичному до проблеми безпорадного становища українського селянства й організувати йому допомогу. Проаналізовано радянське законодавство як доказ цілеспрямованої акції на придушення українського селянського руху й будь-яких ознак національної ідентичності.

Ключові слова: геноцид, Голодомор, Громадський комітет допомоги страждальній Україні, звичаєва українська правосвідомість, світова спільнота, гуманізм, цивілізаційний вимір, злочин проти людства.

Питання Голодомору як геноциду українського народу, попри численні наукові розвідки й політичні акції, лишається однією з найбільш оскаржуваних проблем в українській історичній спадщині. Оponentами є не лише група науковців, що, спираючись на адекватну документальну доказову базу, дотримуються іншої точки зору, а, за рідкісни-

ми винятками, вся історична наукова спільнота сучасної впливової держави Російської Федерації, яка, будучи спадкоємцем радянського тоталітарного режиму, усіяло намагається довести відсутність складу злочину геноциду українського народу. Прикро констатувати, що серед українських науковців є ті, хто не бажає бачити неспростовних доказів. Проблема Голодомору в Україні вийшла за рамки власне наукового дослідження і з самого початку набула політичного забарвлення, котре, втім, не заперечує суто наукової її складової. За таких реалій очевидним є пошук нових і аналіз існуючих доказів, нові погляди, а також постановка старої проблеми під новим кутом зору, на що й спрямована стаття.

Проблематика Голодомору неодноразово озвучена у працях як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. У 80-х рр. поняття «голодомор» звучало у працях науковців і творчої інтелігенції. С. Кульчицький у статті «До оцінки становища в сільському господарстві УРСР у 1931–1933 рр.» започаткував дослідження серед істориків. Р. Пиріг видав збірник архівних документів та матеріалів. Л. Коваленко та В. Маняк зібрали свідчення очевидців у книзі «33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал». Зазначена тема розглянута у працях В. Сергійчука, В. Марочка, І. Шульги, В. Калініченка, В. Улянича, В. Ткаченка, Г. Цвенгрош та інших вітчизняних вчених. Дослідженню Голодомору присвятили свої праці зарубіжні дослідники, зокрема Р. Конквест, В. Чемберлін, О. Бочковський, Дж. Мейс, Р. Сербин та інші.

Метою статті є спроба через аналіз максимальної кількості внутрішніх та чинників відповісти на питання: як злочин подібного масштабу став можливим у другій чверті ХХ століття в країні, що позиціонувала себе як соціалістична держава? Також одним із завдань є розвінчання стійких міфів про Голодомор та ставлення до нього з боку тогочасного західноєвропейського політикуму. Авторка звертає увагу на такі моменти, як звичаєвий тип правосвідомості та правової культури селянської громади, що його варто враховувати як об'єктивну правову реальність тогочасного життя українців. Вихідною є теза про споконвічну недостатню увагу до українського села, проблема, що наразі не втратила актуальності. Бажано отримати відповідь на питання щодо ставлення світової громадськості до локальної трагедії народу: якщо трагедія зачіпає певний народ, що є вирішальними у визначенні масштабів цієї трагедії?

Внутрішні чинники. Голод протягом історії лишався способом приборкання непокірних, якщо інші способи не діяли. В Україні 30-х рр. він був органічною частиною загального процесу політичного терору, одним з інструментів тоталітаризму. Поняття «голод» та «Голодомор» не є тотожними, хоча підміна понять й маніпулювання ними є дієвими інструментами ідеологізації історії. Якщо голод є наслідком, спричиненим неврожаєм, стихійним лихом чи іншими об'єктивними причинами,

то «Голодомор» — явище абсолютно протилежне. Воно насамперед є вольовою акцією правлячої політичної сили, сформованою як політика, відкрита чи мовчазна, що спрямована на придушення будь-якого опору чи нейтралізації політичної опозиції.

Голодомор, як будь-яке лихоліття, може збігатися в часі з голодом природного походження, однак індикатором для їх розрізнення є зафіксована у письмових документах офіційна державна політика. Якщо вона спрямована на організацію допомоги людям, передбачає мобілізацію сил і ресурсу для цього, йдеться про голод. Якщо ж голод трапився внаслідок непродуманої політики правлячої політсили або ж навпаки — офіційні документи свідчать якраз про цілеспрямовану акцію, будь-які заперечення чи оскарження якої не приймаються чи вважаються ворожими, йдеться про голодомор як різновид геноциду, у нашому випадку, українського народу. На українській етнічній території (44 % ґрунтів — чорноземи) голод такого масштабу неможливий в принципі.

Українське селянство Східної Європи навіть у другій чверті ХХ століття жило звичасвими уявленнями про добро і справедливість, споконвічно мріючи про землю і свободу. Примарна надія з'явилась лише після реформи 19 лютого 1861 року, однак за півстоліття земельне питання так і не було розв'язане. Земля для українця була не тільки головним і почасти єдиним засобом існування, а й найдорожчою цінністю, святинєю. Говорити про тотожність проблем середньостатистичного українського селянина і, скажімо, німецького чи чеського у другій чверті ХХ століття було би науково некоректним. Селяни Західної чи Центральної Європи, хоча й не менше плекали власний масток, по-перше, усвідомлювали свої права на нього й чітко розуміли право приватної власності, започатковане ще римською цивільною доктриною. По-друге, після промислового перевороту вони мали можливість, використовуючи механізацію, спростити свою працю, збільшити її продуктивність. Врешті, селяни Західної чи Центральної Європи мали альтернативні можливості, аби прогодувати власну родину — відкрити справу, у найтяжчому випадку — найнятися на фабрику чи завод, де у ХХ столітті функціонували профспілки. Втрата землі була прикрістю, та її не сприймали як суцільну безвихідь.

На відміну від середньостатистичного західного європейця, східноєвропейський український селянин не вкладав свої гроші в банк, не довіряв трастам, до другої чверті ХХ століття не знав артілей і не мав тракторів, косарок, комбайнів, інших механізмів, що відчутно спрощують тяжку землеробську працю й підвищують її продуктивність. Все, що мала українська селянська родина, набувалося тяжкою немеханізованою працею. Тож бути заможним селянином означало щонайменше бути працьовитою людиною з організаторськими здібностями. Український селянин звик покладатися лише на себе, свою

добросовісність та споконвічний сільськогосподарський звичай, за якого земля вважалася головною святинею й годувальницею і була обітованою цінністю, дорожчих за яку немає і не може бути. Як і століття тому, коли західний селянин дбав про поліпшення свого добробуту, український думав про виживання.

Психологія середньостатистичного українця мала свої особливості. Селяни виховували дітей суворо, не розпещували їх, не часто хвалили, привчаючи насамперед до обов'язків, змалку готували до реалій життя. Лінощі засуджували тяжче, ніж біблійний гріх. Більше від смерті українці боялися злиднів і ненавиділи будь-який їх прояв. Це концептуальне поняття ширше за просто міфічного персонажа, воно означало стан безвиході. Складався логічний ланцюжок — працелюбність була запорукою добробуту й запобіжником від злиднів. Убогих засуджували як недостатньо працьовитих. Наступною особливістю українського характеру є його зовнішня миролюбність. Українські селяни не втворювали концептуального гуманізму, як це було у Західній Європі, вони жили ним споконвічно від часів Давньої Русі, де не існувало професії ката. Століття перебування українських земель під іноземною юрисдикцією виробили імунітет до іноземних запозичень. Однак не варто недооцінювати здатність українських селян до самоорганізації та збройного опору за надзвичайних обставин. В українській свідомості ще жевріла пам'ять про славні козацькі часи.

На початку 30-х рр. Україна, будучи суб'єктом федерації, лишалася болісним питанням для тоталітарного режиму. Напередодні Голодомору 1932–1933 рр. відбулося кілька хвиль селянських повстань, що дає підстави розглядати їх як селянський повстанський рух. Найпотужнішою була перша хвиля 1919–1921 рр. Українське селянство почувалося вкотре ошуканим, адже ніхто не збирався реалізувати популістське гасло «Земля — селянам!». Для придушення довелося залучити 2/3 регулярних частин Червоної Армії, в арсеналі якої була загартована на фронтах I світової війни артилерія, а також кіннота, кулемети. Згодом влада усвідомила необхідність компромісу із селянством, запровадивши навесні 1921 р. НЕП.

Наступна хвиля повстань 1929–1932 рр. зумовлена обуренням селянства політикою колективізації та її супровідними обставинами на кшталт націоналізації селянського майна. Павлоградське повстання, повстання на Могилівщині, у Мурафському районі свідчили про здатність селян до організованого збройного опору та небажання сприймати політику фактично нової панщини. Відчутним також був пасивний опір, за якого селяни просто не бажали записуватись у колгоспи й працювати за трудодні.

Очевидною була неспроможність радянського керівництва розв'язувати селянське питання цивілізованими засобами, тож воно вдалося

до перевіреної століттями каральної політики. Складається враження, що для придушення селянського опору (фактично, національного руху) було опрацьовано стратегію, за якою враховувались усі особливості української звичаєвої правосвідомості і правової культури. Ця стратегія була спрямована не лише на фізичне знищення українського селянина і його ідентичності, а й мала на меті посіяти внутрішньонаціональне протистояння між тими, кому пощастить вижити. Якщо придушити справедливий гнів численного селянства, що почувалося ошуканим, було непросто, то нав'язати йому відчуття провини за недостатні показники по зернових виявилось простіше.

За таких умов достатньо було прийняти відповідні нормативно-правові акти та встановити тяжке покарання за їх невиконання. Такими законами були постанови ЦК ВКП(б) «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву» [4], «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації й зміцненні соціалістичної власності» [5]. Про абсурдність й неможливість виконання плану хлібозаготівель свідчило вже те, що на його реалізацію слід було «по-більшовицькому організувати й мобілізувати партійну та комсомольську організації, робітничі й колгоспні маси, особливо колгоспний, бідняцько-середняцький актив на справжню боротьбу за виконання повністю плану хлібозаготівель в установлені від них самих і ЦК терміни» [6].

Думати про абсурдність цих актів було невільно, як і аналізувати їх нежиттєздатність і відверто нелюдський характер, спрямований на фізичне винищення українського селянського населення. Однак наразі стають відомими імена тих, хто наважувався, попри всю міць карально-репресивної машини, донести до відома партійного керівництва неможливість виконання плану хлібозаготівель. Єфремов Павло Прокопович, голова колгоспу «Шлях незаможника» с. Володимирівка Новобузького району Миколаївської області під час обговорення плану хлібозаготівель доводив його нереальність [2, с. 39–191]. Задорожнюк Олександр Іванович, голова села Маринівка Ананьївського району Одеської області, поставив обговорення плану хлібозаготівель на загальні збори, вочевидь, розуміючи неможливість його виконання. Було прийнято рішення спочатку забезпечити прожитковий мінімум колгоспникам. Восени і на початку зими 1932 року вживав заходів для розподілу зерна між селянами [8, с. 197–198].

Були й ті, хто всупереч задалегідь нереальним планам намагався роздавати резервне зерно тим, хто його потребував, організувати пункти харчування, аби люди не мерли з голоду, влаштовувати притулки для сиріт. Наразі вражає героїзм таких людей, як-от Дробот Яків Олександрович (с. Великий Хутір, Черкаська область), Івчук Василь Якович (Бориспільський р-н, Київська область), Вонберг Арон (с. Кримка,

Миколаївська область), Бурлаченко Федір Іванович (с. Михайлівка, Херсонська область) та багато інших, хто рятував людей від голодної смерті, ризикуючи власним життям і життям своїх близьких.

Наявність на місцях партійних працівників, що керувалися міркуваннями здорового глузду, а не форсованими методами, вкрай занепокоїла Політбюро ЦК КП(б)У, яке у своїй постанові засудило їхні дії: «Подальше падіння заготівель першої п'ятиденки січня (2 млн. 800 тис. пудів проти 3 млн. 500 тис. пудів останньої п'ятиденки грудня) вказує, що районні організації, місцеві робітники не уявили собі, а часто не хочуть зрозуміти всієї важливості й потреби закінчення заготівель саме в січні. Таке становище хлібозаготівель вважаємо за ганьбу для Української парторганізації й вимагаємо від уповноважених ЦК, всіх парторганізацій і всіх членів партії негайного вжиття таких заходів, що забезпечили б Україні виконання цілком і безумовно рішення Жовтневого пленуму ЦК ВКП(б) про хліб» [7].

Таким чином, і до Політбюро ЦК КП(б)У, і до Політбюро СРСР доходили непоодинокі сигнали про нереальність виконання планів хлібозаготівель. Натомість приймали нові нормативні акти карального характеру.

Зовнішні чинники. Якими ж були європейські політичні орієнтації другої чверті ХХ століття? Простіше кажучи, чим переймалися інші країни на момент трагедії українського народу? У політичному житті європейських країн першої та другої чверті ХХ століття спостерігаємо певну стабільність. Північна та Західна Європа перебували в стані відносного спокою, Центральна та Південна — у стані боротьби правих та лівих сил. З 1924 до 1932 р. Європа не знала жодного значного військового конфлікту. Існувала й функціонувала Ліга Націй, вперше було усвідомлено проблему загальної безпеки й поставлено на порядку денному питання роззброєння, щоправда, безуспішно. Однак було підписано Женевську конвенцію про заборону використання хімічної зброї.

Урядам тогочасної Європи було нелегко розбудувати цивілізовані відносини із фактично однією шостою частиною земної кулі, котра, окрім іншого, не бажала визнавати зовнішньоекономічні борги Російської імперії. У Туреччині, Франції, Британії перебували впливові емігрантські родини, почасти генетично пов'язані з європейськими монархами. Утім, суто західний прагматизм давався взнаки — рано чи пізно визнання радянського уряду мало з'явитися на порядку денному. Першою в цьому процесі стала Німеччина, що за Рапальською угодою 16.04.1922 р. визнала чинність і легітимність радянської влади. Показово, що саме ця країна, дії якої за умовами Берестейської угоди були досить обмежені, стала першою у подальшому процесі визнання. Рапальський документ насамперед сприяв розвитку двосторонніх економічних відносин між радянською Росією та Німеччиною. Після

фактичного визнання українських більшовиків угода зводила нанівець діяльність представництв Директорії УНР. Наступним кроком лишалося «добровільне» створення Союзу РСР у грудні того самого 1922 р.

Після утворення Союзу РСР європейські країни змушені були визнати це утворення, однак Великобританія у 1927 р. мала підстави розірвати дипломатичні відносини з СРСР. У 1929 р. вперше пролунав публічний заклик французького міністра іноземних справ Астріда Бріана про ліквідацію митних кордонів й створення Пан-Європи, який, щоправда, не знайшов підтримки. І все ж, головним чинником, що позначився на розстановці політичних сил у Європі на початку 30-х рр., стала економічна криза. Розпочавшись у Сполучених Штатах, вона швидко перекинулася на Європу, насамперед на країни, що залежали від США, наприклад, Німеччина та Франція. За умов економічної кризи, яка завжди викликає загальну напругу, до влади прийшли радикальні сили, комуністи і фашисти чи нацисти, що прагнули скористатися кризою у своїх політичних інтересах. Для Радянського Союзу економічна криза загрожувала відмовою у довгострокових позиках та нагадуванням про борги Російської імперії.

На 1933 р. СРСР не був настільки закритим для світу. Чи керівництво тогочасних європейських країн справді перебувало у повному невіданні щодо ситуації в Україні? Воно радше не бажало знати відверто жахливих фактів. Про голодомор було відомо у польській частині України, а звітні інформація поширювалася й іншими країнами тогочасної Європи. Серед діячів, які намагалися достукатися до світової громадськості, були відомі журналісти, письменники, політики, церковнослужителі. Митрополит Андрій Шептицький, довідавшись про голодомор у радянській Україні, виступив із закликом «Україна в передсмертних судорогах. Населення вмирає голодовою смертю», після чого у Львові було утворено «Громадський комітет допомоги страждальній Україні» на чолі з Дмитром Левицьким та його заступницею Міленою Рудницькою, головною метою якого були допомога голодуючим та привернення уваги світової громадськості до злочину голодомору. До активістів Галичини долучилися представники буковинського комітету у Чернівцях в особі депутатів румунського парламенту. Пізніше «Допомоговий комітет для голодуючих на Україні» було утворено у Празі [2]. Очолив установу відомий соціолог і громадський діяч професор Ольгерд Іполит Бочковський, який входив до кола впливових представників європейського політичного бомонду, намагався привернути увагу до масштабів трагедії й одним з перших засудив їхню «безхребетну позицію».

Про страшну ситуацію в Україні стало відомо відомого австрійсько-му кардиналу Теодору Інніцеру, який, маючи авторитет, міг донести злочинні факти до світової спільноти. Діяч звертався до Червоного

Хреста, розуміючи марність спроби офіційно апелювати до радянського уряду, а також сумніваючись у невіданні світових лідерів. Він зосередився на фактах, пізніше зібраних у брошурі. У жовтні 1933 р. Теодор Інніцер заснував «Міжконфесійний і міжнародний комітет допомоги територіям Радянського Союзу, що постраждали від голоду», а в грудні того самого року в палаці архієпископів у Відні було скликано збори представників всіх православних церков, юдейської громади (відсутня була лише Російська Православна Церква), де Теодор Інніцер виступив із промовою-закликом допомогти тим, хто потерпав від голоду, яку одноставно підтримали всі присутні.

Прем'єр-міністр Норвегії Йоган Людвіг Мовінкель, що обіймав на той час посаду голови Ліги Націй, не лише зголосився допомогти, а й виніс питання Голодомору на розгляд засідання Ліги Націй, що відбулось 29 вересня 1933 р. в Женеві за участю чотирнадцяти країн. Й. Мовінкель, спираючись на доказові матеріали, передані кількома українськими й міжнародними організаціями, кілька разів намагався переконати представників країн-учасниць у важливості допомоги населенню радянської України і шоразу марно — через позицію Франції та Великобританії, котрі були зацікавлені у зближенні з СРСР. Важливо, що сам факт наявності голоду не заперечували, оскільки існували вищезгадані докази, однак на заваді були процедурні моменти: те, що фото було здобуте нелегально, а також відсутність офіційної позиції Радянського Союзу.

Попри очевидні докази жахливої трагедії, західноєвропейські країни переважно не бажали вступати у відкриту полеміку з Радянським Союзом. Підтримали пропозицію про надання допомоги представники Іспанії, Ірландії та Німеччини. Незручним фактом історії є те, що А. Гітлер знав про голод на Поволжі й зумів організувати допомогу поволзьким німцям (що жодною мірою не зменшує його вини в інших злочинах проти людства). Не підтримали пропозиції представники Франції й Великобританії. Великобританія пам'ятала, як Голова Раднаркому УСРР Х. Раковський погрожував британському міністру закордонних справ лорду Дж. Керзону припиненням хлібопостачання, якщо Великобританія й надалі сторонитиметься СРСР і не шукатиме шляхів зближення.

Зрештою, як компромісний варіант було вирішено передати українську справу Міжнародному Комітету Червоного Хреста (МКЧХ), а Й. Мовінкель зазначив, що він особисто представить всю отриману ним доказову документацію керівництву МКЧХ і неофіційно повідомить про це радянський уряд. Президія МКЧХ звернулася до радянського уряду з пропозицією дати згоду на організацію міжнародної допомоги для голодуючих без будь-якого політичного підтексту. На це в грудні

1933 р. з Москви надійшла відповідь, в якій було зазначено, що жодного голоду в УСРР і на Північному Кавказі немає і допомога не потрібна.

Як бачимо, світова спільнота у виборі між дешевим збіжжям і життям мільйонів жертв зробила вибір на користь практичності. Як уже було згадано, доказова база трагедії на той час була вагомою. Інформація поширювалася у засобах масової інформації. Зокрема, у газеті «Діло» за 14 серпня 1933 р. було опубліковане звернення тридцяти п'яти відомих галицьких товариств та установ, як-от «Просвіта», НТШ, Українське педагогічне Товариство, Товариство письменників і журналістів та інших, «Биймо у великий дзвін на тривогу!», де містився заклик до всіх українців всього світу допомагати «братом на Великій Україні чим можливо і як можливо» [8].

У Західній і Північній Європі журналістам відомих газет вдавалося збирати незаперечні факти голоду у радянській Україні. Відомий березневий прес-реліз британського журналіста Гарета Джонса у «New York Evening Post» та «Manchester Guardian», впливових виданнях, мав викликати резонанс. Натомість знайшовся інший журналіст, Волтер Дюранті, який заперечував факти та розгорнув цькування Гарета Джонса. Чесність вартувала журналістові життя, що вже є показовим. Також незаперечні факти Голодомору зумів зібрати й інший відомий британський журналіст, Малкольм Маггерідж, котрий передавав їх дипломатичною поштою й публікував у газеті «Manchester Guardian», щоправда, під псевдонімом. Завдяки французькому кореспонденту Анрі де Кораб відомої паризької газети «Le matin» та його публікації про голод стало відомо у Франції. Зрештою, про жахливі факти голоду було відомо дипломатичним представникам, акредитованим у СРСР [3].

Постає питання: яку ціну здатні були заплатити західноєвропейські країни за дешеве збіжжя та своє мовчання? Чого тоді варті гуманістичні цінності, якщо вони розраховані на обмежене коло людей? Лишається констатувати, що тези про «недостатність фактів, що б підтверджували масштаб трагедії чи «перебування у невіданні» не витримують критики — світова спільнота через пресу, радіо та живе спілкування була добре обізнана з ситуацією у радянській Україні. Склалася ситуація, за якої кожен був перед вибором — вірити в очевидне чи вдавати сліпоту.

Може виникнути й інше питання — чи були обізнані радянські співвітчизники, зокрема, українські мешканці міст, із масштабом трагедії? Напевне, вони принаймні знали про голод на селі, але мовчали, бо у 1932–1933 рр. всі пам'ятали про показові політичні процеси, згорання політики українізації й щоденні наслідки диктатури. В цьому контексті важливо зазначити необхідність якомога більшої інформаційної підтримки для оприлюднення вищезгаданих імен голів колгоспів, вчителів, директорів шкіл і простих небайдужих, хто протистояв

системі, рятуючи людей від голоду. Щонайменше, про них має бути згадано у шкільних підручниках.

Дуже прикро констатувати, що така поважна організація, як Червоний Хрест, без належної уваги ставилася до української трагедії, що вразило у 2002 р. відому українську журналістку, головного редактора газети «День» Ларису Івшину, коли вона у музеї Червоного Хреста не побачила серед дошок пам'яті загиблим список близько 10 мільйонів жертв Голодомору в Україні [1].

Отже, Голодомор в Україні 1932–1933 рр. був спричинений низкою внутрішніх та зовнішніх чинників. Зважаючи на масштаб кількості жертв, обізнаність світової спільноти про трагедію в радянській Україні та байдужість громадськості до неї, Голодомор слід сприймати не як суто національну трагедію українського народу, а як злочин проти людства, трагедію світового масштабу та повчальний урок історії, під час якого західноєвропейські демократії не пройшли справжнього тесту на гуманізм.

Проблема Голодомору в Україні є не лише трагедією, дискусійною темою чи прикладом геноциду, озвученого відповідною конвенцією 1948 р., а й індикатором вітчизняного політикуму на політичну зрілість і патріотизм, не прописаний у Конституції України, оскільки його однозначно презюмують.

Обережне ставлення сучасного світового політбмонду до української трагедії можна пояснити і його традиційно виваженою позицією, і насамперед відсутністю єдиного бачення з боку сучасного українського політикуму, що демонструє його недостатню історичну обізнаність.

Відсутність доби гуманізму є не тільки особливістю вітчизняного культурно-історичного поступу, а й об'єктивною реальністю, за якої людське життя, а також людська гідність були знецінені як такі.

Голодомор та його наслідки стали чинником кризи національної ідентичності та внутрішньонаціонального протистояння, зокрема протистояння міста та села. На законодавчому рівні його доповнили фактичним закріпаченням селянства з 1932 до 1974 р.

Сучасна історія свідчить, що, попри гасла й декларації сучасних гуманістів, головною цінністю є не права людини, а світова загальна рівновага й банальний практицизм. Це мусить стати повчальним уроком історії насамперед для українців незалежно від національності, по яких пройшла пошесть геноциду та репресій і яким варто розбудовувати політику, орієнтуючись на власні національні інтереси, а не прагнення сусідів.

Попри доведеність штучно організованого Голодомору, злочинного його характеру як геноциду українського народу, його тема лишається предметом дискусій інтелігенції та наукових кіл. Недостатня увага засобів масової інформації до зазначеної трагедії вкотре доводить

незрілість вітчизняного політикуму й загрозову інтернаціональність нової буржуазії.

Зважаючи на велику кількість художніх та документальних кінострічок, в яких розкрито тему Голодомору, відчутною є скупа їх демонстрація на українських телеканалах. Прикро констатувати, що вартість ефірного часу досі лишається дорожчою за життя мільйонів жертв.

Подальші дослідження мають зосередитись на аналізі нових письмових та усних джерел, що, зображаючи факти Голодомору в Україні, є його доказовою базою. Також варто зосередитись на Голодоморі в контексті відомої Резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1481 від 25 січня 2006 р. «Необхідність міжнародного засудження тоталітарних комуністичних режимів».

Список використаних джерел:

1. День і вічність Джеймса Мейса / За заг. ред. Л. Івшиної. Київ: Українська прес-група, 2005. 448 с.
2. Добровичі. Ці люди допомогли іншим вижити в роки Голодомору [Електронний ресурс]. *Історична правда*. 18 вересня 2019 р. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/11/24/101352/>
3. Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленні українських дипломатів 1932–1933 роки / Упор. А. Граціозі. Харків: Фоліо, 2007. 255 с.
4. О темпе коллективизации и мерах помощи государства колхозному строительству // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 4. М.: Изд-во полит. л-ры, 1970. С. 383–86.
5. Об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной (социалистической) собственности // Сборник законов СССР. 1932. № 62. С. 360.
6. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про виконання плану хлібозаготівель» у Зінов'євському та Новомосковському районах від 3 січня 1932 року [Електронний ресурс] // Голод 1932–1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів. URL: <https://archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Pyrig-1932.php#g-01>
7. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У про хлібозаготівлі від 3 січня 1932 року [Електронний ресурс] // Голод 1932–1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів. URL: <https://archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Pyrig-1932.php#g-01>
8. Цвенгрош. Г. Роль греко-католицького єпископату Галицької Митрополії, українських центральних установ у Львові, д-ра Й. Л. Мовінкеля у внесенні справ Голодомору в Україні 1932–1933 на порядок денний Ліги Націй. [Електронний ресурс]. URL: <https://web>

References:

1. Ivshyna, L. (Ed.). (2005). *Den i vichnist Dzheimsa Meisa*. Kyiv: Ukrainiska pres-hrupa. [In Ukrainian].
2. Kipiani, V. (Ed.). (2019 September 18). Dobrochyntsi. Tsi liudy dopomohly inshym vyzhyty v roky Holodomoru. *Istorychna pravda*. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/11/24/101352/> [In Ukrainian].
3. Graziozi, A. (Ed.) (2007). *Lysty z Kharkova. Holod v Ukraini ta na Pivnichnomu Kavkazi v povidomlenni ukrayinskykh dyplomativ 1932–1933*. Kharkiv: Folio. [In Ukrainian].
4. O tempe kollektivizatsiyi i merah pomoshchi gosudarstva kolkhoznomu stroyitelstvu. In Yegorov, A., & Bogolyubov, K. (Eds.). (1970). *KPSS v rezolyutsyakh* (Volume 4, pp. 383–386). [In Russian].
5. Ob okhrane imushchestva gosudarstvennykh predpriyatiy, kolkhozov i kooperatsiy i ukrepleniya obshchestvennoy (sotsyalisticheskoy) sobstvennosti. In (1932) *Sbornik Zakonov SSSR*. (62). [In Russian].
6. Postanova Politbiuro CK KP(b)U Pro vykonannya planu xlibozahotivel'» u Zinov'yevs'komu ta Novomoskovs'komu rajonax vid 3 sichnya 1932 roku In Pyrih, R. (Ed.). (1990). *Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: ochyma istorykiv, movoyu dokumentiv. Polityvdav Ukrainy*. URL: <https://archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Pyrig-1932.php#g-01> [In Ukrainian].
7. Postanova Politbiuro CK KP(b)U “Pro khlibozahotivli vid 3 sichnya 1932 roku”. In Pyrih, R. (Ed.). (1990). *Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: ochyma istorykiv, movoyu dokumentiv*. Kyiv: Polityvdav Ukrainy URL: <https://archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Pyrig-1932.php#g-01> [In Ukrainian].
8. Cvengrosh, G. (2000) *Rol hreko-katolytskoho yepyskopatu Halyskoi Mytropoliyi, ukrayinskykh tsentralnykh ustanov u Lvovi, d-ra J. L. Movinkelia u vnesenni sprav Holodomoru v Ukraini 1932–1933 na poriadok denniy Lihy Natsii*. URL: https://web.archive.org/web/20080603070721/http://www.franko.lviv.ua/faculty/jur/Internet/PART-4_8.htm. [In Ukrainian].

L. Kushinska,
Ph. D. in History, Associate Professor
Kyiv National I. K. Karpenko-Kary
Theatre, Cinema and Television University
Kyiv, Ukraine

GENOCIDE AND RESPONSIBILITY IN THE CONTEXT OF THE EUROPEAN POLITICAL GUIDELINES OF THE SECOND QUARTER OF THE 20TH CENTURY

The article is dedicated to the internal and external political factors that arise in the context of new political modifications and changes in the political forces of Western Europe in the second quarter of the twentieth century. Holodomor (The famine) is being considered in a civilizational dimension. The author compares the terms “famine” and “Holodomor”. Such issues as the patriarchal structure of the rural community and the domestic type of Ukrainian of legal awareness, that should not be ignored are also highlighted. The position of the Ukrainian and Western European farmers, their provision with equipment and other resources is being compared. The author draws attention to the cultural and historical heritage by paying special attention to the conceptual kind of factor of famine, such as the lack of an era of humanism in Eastern Europe and insufficient attention to the value of human life. Scientific postulates regarding the attitude of political forces towards the Holodomor in Western European are being rethought. Attention is drawn to figures, international organizations and public associations, such as the Public Committee for Assistance to Suffering Ukraine, which have sought to draw political attention of Western European to the problem of the plight of the Ukrainian peasantry and to help it. The Soviet legislation is analyzed as evidence of a purposeful action to suppress the Ukrainian peasant movement and any signs of the national identity.

Keywords: genocide, Holodomor, Public Committee for Assistance to Suffering Ukraine, common Ukrainian legal consciousness, world community, humanism, civilization dimension, crime against humanity.

І. Якубовський,
кандидат архітектури,
заступник директора Інституту дослідження Голодомору
Національний музей Голодомору-геноциду
Київ, Україна

ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ВИБІР ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ: СВОБОДА ВОЛІ ЧИ ДЕТЕРМІНОВАНЕ РІШЕННЯ

Проаналізовано передумови прийняття екзистенційних рішень українцями під час Голодомору-геноциду. Розглянуто способи примусу низових виконавців та роль вищого компартійного керівництва у цьому процесі. За допомогою партійного апарату та каральних органів, шляхом вибіркового застосування репресій як до населення, так і до виконавців різних рівнів було налагоджено механізм Голодомору-геноциду.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, рішення, вибір, репресії.

Передумовою вибору є наявність варіантів для здійснення волі. Свобода волі — можливість людини робити вибір незалежно від обставин. Свобода волі — це філософське питання про те, чи людина вільна у своїх діях або рішеннях, чи вони визначені наперед. У випадку багатьох подій сучасної української історії, зокрема злочину геноциду українського народу — Голодомору, можемо говорити про парадоксальне поєднання двох розумінь свободи волі. У кожного українця під час Голодомору був вибір, який часто виявлявся екзистенційним. Бути чи не бути? У звичайних, мирних умовах у людини таке питання постає нечасто. Однак у період терору, геноциду, війни — це неодмінний «рубікон», який людина долає іноді неодноразово. Водночас постає питання: що призвело до появи такого «рубікону», чому сталося так, що кожному довелося робити настільки складний вибір? Чи не тому, що десятиліттям перед цим більшість українців зробили інший, колективний вибір?

Чи мали вибір українці у 1932–33 роках? Хто чи що визначало такий вибір? Дехто навіть стверджує, що українці заледве не самі винні у тому, що сталося: «Як нація могла повірити маргінальним відщепенцям-популістам і покійно, фактично без опору, йти на забій. Голодували мільйони, на забій їх вели тисячі, в кращому випадку десятки тисяч комуністів-ідеалістів. Особисто для себе я не знаходжу відповідь. Як можна було не боротися за своє життя? Як можна було допускати смерть від голоду власних дітей?», «У людей забирали худобу, продукти, навіть собак з двору — щоб взагалі не було що їсти. Але

народ не повстав...» [4]. Ще одним дразливим і болісним питанням є проблема низових виконавців — ними переважно були місцеві селяни або активісти з найближчих населених пунктів. Звичайно, що на їхньому боці був увесь репресивний апарат, державна машина насильства. Таким чином, є спроби сформувати враження про те, що насправді це був не геноцид, а форма громадянського протистояння, або що причиною Голодомору є прорахунки та «перегини» на місцях. Окрім того, іноді відбуваються дискусії про роль власне керівництва УСРР, вагу його рішень у здійсненні злочину. Таким чином, значні зусилля спрямовані на те, щоб відтягнути принаймні частину провини від тих, хто насправді приймав рішення — Сталіна та його найближчого оточення.

11 серпня 1932 р. Йосип Сталін писав Лазарю Кагановичу: «Справи на Україні вкрай погані. Погано за партійною лінією. Кажуть, що у двох областях України (здається, у Київській і Дніпропетровській) близько 50-ти райкомів висловились проти плану хлібозаготівель, визнавши його нереальним. В інших райкомах стоїть справа, як стверджують, не краще. На що це схоже? Це не партія, а парламент, карикатура на парламент... Майте також на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) перебуває немало (так, немало!) гнилих елементів, свідомих і несвідомих петлюрівців, нарешті — безпосередніх агентів Пілсудського» [3, с. 273–274].

16 серпня 1932 р. Каганович написав у відповідь: «Я цілком і повністю погоджуюсь в Вашою оцінкою стану справ на Україні. Біда в тому, що серед частини активу питання про хлібозаготівлі, їхні міркування про неможливість виконання плану переросли у питання про ставлення до політики партії. Невпевненість, розгубленість та формальне виконання "обов'язку" — ось головні бацили, які роз'їдають частину активу, зачіпляючи "трошки" (в оригіналі нерозбірливо, очевидно, українське слово — І. Я.) і верхівку. Теорія, що ми, українці, невинно потерпіли, створює солідарність та кругову поруку не тільки у середній ланці, але й у верхівці. Я вважаю, що навіть незалежно від оргвисновків настав момент, коли ЦК ВКП(б) повинен офіційно в політичному документі дати оцінку та закликати організацію до рішучого перелому. Резолюцію своєї конференції вони всерйоз не сприймають, вважаючи її частково вимушеною» [3, с. 283].

Зазначимо, що твердження окремих істориків про те, що нібито керівництво УСРР якимось чином змушувало Й. Сталіна застосовувати більш жорсткі дії щодо республіки, не підтверджують уведені на сьогодні до наукового вжитку архівні документи. Партійно-радянському керівництву УСРР був притаманний широкий спектр настроїв та поведінки під час Голодомору 1932–1933 рр. від беззастережної підтримки курсу Й. Сталіна до різноманітних форм опору. Щоб придушити незадоволення та зламати опір місцевих чиновників, до них

застосовували різноманітні форми політичних репресій. У ситуації, коли Й. Сталін та його група ініціювали широкомасштабні репресії, виконавці часто перетворювалися на жертв. Звернімо увагу й на те, що дії групи Й. Сталіна в Україні мали специфічний характер, відмінний від стратегій в інших регіонах СРСР (за винятком Кубані): під час Голодомору, коли помирали мільйони, режим арештовував сотні тисяч людей, з яких більше тисячі розстріляли [1, с. 400].

Яким же чином сталінська машина змушувала чинити злочин на місцях? Очевидно, апробованим методом — через пошук покірних виконавців та відсіювання тих, хто сумнівався, тобто працював своєрідний «природний відбір», відбір співучасників злочину геноциду. Хоча слід зауважити, що мало хто з рядових виконавців (а часто й виконавців вищого рівня) усвідомлював задум та масштаби злочину. На думку автора, неусвідомлена причетність виконавців низового рівня до масштабних злочинів є характерною для сталінського режиму. Нерідко вони шукали внутрішню мотивацію у прозаїчних причинах, пристосовуючись до «політики партії»: спосіб виживання, покращення матеріального становища, можливість кар'єрного зростання, особисті порахунки з неприятелями тощо.

Наводимо фрагмент постанови політбюро ЦК КП(б)У від 3 січня 1932 р: «За те, що бюро Зінов'євського та Новомосковського райпарткомів не зуміли по-більшовицькому організувати й мобілізувати партійну та комсомольську організації ... займалися порожньою балаканиною про хлібозаготівлі, а на ділі створювали видимість боротьби за хліб, зняти з роботи секретаря Зінов'євського райпарткому Михеєнка, голову Зінов'євської міськради Беляєва, секретаря Новомосковського райпарткому Кисельова, голову Новомосковської КК Моренкова, голову РВК Новомосковського району Лермана, заборонити цим товаришам на рік виконувати відповідальну роботу. Бюро райпарткомів цих організацій розпустити. Запропонувати оргінструві і відділові кадрів ЦК в триденний термін переглянути склад керівного активу працівників цих районів; щоб зміцнити його і замінити непрацездатних та тих, що не виправдали себе на роботі в справі хлібозаготівель» [5, арк. 5]. І наступна постанова від 6 січня того ж року: «1. За незадовільне керівництво хлібозаготівлями, недостатню мобілізацію мас і недостатній натиск на куркуля, бюро Старокостянтинівського РПК оголосити догану. 2. За опортуністичне ставлення до хлібозаготівель, за надсилку сільрадам розпоряджень про встановлення твердих завдань куркульським господарствам на основі відсоткового вилучення з валового збору, що призвело до залишення у куркулів значних запасів хліба, за неорганізацію належного натиску на куркуля лінією райвиконкому — голові райвиконкому т. Сарані оголосити догану та зняти з роботи. 3. За опортуністичне ставлення до хлібозаготівель, за відміну розпорядження про опечатання жорен,

за потурання потайному перемолу — голові районної КК т. Вальцері-ку оголосити догану та зняти з роботи. 4. Бувшому уповноваженому ЦК т. Довгому за невжиття заходів по організації хлібозаготівель, за те, що не реагував на опортуністичні дії райвиконкому, не забезпечив боротьби з потайним перемолом — оголосити сувору догану с попередженням». [5, арк. 6].

Таких постанов чимало. Вони можуть слугувати прикладом адміністративного «закручування гайок». І все ж, слід розуміти, що водночас відбувалися прямі репресії. Тобто усі усвідомлювали: за доганами і звільненнями, швидше за все, будуть арешти і «суди». 27 листопада 1932 р. Косіор С. В. підписав і направив на місця для виконання постанову Політбюро ЦК КП(б)У «Про вжиття репресивних заходів до колгоспів, що саботують хлібозаготівлі». Репресії не забарилися. Так, на 1 січня 1932 р. за обвинуваченням у зриві хлібозаготівель було розпущено 250 і віддано до суду 345 складів правлінь колгоспів. У 1931 р. і в першій половині 1932 р. в Україні було замінено 80 % секретарів райкомів партії. Показовими є справи Орхівського та Драбівського райкомів партії. З 1 по 20 грудня 1932 р., у зв'язку із хлібозаготівлями, було заарештовано 862 членів і кандидатів у члени партії [7, с. 24].

Орхівська справа — карально-репресивна акція проти керівного складу районного партійного комітету, райвиконкому та працівників господарських установ Орхівського району Дніпропетровської області, застосована надзвичайною хлібозаготівельною комісією в Україні, яку очолював В. Молотов. 12 грудня 1932 р. обласний прокурор видав постанову про притягнення до кримінальної відповідальності, арешт і завершення слідства протягом 5 днів у справі 14 відповідальних працівників Орхівського району, що «чинили злісний саботаж хлібозаготівлі». У газетах з'явилися статті про суд «над орхівськими зрадниками». М. Паламарчука, В. Головіна, Ф. Ордельяна, І. Пригоду засудили до 10 років «таборів окремого призначення в далеких місцевостях Союзу», а решту «ворогів з партквитками» — на термін від 3 до 8 років таборів [2].

Попри репресії, що розгорталися, були сміливці, які публічно висловлювалися проти нереальних планів хлібозаготівлі. Наприклад, голова артлі «12-річчя Жовтня» Новопраського району, коли йому на зборах колгоспників в порядку партдисципліни запропонували прийняти хлібозаготівельний план, відповів: «Я партії не підкорююся, план приймати не бажаю, виконувати хлібозаготівлі не буду», — і здав партквиток. Член партії Остапенко під час зібрання в комуні «Іскра» Нижньосірогозької сільради заявив: «Досить, що ми в минулому році голодували, а в цьому році ми хліба не дамо». На пленумі Ленінської сільради Білозерського району виступив кандидат в члени партії Шовкопляс, який, звертаючись до представників районного центру,

сказав: «Ви захищасте свої партквитки, але все одно в цю хлібозаготівельну кампанію ваші партквитки полетять, бо план нереальний, хіба що будете людей заготовляти в хлібозаготівлю. Все одно доведеться селянству вмирати голодною смертю». Такі висловлювання в ДПУ розцінювали як «правоопортуністичні настрої і протидію хлібозаготівлям». На 20 листопада 1932 р. вони були зафіксовані в 95 селах 38 районів Дніпропетровської області з боку 26 відповідальних робітників, 14 уповноважених райкомів партії в селах, 6 голів сільрад, 49 голів і членів правлінь колгоспів, 25 секретарів партосередків і т. ін. Люди висловлювали протест через зриви зборів, відмови від прийняття планів хлібозаготівель і їх виконання та навіть тенденції до виходу із партії та звільнення з роботи [6, с. 212].

А що ж вибір простих селян? Чи мали вони можливість обирати? Очевидно, що станом на початок геноциду — 1932 рік — вибір кожного з них не міг вплинути на перебіг геноциду, на убивство мільйонів голодом. Їхній екзистенційний вибір лежав у той момент в абсолютно іншій площині: чи долучатись до злочину як співучасник, чи ні. Ті, хто не захотів брати участь на боці злочинців, були приречені. Хоча, слід зауважити, що і значна частина виконавців врешті-решт теж стали жертвами: або вмирали від голоду, або були убиті голодуючими селянами, або пізніше постраждали від репресивної державної машини. Водночас необхідно згадати про інший, колективний екзистенційний вибір українського селянства — змиритися із втратою української держави у 20-х рр. XX століття. Очевидно, що він уможливив і штучний голод 1921–1923 рр., і Голодомор-геноцид, і подальші репресії.

Список використаних джерел:

1. Документи органів ВКП(б) та ДПУ УСРР про настрої й моделі поведінки партійно-радянських працівників у республіці (1932–1933 рр.) / В. Васильєв, Н. Верт, С. Кокін. *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*. 2013. № 1–2. С. 369–400. URL: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/>
2. Марочко В. ОРИХІВСЬКА СПРАВА // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ: Наук. думка, 2010. 728 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Orikhivska_sprava
3. Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / Сост.: О. В. Хлевнюк, Р. У. Дэвис, Л. П. Кошелева, Э. А. Рис, Л. А. Роговая. Федеральная архивная служба России; Российский государственный архив социально-политической истории. М.: РОССПЭН, 2001. 798 с.; ил.
4. «Українці самі винні»: відома журналістка розлютила мережу висловлюванням про Голодомор. *Obozrevatel*. 2017. URL: <https://www.>

obozrevatel.com/ukr/society/ukraintsi-sami-vinni-vidoma-zhurnalistka-rozlyutila-merezhu-vislovlyuvannyam-pro-golodomor.htm

5. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991). Центр. держ. архів. громад. об'єднань України, Ф. 1. Оп. 6. Спр. 235. 175 арк.

6. Ченцов В., Романець П. Парадокси тоталітарної системи: сучасний погляд на «Оріхівську справу» 1932 року. *Південна Україна ХХ ст.: записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*. Запоріжжя, 1998. Вип. 1. С. 211–218.

7. Шаповал Ю. Відкриваючи правду про голод 1932–1933 років в Україні. *Український журнал*. 2007. № 11.

References:

1. Dokumenty orhaniv VKP(b) ta DPU USRR pro nastroi y modeli povedinky partiino-radianskykh pratsivnykiv u respublitsi (1932–1933 rr.). In Vasyliiev, V., Vert, N., & Kokin., S. (Eds.). (2013). *Z arkhiviv VUChK, HPU, NKVD, KHB*. (1–2. pp. 369–400.) [In Ukrainian]. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/\(data_zvernennia:12.11.2019\)](http://nbuv.gov.ua/UJRN/(data_zvernennia:12.11.2019)).

2. Marochko, V. (2010). ORIKHIVSKA SPRAVA. In Smolii, V. (Ed.). (2010). *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Volume 7). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Orikhivska_sprava

3. Hlevnyuk, V., Devis, R., Kosheleva, L., Rys, E., & Rohovaya, L. (Eds.). (2001). *Stalin i Kaganovich. Perepiska*. 1931–1936 gg. Moscow: ROSSPEN. [In Russian].

4. (2017). «Ukraiintsi sami vynni»: vidoma zhurnalistka rozlyutila merezhu vyslovlyuvanniam pro Holodomor. *Obozrevatel*. URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/society/ukraintsi-sami-vinni-vidoma-zhurnalistka-rozlyutila-merezhu-vislovlyuvannyam-pro-golodomor.htm> [In Ukrainian].

5. *Tsentralnyi komitet Komunistychnoi partii Ukrainy (TsK KPU), m. Kyiv (1918–1991)*. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, inventory 6, file 235.

6. Chentsov, V., & Romanets. P. (1998). Paradoksy totalitarnoi systemy: suchasnyi pohliad na «Orikhivsku spravu» 1932 roku. *Pivdenna Ukraina 20 st.: zapysky naukovo-doslidnoi laboratorii istorii Pivdennoi Ukrainy ZDU*. (1). [In Ukrainian].

7. Shapoval, Yu. (2007). Vidkryvaiuchy pravdu pro holod 1932–1933 rokov v Ukraini. *Ukrainskyi zhurnal*. (11). [In Ukrainian].

I. Yakubovskyy,
Candidate of Architecture
Deputy Director of the Holodomor Research Institute
National Museum of the Holodomor-Genocide
Kyiv, Ukraine

EXISTENTIAL CHOICE DURING THE HOLODOMOR: FREE WILL OR DETERMINED DESISION

The preconditions of the existential decisions of Ukrainians during the Holodomor-genocide were analyzed. The ways of forcing the crime performers and role of higher Communist party authorities in this process were studied. Party members and punishing institutions adjusted the mechanism of the Holodomor-genocide, which were using repressions against both population and performers of lower level.

Key words: Holodomor, genocide, decision, choice, repressions.

V. Malko,
Doctor of Education
California State University
Fresno, USA

TEACHERS’ EXISTENTIAL CHOICES DURING THE HOLODOMOR-GENOCIDE

This paper examines sources for studying existential choices among teachers as members of the Ukrainian intelligentsia during the Holodomor. The first prong of the Soviet genocide in Ukraine targeted intelligentsia. In the early 1920s, teachers and professors who did not wish to change the character or methods of teaching demanded by the new Bolshevik rulers were deported and new “red” professors were trained to replace them. In 1929–1930, at the time when resistance to Soviet agricultural policies grew in the countryside, the leading members of the intelligentsia were put on trial. Between 1929 and 1934, from the period of “great purges” of educators in Ukraine that coincided with the launching of the first five-year plan up to the end of the Great Famine, one third of the teachers perished as a result of repressions. Teachers, however, were also among perpetrators. They helped bring about “socialist transformation” of the society.

Key words: Holodomor, Soviet genocide in Ukraine, Ukrainian intelligentsia, existential choice

The theme of the conference is existential choice during the Holodomor. More specifically, the question then is whether or not individuals had freedom of choice during the Holodomor, perpetrated by the Communist Party that espoused Marxist beliefs. Freedom of choice is the cornerstone of philosophy known as Existentialism, which is antithetical to Marxism [1]. Existentialists believe that individuals are free and must take personal responsibility for their actions and decision making. They further contend that individuals must arrive at their own truth and decide which situations are to count as moral situations. Existentialists, whether religious or atheist, were criticized by Marxists, who called their philosophy “bourgeois” because only bourgeoisie ostensibly have the “luxury” to make their individual choices by engaging in contemplation. Marxists believe in economic determinism and action as opposed to contemplation. By extension, teachers as members of intelligentsia, had the “luxury” to contemplate their choices. So what choices did they make during the Holodomor? Why? What have we learned from studying sources about teachers’ existential choices?

Teachers as members of the intelligentsia were the targeted group in the Soviet genocide in Ukraine, first conceptualized by Raphael Lemkin [2]. Teachers as victims of the first attack on the Ukrainian intelligentsia became the focus of several studies, one by Viktor Adamsky [3, p. 178–181] about the deportations of the Ukrainian intelligentsia in 1922–1923 and repressions of teachers from 1929 to 1941 by Vasyl Marochko and Hillig Götz [4]. The former focuses on the institutional analysis, specifically the rise of the GPU and institutionalization of surveillance in educational institutions, whereas the latter uses a biographical approach. Writings of the “founding fathers” of Soviet Communism provide primary evidence for expectations for teachers as well as policy toward the Ukrainian intelligentsia as set by Vladimir Lenin [5, 6] and teachers’ role as formulated by his successor Joseph Stalin, who put in very candidly: “Education is a weapon, the effect of which depends on the hands that keep it” [7].

The challenge with this approach is how to deal with revisionist historians like Sheila Fitzpatrick, who argued in 1979 that the achievements of the “cultural revolution,” the term she used to define the phenomenon of 1921–1934, were remarkable [8]. This American historian of Australian ancestry lauded the increase in the number of schools, teachers, and students, and attributed these achievements to social mobility that was spurred by the October Revolution of 1917, although admitted that it plateaued in the late 1930s.

Perhaps, the best way to counteract the revisionist argument is to use new sources that were not available at the time (Fitzpatrick had access to archives in Smolensk and Moscow). The source that has yet to be examined in any scholarly monograph or analyzed by demographers was published in 1935 by the Department of Economic Accounting of Ukraine under the leadership of Oleksandr Asatkin [9]. Asatkin was later executed for allegedly “falsifying” the 1937 census that demonstrated catastrophic demographic losses in Ukraine [10, p. 147, 149]. As is evident from Table 1, the number of primary schools, teachers, and students dipped below the pre-revolutionary levels twice. Within the first decade following the October Revolution (particularly in 1924–1925) the numbers dropped due to the famine of 1921–1923 in Ukraine, which affected 3.8 million [11, p. 5]. Within the second decade of the Great October (in 1934–1935) the numbers fell further down due to the Great Famine, which claimed 7.1 million [6, p. 76–77].

Table 1. Primary Schools, Teachers, and Students
(Grades 1 through 4) in the Ukrainian SSR

<i>Years</i>	<i>Schools</i>	<i>Teachers</i>	<i>Students</i>
1914–15	18,386	33,646	1,424,701
1924–25	14,411	26,849	1,264,341
1925–26	16,155	32,636	1,463,099
1926–27	16,720	34,294	1,453,144
1927–28	17,108	36,665	1,530,026
1928–29	17,488	39,488	1,585,814
1929–30	17,944	42,966	1,776,155
1930–31	17,493	46,655	2,003,371
1931–32	15,475	43,017	1,795,478
1932–33	13,354	32,686	1,329,258
1933–34	12,949	32,146	1,162,354
1934–35	12,132	29,431	1,074,312

Source: *Narodne hospodarstvo USRR (statystychnyi dovidnyk)* (Kyiv: Narodne hospodarstvo ta oblik, 1935), Table 1. [9].

Other sources that need to be linked to the study of the Ukrainian intelligentsia as the victims of the Soviet genocide are writings of Felix Dzerzhinsky, the head of the GPU, who provided rationale for deporting without trial people involved in “counterrevolutionary acts” to distant places without roads or devoid of intelligentsia to develop rich mineral resources in the Russian Arctic and Siberia to spur economic growth [12, p. 120–121]. The GPU deportation operations in the 1920s are important to study to support Lemkin’s thesis. Notably, among 77 candidates for deportation, compiled in August 1922 by the GPU, were Serhii Yefremov, Volodymyr Chekhivsky and a large number of lecturers from Institutes of People’s Education (INO) in Kyiv, Kharkiv, Katerynoslav, and other cities of the republic. Seven years later, the GPU arrested them and put on trial for participation in a fictional underground “counterrevolutionary” and “anti-Soviet” organization, the Union for the Liberation of Ukraine (Spilka Vyzvolennia Ukraïny, or SVU). An excellent documentary collection for historians to study the period between 1927 and 1929 which led to the SVU trial has been compiled by Volodymyr Danylenko based on reports of the secret department of the GPU in Ukraine [13, p. 21, 25, 27, 29]. As Danylenko found, the GPU developed a network of informers in all Ukrainian educational institutions (732 were recruited in 1927 and their numbers doubled to 1,409 in 1928).

A key source, the February 1924 secret GPU circular, which listed teachers and professors of old school among dozens of other groups as “suspected counterrevolutionaries” in Ukraine, is only available in English translation. The translated circular was first published in the *Ukrainian Review* (London) in 1958 and reprinted in Robert Conquest’s monograph, *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine* in 1986 [14, p. 71–72]. The author’s attempt to find the original in the HDA SBU archives proved unsuccessful, probably because the document might be located only in the central KGB archives in Moscow. Although the circular did not spell out methods of liquidation, it is an important piece of evidence that teachers of old school were marked for annihilation as members of the Ukrainian national group.

In the 1980s, Ukrainian émigré historians, such as Wasył Hryshko [15] and Valentyn Moroz [16], linked nationalism and genocide, but did not have evidence, such as the secret GPU circulars, to prove their point. Now that the access to the secret documents that the security police circulated to their local offices can fill that void. As Moroz noted, economically prosperous due to the NEP and culturally awakened due to the policy of Ukrainization, the republic presented a threat of political separation from Russia, which would mean the collapse of the imperial system. The trail of secret GPU circulars is long. Evidence is clear that leading intellectuals, like Mykhailo Hrushevs’ky, Stepan Rudnyts’ky, and Antin Krushelnyts’ky were lured by Bolshevik promises of respectable positions in Soviet Ukraine because they could not be dealt with beyond Ukraine’s borders. Once in Ukraine, correspondence between Hrushevs’ky, Yefremov, Slabchenko and other educational and cultural leaders was closely monitored.

In 1929–1930, at the time when resistance to Soviet agricultural policies grew in the countryside, thousands of teachers were arrested, and forty-five were forced to sign confessions that they conspired to overthrow the Soviet regime, no matter how fantastic the accusation, all except three, denied it. The trial and fate of individual defendants have been studied by Volodymyr Prystaiko and Yuri Shapoval in the 1990s [17] and by Matthew Pauly [18] in the early 2000s. Neither the collection of previously unpublished secret documents from the trial nor the monograph on language policy in Soviet Ukraine that lists biographical sketches of Ukrainian language and history teachers put on trial examine the relation of the show trial to the Holodomor as genocide.

The prominent role of the SVU trial has not become the subject of study in any monograph. The story of targeted destruction of the Ukrainian intelligentsia begins in 1929, when thousands of rebellions in Ukrainian villages threatened to topple the Soviet government. The scapegoat had to

be found to crash the opposition to the Communist regime. Following the SVU trial of 1930, repressions touched all educational institutions in the Ukrainian SSR. The statistical handbook published in 1935 listed 46,655 teachers that were in all primary school classrooms on the first day of September in 1930–1931 in the Ukrainian SSR, whereas in 1934–1935 only 29,431 teachers remained in classrooms (see Table 1). Within five years of the SVU trial, 17,224 or one third perished. After the SVU trial, the new school year of 1931–1932 started with fewer teachers (3,638 less). At the beginning of the next school year, 1932–1933, as many as 10,331 teachers were missing, mostly due to continued arrests, as well as deaths from hunger. That same year, 1932, only 5,517 new graduates from pedagogical colleges (2,256) and institutes (3,261) took over their jobs (see Table 2). These were the new cadres, loyal to the ideals of socialism, but inexperienced. More important, the cultural transmission of knowledge was interrupted because the old intelligentsia were hounded from their posts, and the young “red” cadres were educated under the totalitarian system that demanded strict obedience to political dogmas rather than critical thinking. The choices were clear: class consciousness and Communist morality were prioritized over national consciousness and humanistic morality.

Table 2. Admissions and Graduations at the Pedagogical Institutions in the Ukrainian SSR

Years	Institutes	Colleges	Institutes	Colleges
	Admitted		Graduated	
1925	2,123	3,689	966	2,111
1928	3,100	5,717	571	1,716
1929	4,996	7,285	1,369	1,664
1930	10,367	11,167	1,921	3,330
1931	11,263	11,743	2,695	2,070
1932	12,555	12,341	3,261	2,256
1933	15,249	12,684	3,318	5,875
1934	11,462	13,910	3,425	5,507

Source: *Narodne hospodarstvo USRR (statystychnyi dovidnyk)* (Kyiv: Narodne hospodarstvo ta oblik, 1935), Table 38, 581–582.

Eyewitness accounts are the best sources for historians who seek to understand individual choices made by teachers during the Holodomor. From the methodological point of view, these accounts are hard to analyze because

they are few and scattered in between narratives that often focus on most traumatic life events, such as dekulakization or deportations. Nevertheless, the following three collections provide vivid stories written by teachers themselves or by those who remembered their own school experiences during the famine. Semen Pidhainy in his second edited volume of *The Black Deeds of the Kremlin: A White Book* reprinted several articles from Soviet newspapers, such as Vasyl' Mirutenko's recipe for a dish called "zatirka" that teachers cooked to nourish their students, or a recollection by Iryna Medvid', a third-year student from Kharkiv University, who was assigned to practice teaching in a village school to relieve chronic shortages of teachers as a result of arrests of teachers in Ukraine [19]. Another collection of nine volumes of eyewitness testimony, collected and edited by Orthodox priest Yuri Mytsyk over a decade from 2003 to 2013, also includes several insightful narratives about teachers' experiences of surviving the famine. A story from the first volume is narrated by Ivan Brovko, who at the age of 17 was assigned to teach in a primary school and witnessed how his 10-year-old student, Mariika Hailo, died at the desk [20, c. 144–145]. As moving as these stories by young teachers are, they fail to provide insight into their way of thinking about their role as teachers or any analysis of the effects of the governmental policies on schools or students at the time. At best these could be characterized as bystander accounts.

A third source of eyewitness testimony for the study of teachers' existential choices during the Holodomor are three volumes of the Oral History Project, edited for the U. S. Commission on the Ukraine Famine by its Chief Executive James E. Mace and his Harvard colleague Leonid Heretz in 1990. Although there was a question about schools and many witnesses mentioned teachers, few of the witnesses, who actually worked in schools in famine-struck Ukraine, provided very detailed and insightful comments about the teachers' situation. One of them was Varvara Dibert, who taught in Kyiv during the famine, despite the official order prohibiting to take in lodgers, took two children of her colleague, who was arrested, into her own home (the colleague's wife suffered mental breakdown). She recalled that all teachers received porridge at school. "I never dipped a spoon into my portion. I brought it with me back home and divided between the four children. I treated them for all practical purposes as if they were my own, and we never discriminated against them" [21, p. 710, 718]. Her family kept the two children for one year until their father returned from the prison. In this case, the teacher exercised her freedom of choice. Notably, she was a teacher after the revolution and remembered how Ukrainization was implemented in her village without any directives from the central authorities. As the priest's daughter and the wife of the school principal who

fought on Petlyura's side, she was of suspect social origins and had to flee abroad. She was the oldest witness to testify before the U. S. Commission on the Ukraine Famine.

The Bolsheviks discouraged social solidarity, especially helping the starving "class enemy," thus setting limits on the freedom of choice. The famine survivor V. Hrechko recalled a story that happened in Ukraine in 1932:

A teacher from an incomplete secondary school in Dobrianka, Chernihiv region, P. S-n met a woman with two little children not far from his house. The woman was begging for food. The teacher, who had his own children, took the beggars to his house and prepared a meal for them. During a table conversation, he found out that the woman was from a neighboring district and her husband, the kulak, was arrested and exiled. S-n tried to help and arrange for the woman to work as a night guard in school. She, of course, agreed and thanked him. However, when the teacher came to see the school principal, and the chief of the party cell was already in the principal's office, he unexpectedly encountered not only rejection but also a strong reprimand: "Can't you understand that you've made a big political mistake," said the party chief, "you have demonstrated before your students, — and they have already seen how you were feeding the peasant woman, — your protest against the government and the party." The school principal added: "Had I listened to you, our school students would have encountered the kulak's children and shown sympathy toward them. Is this permissible from the point of view of Communist upbringing?" That was it. A note was added to the teacher's personnel file about his "conciliatory attitude toward hostile elements." And when after celebrating 25 years of his teaching career, he was nominated for the position as a school principal, the people's education committee rejected his candidacy because of the "ties with socially harmful elements" [22, p. 25].

The kulak's wife and children were not human, but "class enemies." A teacher who made a moral choice to extend humanitarian assistance to the mother and her children was sanctioned for showing "anti-government" and "anti-party attitudes." Under the slogan of proletarian solidarity, moral foundations of the Ukrainian society were shattered.

The most striking evidence of callousness of the Bolshevik rulers was the policy of offering "hot breakfasts" to attract students, especially in village schools. In the first half of 1932, out of 3.6 million students in village schools, only 73,000 received such "hot breakfasts," which consisted of 100 grams of bread surrogate and a cup of tea [23, sheet 84]. According to another estimate, about 15–20 percent of students and 40 percent of teachers in village schools received this free bonus. Was that all that the Soviet government could do to save the starving?

Ivan Koziar, a teacher in the town of Illintsi, left a vivid account of the situation with “hot breakfasts” in the Vinnytsia region. Late in 1932, primary school attendance in the town schools dropped by 15 percent, and by early 1933, it declined further by 35 percent. At the peak of the famine only a third of the students were able to sit at the desks. Party and local authorities monitored the situation from weekly reports supplied by school principals. When the attendance dropped precipitously, the central authorities cabled a directive from Moscow to all school principals in Ukraine, with the instructions to organize horse drawn wagons to transport children to school every morning and back home in the evening and to organize breakfasts for those children that need them the most. The following day after receiving the directive, all school principals traveled on foot to the district center, Illintsi, in hope that the district authorities would allow to sell produce from state storage funds to feed the hungry children because all stores were empty and trade seized. The principals were met by Communist Mel’nykov, his wife, head of the local education department (also a Communist) Kochubei, and secretary of the district Party Committee Tarashchenko. The principals told the authorities that they came because according to the directive they were obligated to provide breakfasts for the starving children in schools; therefore, they requested that the authorities allowed certain amount of produce be sold from the state storage funds to save the children. The local authorities interpreted the same directive differently and warned that there would be no sale or distribution of food from the state storage funds, no produce for the children and schools, no sale, no trade. Instead the school principals were told “to arrange local food supply or requisition anything edible with the assistance of the authorities, if you know where to find it, to provide breakfasts for the children.” Knowing full well that the trade was forbidden, no food could be procured in local stores, and even the black market had been closed, one of the principals stated: “Everywhere people are swollen and die of hunger.” The district Party secretary Tarashchenko cut the principal short, shouting: “Shut up!!! Not a single word about the famine. The word ‘famine’ is to be substituted with the words ‘food shortages’.” The meeting ended, and the school principals left empty handed [24, p.153–189].

Not all school principals felt powerless. Vasył’ Ivchuk, school principal in the village Dudarkiv, Boryspil’ district, Kyiv region, took initiative and organized meals for the children of all grades in his school. In order to provide additional nutrition, the school principal arranged practicum for his students at the neighboring meat processing plant, so that the students after the lessons could help gather crops in exchange for a cup of soup. In this ingenuous way, the school principal saved all school-age children in his village from starvation. The Soviet government, which proclaimed “children

are our future,” did not forget about the heroic deeds of the principal; he was repressed five years after the famine [25]. Individual moral choice of the school principal ran against Marxist “humanist” internationalism.

In 1933–1934, when the Party finally declared “local nationalism” the chief danger, Soviet authorities purged the Commissariat of People’s Education in Ukraine (or NKO) almost entirely of its existing staff [26]. Although among forty-five members of the Ukrainian intelligentsia sentenced during the SVU trial none were from NKO, all Mykola Skrypnyk’s deputies and other members of the apparat were purged right after the trial ended. As scholars pointed out, not only Skrypnyk was on trial, but the entire Ukrainian intelligentsia, inert, intimidated by terror, fearful of speaking the truth about the famine of 1932–1933. The history of education in Ukraine became distorted as names of many distinguished teachers were tossed out of nation’s collective memory and their legacy was suppressed or inaccessible for generations.

Lawyers who study genocides and crimes against humanity view these forms of collective violence as structural or system criminality, whereas criminologists qualify them as state, organizational, or political crimes. Revolutions and wars are often precursors of genocide. An alleged legitimacy of the violence is provided by an ideology aimed to get rid of the alleged privileged classes (such as the old intelligentsia) or minorities blamed for misfortune (such as the Ukrainian collective or independent farmers sabotaging grain procurement plans). In situations characterized by collective violence, social engineering is inevitable [27, p. 237].

The leaders of the Bolsheviks, the minority faction, realized that they had to rely on teachers for several reasons, not least because the latter carried political and civic weight [28, p. 138–139]. First, teachers were instrumental in establishing the “harness between the working class and the peasants” (so-called *zmychka*) by serving as propagandists of Bolshevik policies in the villages, where they traditionally enjoyed considerable respect and trust of the local population. Second, teachers were heralds of modernity because they educated the younger generation of builders of a new Soviet civilization. Third, the Bolsheviks realized that they could not achieve both purposes, maintaining their political power and modernizing the state, without creating a new social order. Teachers were indispensable for the Bolshevik program of molding the new society because teachers could influence other people’s ideas and everyday behavior. A new type of Soviet species and a new culture had to be created. As German historian Stefan Plaggenborg put it, the regime “acted as a teacher,” and at first had to “teach” its values to professional educators, and through them to the masses [29, p. 29].

As an instrument for social engineering, teachers were rewarded well for their cooperation with the regime. Between 1928 to 1932, salaries of primary school teachers doubled, not counting periodic bonuses, housing, or social security, and pensions [30, c. 246]. During the famine, loyal to the Soviet regime teachers were on the lists to receive food packages for themselves and their dependents. Village teachers received flour, grain, and oil. There is evidence that some teachers who had to face starving students in schools, if they noticed students who were too weak or had difficulty walking, these teachers out of moral obligation invited their emaciated students to the room and gave them some of their own food to eat [31, p. 15].

At the same time, archival documents reveal that in the spring of 1932 village teachers experienced centralized food supply shortages. Analysis of such evidence is a direction for further research. For instance, in his May 1932 letter Mayorov, secretary of the Odesa regional bureau of the Ukrainian Communist Party, reported about the shortage of food in the region and warned the authorities that this “negatively affects the political sentiments among the teachers and leads to cases of teachers abandoning their job.” He continued, “There is a real danger that if the supplies remain at the current level, certain districts in the region will start a new school year with a significant shortage of teachers. It is necessary to note that mostly young teachers leave their posts, even members of Komsomol.” Writing in Russian, he complained that in his region only 500 village teachers had received food packages, whereas “the Kiev region received 9,200 food packages, the Vinnitsa region — 7,600, and the Kharkov region — 2,400.” He requested food supply for 80 percent of the village teachers in the Odesa region (9,600 teachers and 9,600 of their dependents) for two months (June and July) to help them survive until a new harvest is gathered: 480 tons of flour, 38.4 tons of grain cereal, and 40.9 tons of sugar [32, p. 181–182].

The All-Ukrainian Central Executive Committee newspaper *Visti* on 17 March 1932 blamed the “irregularities” in supplying teachers and delays in paying teachers’ salaries for one or two months on the kurkuls and “their agents who have often tried to hamper cultural-educational work” [33, p. 336–337]. To ease the teachers’ circumstances, the Executive Committee resolved that the People’s Commissariat of Supply, the Ukrainian Co-operative Association and the Ukrainian Collective Farm Center “within ten days arrange for supplies to be sent to the teachers from the collective farms, and also supply teachers in those villages which have no collective farms.” The Committee also directed the Ukrainian Collective Farm Center as well as the regional and district executive committees to investigate the state of the teachers’ supply of payment of the teachers’ salaries by the village Soviets. Ten days were too short for the three bureaucratic agencies

to comply with the directive but too long for the teachers to go without bread or salary to buy it. Was this incident a mismanagement or a deliberate attempt to further “intensify the class struggle”? What choices did teachers have in these circumstances?

The cuts in centralized food supply forced some village teachers to find salvation elsewhere. In his testimony before the U. S. Commission on the Ukraine Famine, Mikhail Frenkin, born in Baku, stated that at the age of 21 he was sent to Dovbush, a small town in Zhytomyr region, to teach in a rabfak school for adults where he witnessed the famine. He remembered that in 1931 teachers were receiving several poods of raw oats so that they could share with others in need. During the famine, he saw abandoned houses, in some of these houses the stench was intolerable, cadavers rotting. In 1932 he ran away from the countryside. He was helped by a friend who arranged a job for him as a lecturer at an institute in the city. He said, “I ran to Kiev because for two weeks I had not a crumb of bread in my mouth. They stopped giving us paiki” [34, p. 619]. Running away from the hungry countryside saved the teacher’s life, but he was eventually arrested and spent twenty years in GPU labor camps.

The majority of the teachers were relatively successful, law-abiding citizens, had good careers, enough wealth, and a secure life, so they had to go along with the regime because they had a lot to lose. According to Hennadii Efimenko, out of 75,380 teachers (in 1928–1929), almost two thirds (or 51,196) worked in village schools; they helped bring about “socialist transformation” of the society [28, p. 150]. Aside from professionals, such as the OGPU, militias, and the army, who were trained to enforce policies with the use of violence, teachers belonged to several categories of perpetrators as Daria Mattingly of the University of Cambridge pointed out [35, p. 64]. Profiteers, or careerists, used their position of power to benefit financially, settle scores with neighbors, or advance their career through deployment in grain procurement or propaganda campaigns. Compromised, or vulnerable teachers, especially young women, participated because of implicit coercion or aggressive indoctrination. The majority of the teachers (among 65 percent of all the perpetrators) followed the orders; they were ordinary conformists within extraordinary circumstances.

Did the teachers have a choice not to comply? Mikhail Frenkin, who taught at a rabfak school in the Zhytomyr region, recalled how villages were blockaded by special units of the OGPU and how teachers collaborated in implementing this hard task:

“I remember once all of the teachers who were Komsomol and Party members were ordered to surround one of the villages to prevent anyone from escaping while the Mobile Units of the OGPU (mangruppy — in

Russian, maneuverable groups) drove the arrested peasants out of the village to the railcars waiting at the train station to deport them. All this was done in secret. The village would be surrounded during the night to avoid any noise and commotion. That's how it was done. And, the Party apparatus took part. Just let anyone raise their voice in protest and tomorrow that person would be arrested. All of it was part of the Terror ... it was frightful" [34, p. 624].

Fear was a convincing feeling that turned "ordinary" teachers, into perpetrators, almost two thirds of the profession compared to one-third who became the victims.

The result of social engineering was an authoritarian type of teacher, who served the interests of the Party and state. Teachers who cooperated with the OGPU, like Anton Makarenko, became heroes and role models. Teachers like Oleksandr Zaluzhny, the original authors of the concept of children's collective upbringing, or Hrihorii Vashchenko, also a proponent of this theory, were either purged or exiled abroad. Vashchenko, who often met Makarenko during teachers' conferences, offered a scathing critique of Makarenko's pedagogy. First, he noted that Makarenko had shallow knowledge about pedagogical theory or history; he was the source of his own pedagogy. Second, Makarenko's methods practiced in his labor colony named after Maxim Gorky incorporated purely militaristic elements, such as marching under the banners or standing under the watch as a punishment. Third, Makarenko appeared to be a person of strong will, self-reliant, haughty, conscious of his superiority, condescending toward his colleagues. He was particularly attracted to Communism, either a "fanatic Bolshevik" or a careerist. Vashchenko wrote:

"Seems like in his pedagogical practice he should be guided by the feeling, particularly compassion toward the orphans, toward their privations endured within the circumstances in the USSR. But in reality he had none of these. Makarenko was a person with a strong will, and in his work he was guided by his reason rather than passion. Besides, he was extremely egocentric. Such people have difficulty showing sympathy. Their own ego is paramount. Their actions are the realization of their own views, and they are less inclined to compromise their actions because it is threatening to their self-image. There is no need to view Makarenko as a "dreamer" or compare him to Pestalozzi who was guided in his work by deep sympathy toward the unfortunate orphans" [36, p. 74].

Makarenko was lionized as the preeminent Soviet pedagogical theorist, and distinguished teachers, who made a moral choice to serve the Soviet regime, were awarded a medal named after him. In the absence of democratic freedoms, in the atmosphere of fear and suspicion, generations of teachers,

and students, grew up with a psychological syndrome of a “small person” or a passive “cog” in the collectivist system [30].

Studies of teachers in the 1920s by Efimenko [28], in 1933 by Kasianov [37], and from 1917 to 1937 by Klitsakov [30] focus on the profession’s collective portrait, citing evidence that teachers were among the perpetrators, but provide no insight into motivation or existential choices that Ukrainian teachers had to make in the circumstances of collective violence. Further study of the diaries of repressed teachers from the HDA SBU archives, memoirs written by or about teachers, and works of literature about schools during the Holodomor will fill that void.

References:

1. Existentialism. *The Basics of Philosophy*. URL: https://www.philosophybasics.com/branch_existentialism.html
2. Lemkin, R. (2009). *Radianskyi henotsyd v Ukraini. (Stattia 28 movamy)*. Kyiv: Maisternia knyhy. [In Ukrainian].
3. Adamsky, V. (2007). The Deportation of the Ukrainian Intelligentsia. In Kardash, P. (Ed.). *Genocide in Ukraine*. Melbourne.
4. Marochko, V., & Götz, H. (2003). *Represovani pedahohy Ukrainy: zhertyv politychnoho teroru, 1929–1941*. Kyiv: Naukovyi svit. [In Ukrainian].
5. Lenin, V. (1960–1970). *Collected Works*. (Volume 30). (Translation of Russian 4th ed. of his Sochineniia). Moscow: Progress Publishers.
6. Draft Theses of the Central Committee RKP(b) Concerning Policy in the Ukraine. In R. Pipes. (Ed.) (1996). *The Unknown Lenin: From the Secret Archive*. New Haven, Yale University Press.
7. Stalin, I. (1945). *Voprosy leninizma*. (Volume 10). Moscow: Gospolitizdat. [In Russian].
8. Fitzpatrick, S. (1979). *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1934*. Cambridge: Cambridge University Press.
9. Asatkin, O. (Ed.). (1935). *Narodne hospodarstvo USRR (statystychnyi dovidnyk)*. Kyiv: Narodne hospodarstvo ta oblik. [In Ukrainian]. Thanks to Dr. Nataliia Levchuk of the Ptoukha Institute of Demography and Social Studies at the National Academy of Sciences of Ukraine for providing a copy of the statistical handbook.
10. Marochko, V. (2017). O.M. Asatkin — vyhadanyi “falsyfikator” perepysu naseleattia 1937 r. *Ukrains’kyi istorychnyi zhurnal*. (4). [In Ukrainian].
11. Movchan, O., Ohinska, A., Yakovlieva, A., & Kulchytskyi, S. (Eds.). (1993). *Holod 1921–1923 rokiv v Ukraini: Zbirnyk dokumentiv i materialiv*. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

12. On Dzerzhinsky's rationale, see his secret directive No. 333/G signed on 16 March 1923 reprinted in Zakharov, N., Grishin, P., & Prokopenko, A. (Eds.). (1967). *F. E. Dzerzhinsky — rukovoditel' VChK — OGPU: Sbornik dokumentov i materialov (1918–1926 gg.)*. Moscow: Nauchno-izdatelskii otel. [In Russian]. The author located the document in Branch State Archives of the Security Service of Ukraine, fund 13, file 603.
13. Danylenko, V. (Ed.). (2012). *Ukraiinska inteligentsiia i vlada: Zvedennia sekretneho viddilu DPU USRR 1927–1929 rr.* [In Ukrainian].
14. The top secret circular of February 1924 was signed by the Chief of the Lubny Okrug OGPU Section Dvianinov and Chief of Counterespionage Okrug Section Zhukov. The English translation of the circular was published in the *Ukrainian Review* (London) in 1958 (issue 6, 149–150) and reprinted in R. Conquest. (1986). *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. New York: Oxford University Press.
15. Hryshko, W. The Origins of Soviet Genocide. In Carynyk, M. (Ed., Trans.) (1983). *The Ukrainian Holocaust of 1933*. Toronto: Bahriany Foundation, SUZHERO, DOBRUS.
16. Moroz, V. (1985). Nationalism and Genocide: The Origin of the Artificial Famine of 1932–1933 in Ukraine. *The Journal of Historical Review* (6, no. 2). Dr. Valentyn Moroz (1936–2019), a leading figure in the Ukrainian national movement, spent thirteen years in Soviet prisons and camps. In 1979, he was exiled to the United States. At the JFK airport in New York he, along with four other dissidents, was exchanged for two Soviet KGB agents. For a year, he worked as a Senior Research Fellow at Harvard University's Department of History. In 1997, he moved back to Ukraine, where he had been a university lecturer until he passed away in April 2019.
17. Prystaiko, V., Shapoval, Y. (1995). *Sprava "Spilky Vyzvolennia Ukrainy": Nevidomi dokumenty i fakty*. Kyiv: INTEL. [In Ukrainian].
18. Pauly, M. (2014). *Breaking the Tongue: Language, Education, and Power in Soviet Ukraine, 1923–1934*. Toronto: University of Toronto Press.
19. Pidhainy, S. (1955). *The Black Deeds of the Kremlin: A White Book*. Vol. 2, The Great Famine in Ukraine in 1932–1933. Detroit: Democratic Organization of Ukrainians Formerly Persecuted by the Soviet Regime. Medvid', I. Lecture on the Russian Language, 584–585; Mirutenko, V. Hot Breakfast at School, 574.
20. Ivan Brovko (b. 1916), Tsarychans'ky district, now lives in Kyiv. In *Ukraiins'kyi holokost 1932–1933: svidchennia tykh, khto vyzhyv*, edited by Iu. A. Mytsyk. Kyiv: Kyievo-Mohylians'ka Akademiia, 2003–2013, 9 vols., vol. 1, 144–145. [In Ukrainian].

21. Case History SW1: Varvara Dibert. In Mace, J., & Heretz, L. (Eds.). (1990). *U. S. Commission on the Ukraine Famine. Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine.* (Volume 2). Washington, D.C.: US GPO.
22. Grechko, V. (1951). *Kommunisticheskoe vospitanie v SSSR.* Munich: Institute for the Study of the History and Culture of the USSR. [In Russian].
23. Central State Archives of Non-Governmental Organizations of Ukraine, fund 4134, inventory 1, file 291, sheet 84. [In Ukrainian].
24. Koziar, I. (2010). *Spohady.* Kyiv: Vydavnychyj dim “Kyievo-Mohylians’ka akademiia”. Reprinted as *Zi spohadiv ukrainskoho emigranta do Kanady Ivana Koziarda (1904–1989 rr.).*” in Mytsyk, Yu. (Ed.). *Ukrains’kyj holokost 1932–1933.* [In Ukrainian].
25. Vasyl Ivchuk (1902–1938), who rescued children from hungry death in 1932–1933 and fell victim to the Stalinist totalitarian regime. On 17 May 1938, the troika of the Kyiv Regional Directorate of the NKVD arrested Ivchuk and accused him of being a member of the Polish Military Organization. On 28 September 1938, he was executed. He was rehabilitated in 1958. On 21 November 2007, he was awarded a medal of Hero of Ukraine, posthumously. See Okhrimenko, H. (2005 July 20–26). *Dyrektor shkoly riaturav ditei vid holodnoi smerti. Ukrainiske slovo;* see also Rokyt’ska, O. (2010). *Ivchuk Vasyl Yakovych, Heroi Ukraïny: Podvyh liudianosti v neliuds’kyi chas, Narodna osvita* (vol. 1, no. 10) available from https://www.narodnaosvita.kiev.ua/Narodna_osvita/vupysku/10/statti/rokicka.htm [In Ukrainian].
26. In 1928, Narkomos had 202 staff members. During the first wave of mass persecution of intelligentsia, 200 of its staff were purged as was reported in their publication (1935). *Na fronti kultury.* Kyiv: Radianska shkola. [In Ukrainian].
27. Smeulers, A. (2008). *Perpetrators of International Crimes. In Supranational Criminology: Towards a Criminology of International Crimes,* Antwer: Intersentia.
28. Efimenko, H. (2007). *Sotsialne oblychchia vchytel’stva USRR v konteksti transformatsii suspil’stva (1920-ti roky). Problemy istorii Ukraïny: fakty, sudzhennia, poshuky* (17). [In Ukrainian].
29. Plaggenborg, S. (2000). *Revoliutsia i kultura: Kulturnye orientiry v period mezhdru Oktiabrskoi revoliutsyei i epokhoi stalinizma.* St. Petersburg. [In Russian].
30. Klitsakov, I. (1997). *Pedahohichni kadry Ukraïny (1917–1937 rr.).* Donetsk: Yugo-Vostok. [In Ukrainian].

31. Hanna Didenko (b. 1919), from the village of Naraiivka, Haisynskyi district, Vinnytsia region. In *Ukrain's'kyi holokost 1932–1933*, vol. 7. [In Ukrainian].
32. Central State Archives of Non-Governmental Organizations of Ukraine, fund 1, inventory 20, file 5258, folder 39, sheet 36. In Pyrih, R. (Ed.). (2008). *Holodomor 1932–33 rokiv v Ukraïni: dokumenty i materialy*. Kyiv: Vyd. dim “Kyievo-Mohylianska akademiia”.
33. Supply of Teachers Was Interrupted. *Visti*, 17 March 1932; quoted in Pidhainy, S. *The Black Deeds of the Kremlin*, vol. 2.
34. Case History LH57: Mikhail Frenkin, b. 1910, Baku. In *Oral History Project*, vol. 2.
35. Mattingly, D. (2019). [Extra]ordinary Women: Female Perpetrators of the Holodomor. In *Women and the Holodomor-Genocide: Victims, Survivors, Perpetrators*. Fresno, CA: The Press at California State University.
36. Götz, H. (1995). “Mazepynets” Vashchenko pro “yanychara” Makarenka: vzaiemny vidomykh ukraïnskykh pedahohiv. *Ridna shkola*. (6). [In Ukrainian].
37. Kasianov, H. (1992). Ukraïnska intelihentsiia v 1933 r. *Problemy istorii Ukraïny* (2). [In Ukrainian].

Список використаних джерел:

1. Existentialism. The Basics of Philosophy. URL: https://www.philosophybasics.com/branch_existentialism.html
2. Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / упоряд. О. Стасюк; ред. Р. Сербин; Міжнародний благодійний фонд «Україна 3000». Київ: Майстерня книги, 2009.
3. Adamsky V. The Deportation of the Ukrainian Intelligentsia. // Kardash P. *Genocide in Ukraine*. Melbourne, 2007.
4. Марочко В. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). Київ: Науковий світ, 2003. 302 с.
5. Lenin V.I. *Collected Works* / translation from Russian 4th ed. of his *Sochineniia*. 45 vols. Moscow: Progress Publishers, 1960–1970. Volume 30. 413 p.
6. Draft Theses of the Central Committee RKP(b) Concerning Policy in the Ukraine. // *The Unknown Lenin: From the Secret Archive* / ed. by R. Pipes. New Haven, Yale University Press, 1996.
7. Сталин И. Вопросы ленинизма. Москва: Госполитиздат, 1945. Т. 10. 610 с.

8. Fitzpatrick S. Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1934. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
9. Народне господарство УСРР (статистичний довідник) / Під ред. О. Асаткіна. Київ: Народне господарство та облік, 1935. С. 546–547. Копія статистичного посібника з Інституту демографії та соціальних досліджень ім. Птухи при Національній академії наук України.
10. Марочко В. О. М. Асаткін — вигаданий «фальсифікатор» перепису населення 1937 р. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 129–149.
11. Голод 1921–1923 років в Україні: Зб. документів і матеріалів / АН України. Ін-т історії України; Голов. архів. упр. при КМ України. ЦДАВО України; Упоряд.: О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева; Відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ: Наук.думка, 1993. 237 с.
12. Сборник документов и материалов (1918–1926 гг.) Ф. Э. Держинский — руководитель ВЧК — ОГПУ / Ред. Н. С. Захаров, П. Г. Гришин, А. В. Прокопенко. Москва: Научно-издательский отдел, 1967. С. 120–121. Документ з Галуз. Держ. архіву Служби безпеки України. Ф. 13. Од. зб. 603.
13. Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упорядн.: В. Даниленко; Ред. кол.: Г. Боряк, Д. Бурім, В. Даниленко (відп. ред.), Я. Калакура, О. Маврін, Ю. Пінчук, В. Ульяновський, Г. Швидько. НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ: Темпора, 2012. 756 с.
14. The top secret circular of February 1924 was signed by the Chief of the Lubny Okrug OGPU Section Dvianinov and Chief of Counterespionage Okrug Section Zhukov. The English translation of the circular was published in the *Ukrainian Review* (London) in 1958 (issue 6, 149–150) and reprinted in R. Conquest, *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. — New York: Oxford University Press, 1986.
15. Hryshko W. *The Origins of Soviet Genocide // The Ukrainian Holocaust of 1933* / ed. and transl. by Marco Carynnyk. Toronto: Bahriany Foundation, SUZHERO, DOBRUS, 1983.
16. Moroz, V. Nationalism and Genocide: The Origin of the Artificial Famine of 1932–1933 in Ukraine. *The Journal of Historical Review*. 6. 1985. № 2. P. 207–220.
17. Пристайко В., Шаповал Ю. *Справа «Спілки визволення України»: Невідомі документи і факти*. Науково-документальне видання. Київ: Інтел, 1995. 448 с.

18. Pauly, M. *Breaking the Tongue: Language, Education, and Power in Soviet Ukraine, 1923–1934*. Toronto: University of Toronto Press, 2014.
19. Pidhainy, S. *The Black Deeds of the Kremlin: A White Book*. Vol. 2. *The Great Famine in Ukraine in 1932–1933*. Detroit, 1955.
20. Іван Боровко (1916 р.н.). // *Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижили* / Упоряд.: Ю. Мицик, І. Винницька. Т. 9. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2013. 379 с.
21. Case History SW1: Varvara Dibert. // *U. S. Commission on the Ukraine Famine. Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine / edited for the Commission by J. E. Mace and L. Heretz*. Vol. 2. Washington, D.C.: US GPO, 1990.
22. Гречко В. *Коммунистическое воспитание в СССР*. Мюнхен, 1951. 56 с.
23. Центр. держ. архів громад. об'єднань України. Ф. 4134. Оп 1. Спр. 291, Арк. 84.
24. Козяр І. Спогади. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010.
25. Охріменко Х. Директор школи рятував дітей від голодної смерті. *Українське слово*. 2005. 20–26 липня; Рокицька О. Івчук Василь Якович, герой України: подвиг людяності в нелюдяний час. *Народна освіта*. Вип. 1. 2010. № 10; https://www.narodnaosvita.kiev.ua/Narodna_osvita/vupysku/10/statti/rokicka.htm
26. На фронті культури. *Радянська школа*. 1935. № 15.
27. Smeulers A. *Perpetrators of International Crimes // Supranational Criminology: Towards a Criminology of International Crimes*, ed. by A. Smeulers and R. Haveman. Antwer: Intersentia, 2008.
28. Єфіменко Г. Соціальне обличчя вчительства УСРР в контексті трансформації суспільства (1920-ті роки) // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2007. 17. С. 138–161.
29. Плаггенборг Ш. *Революция и культура: Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма* / Пер. с нем. И. Карташевой. СПб.: Журнал «Нева», 2000. 416 с.
30. Кліцаков І. *Педагогічні кадри України (1917–1937 рр.)*. Донецьк: Юго-Восток, 1997. 310 с.
31. Ганна Діденко (1919 р.н.) // *Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижили* / Упоряд.: Ю. Мицик, І. Винницька. Т. 7. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія». 2010. 542 с.

32. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упор. Р. Пиріг. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1092 с.
33. Постачання вчителів було перервано. *Вісті*, 17 березня 1932 р. ; цитується в Pidhainy, S. *The Black Deeds of the Kremlin: A White Book*. Vol. 2, *The Great Famine in Ukraine in 1932–1933*. Detroit, 1955.
34. Case History LH57: Mikhail Frenkin, b. 1910, Baku // Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine / edited for the Commission by J. E. Mace and L. Heretz. Vol. 2. Washington, D. C.: US GPO, 1990.
35. Mattingly D. [Extra]ordinary Women: Female Perpetrators of the Holodomor. // *Women and the Holodomor-Genocide: Victims, Survivors, Perpetrators*. Fresno, CA: The Press at California State University, 2019.
36. Гьотц Х. «Мазепинець» Ващенко про «яничара» Макаренка: взаємини відомих українських педагогів. *Рідна школа*. 1995. № 6. С. 69–74.
37. Касьянов Г. Українська інтелігенція в 1933 р. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 1992. Вип. 2. С. 92–99.

В. Малько,
доктор педагогіки
Каліфорнійський державний університет
Фресно, США

ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ВИБІР УЧИТЕЛІВ ПРОТЯГОМ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ

У статті досліджено джерела для вивчення екзистенційного вибору серед вчителів та представників української інтелігенції протягом Голодомору. Перше вістря радянського геноциду в Україні було спрямоване на інтелігенцію. На початку 1920-х рр. вчителі та викладачі, які не хотіли змінювати характер чи методи викладання, що їх вимагав більшовицький режим, були депортовані, а їхнє місце зайняли нові «червоні» викладачі. У 1929–1930 рр., коли на селі зріс опір радянській сільськогосподарській політиці, провідних представників інтелігенції було засуджено. Між 1929 та 1934 рр., у період «великих чисток» педагогів України, що тривали від початку першої п'ятирічки до кінця Великого Голоду, третину вчителів репресували. Утім, учителі були й серед виконавців злочину. Вони допомагали проводити «соціалістичну трансформацію» суспільства.

Ключові слова: Голодомор, радянський геноцид в Україні, українська інтелігенція, екзистенційний вибір.

В. Сергійчук,
доктор історичних наук, професор
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
Київ, Україна

УКРАЇНСЬКІ ДІТИ В 1932–1933 РР.

У статті йдеться про втрати дітей під час Голодомору-геноциду 1932–1933 рр., що є складовою загальних жертв української нації в цей період. Зокрема, через брак статистичних даних запропоновано визначити кількість померлих дітей через наповнення перших класів у 1933–1940 рр. уродженцями 1925–1932 рр., які мали 8-річними вперше прийти до школи. Наприклад, тільки на одному сільському кутку Джулаївка в с. Хацьки нинішньої Черкаської області померло 12 з 17 дітей 1926 р.н. У Петриківському районі Дніпропетровської області 1 вересня 1933 р. в початкові класи прийшло менше на 1 535 учнів, ніж рік тому (відповідно 5 259 і 3 724). А з тих 4 138 учнів 1–3 класів 1932–1933 навчального року, які мали продовжити навчання 1 вересня 1933 р., перейшовши, відповідно, з 1-го в 2-й клас, з 2-го в 3-й, і з 3-го в 4-й — таких тільки у 3-х класах не дорахувалися вже 1 719 школярів, тобто 41,5 %. У Таращанському районі Київської області в 1928 р. народилася 2 659 дітей, а 1936 р. із них за парти сіли тільки 1 073. У Переяславському — з 3 487 немовлят 1931 р.н. до 1939 р. дожили лише 1 591. Дитяча смертність, якщо допустити природні втрати за звичної ситуації навіть до 20 %, скрізь засвідчила катастрофічні наслідки: приблизно 40 % від народжених у відповідні роки. Такі ж трагічні результати одержуємо, аналізуючи первинні документи Оратівського, Плисківського та Погребищенського районів Вінниччини, в абсолютній більшості шкіл Полтавщини. Враховуючи те, що в 1924–1932 рр. в УСРР народилося близько 10 млн дітей, їхні втрати під час Голодомору-геноциду становили мінімум 3 млн, а з числа школярів, народжених до 1924 р., померло тоді ще близько 500 тис. Як бачимо, смертність дітей шкільного і дошкільного віку сягнула в 1932–1933 роках мінімум 3,5 млн осіб, тому загальна, як і стверджували тоді німецькі дипломати, — становить від 7 до 10 млн.

Ключові слова: народжуваність в УСРР до 1933 р., наповненість перших класів у 1933–1940 рр., втрати дітей дошкільного і шкільного віку під час Голодомору-геноциду.

Українська історична наука й досі не сказала свого слова про дитячі втрати під час Голодомору-геноциду, хоча на цьому постійно акцентують як у таємних документах комуністичного режиму, так

і в спогадах про те страшне лихоліття. Зокрема, на це явище звернули увагу в українській діаспорі ще на початку 1950-х рр.: колишній директор неповносередньої школи на Полтавщині Іванюк свідчив, що з 225 учнів на 1 вересня 1932 р. навесні 1933 р. прийшли на заняття тільки 109 дітей [37].

Пробували поставити це питання і в УРСР. Наприклад, 1989 р. було зазначено, що діти, які народилися в 1930 р., не дожили до 1939 р. в кількості 376 тис. осіб, у 1929 р. — відповідно 513 тис. [33, с. 28]. Однак, на жаль, цей напрямок наукових пошуків у подальшому не розвивався, що не дало можливості своєчасно встановити і загальну кількість дитячих втрат від Голодомору-геноциду.

Так, Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. особливо вдарив по українських дітях. Вони уже з весни 1932 р. відчували на собі цю трагедію. Наприклад, у довідці відповідального інструктора ЦК КП(б)У Манюріна щодо ситуації в Бабанському районі Вінницької області навесні 1932 р. зазначено, що «всього по району у 8 селах, де зареєстровані випадки смерті від голоду за неточними, але навряд чи перебільшеними даними, померло за 1 ½ місяці понад 250 осіб. Приблизно така ж кількість дітей лишилася круглими сиротами» [42, с. 30].

Подібна ситуація була скрізь. Скажімо, у с. Новомлинськ Дворічанського району Харківської області почали звозити із сіл району діток, у яких батьки померли від голоду. Звезли їх десь понад 200 душ, поселили в приміщенні школи, яка вже не діяла, влаштували дитбудинки. «Гірка доля спіткала тих діточок, — згадували свідки Павло Лісовиченко і Олександр Сердюк. — Годували в дитбудинку погано, від місцевих жителів підтримки теж не було майже ніякої, бо самі з голоду пухли, вмирили. І все ж дітям було тяжче, вони вже бачили раніше, як неблаганна смерть прибирала їх рідних, тепер відчували її кістляву руку на собі. Ховали їх десятками, як в концтаборах. Ніколи та й нікому було робити для кожного домовину. Їх живі товариші бачили все те. Лемент і стогін стояв на все село...» [3].

Багато дітей, які залишалися сиротами, подалися до великих міст, де сподівалися знайти щось їстівне. Президія Дніпропетровської міськради 15 травня 1932 р. констатувала, що «на вулицях міста підібрано 845 безпритульних» [41, арк. 162].

Ще більш трагічною виявилася доля немовлят, яких підкидали сільські жінки до дитячих закладів міст. Так, 16 грудня 1932 р. Запорізька міськрада змушена була зауважити: «1. ... останнім часом значно збільшено приплив дітей до будинку немовлят, з яких маса йде за рахунок Дніпрельстану та що за обмеженістю кубатури Запорізький будинок немовлят, що розрахований на 40 ліжок, не може прийняти всіх дітей.

2. Вважати за ненормальне перевантаження будинку немовлят замість 40–120, серед яких чимала кількість переростків, що повинні знаходитись в дитячих будинках Наросвіти.

3. Щоб розвантажити будинок немовлят організувати другий будинок немовлят на 60 ліжок, але зважаючи на відсутність приміщення для цієї мети в Запоріжжі, організувати цей будинок на терені Дніпробуду...» [41, арк. 284].

Американський журналіст і письменник Вільямс Гвайтінг свої враження з України описав так: «Але найстрашніше вражіння, яке я виніс з Росії, зробили діти. Пригадую собі одного хлопчину, якого я бачив у Харкові. Напівнагий, впав він на середині дороги, простягнув свої тонкі, мов бадилля, ноги, не зважаючи вже на небезпеку, що грозила йому від проїзних коліс. Другий хлопчина — йому могло бути вісім чи десять років — сидів серед сміття та вигребував пусті скарлупини з яєць, переглядав їх з такою увагою, що серце краялося дивитися. Він мав надію, що все ще найде округшину поживи... Цілі ватаги таких диких дітей снують по всіх містах. Живуть і вмирають, як дикі звірята» [32].

Зі спогадів Миколи Романчука довідуємося: «Якось іду вулицею, дивлюсь, плазує через дорогу щось схоже на людину. Приглянувся, а то недалеко сусідка, моя однолітка, найгарніша в селі дівчина.

— Колю, голубчику, порятуй, — простягає до мене сухі руки-паточки.

Поки я збігав додому, випросив у мами стопку молока, прибіг, а мою Галю, мою першу любов, уже вкинули до воза на купу мертвих» [30].

У с. Рожнівка Ічнянського району Чернігівської області «діточки померлі лежали в пилюці попід парканами у бур'янах, обліплені мухами» [2].

А в родині Гришуків з с. Фосня Овруцького району нинішньої Житомирської області померло п'ятеро дітей, троє з них — в один день [31].

Скільки дітей Україна втратила через канібалізм, ще ніхто не рахував. Скажімо, до хати Сиваченка в с. Молодецьке на нинішній Черкащині, зайшла дівчинка Оксана з с. Вокобне, її зарізали. Ця ж група канібалів зарізали дівчинку з с. Косенівка Бабанського району, потім ще двох невідомих дітей, ще одного хлопчика з с. Бабани, який пас гусей, і ще Ониськового хлопця й невідомого чоловіка з Волині [42, арк. 63–64].

Розпука від голоду та безправ'я штовхали і батьків на такий злочин. Так, дружина члена управи артілі «Восход» Волноваського району Донецької області, якого притягнули до відповідальності за нібито розтринькування хліба, зарубала сокирою двох дітей і намагалася повиситися [43, арк. 6].

Ті ж, хто залишався ще жити, змушені були шукати розраду лише в пісні, що народжувалася з реального побуту. Наприклад, у Шукайводській школі Христинівського району теперішньої Черкаської області діти співали: «Ми молоді весняні квіти, голодні, босі і роздіті» [44, арк. 26].

Дочка відомого письменника Володимира Короленка влітку 1933 р. писала з Полтави до Надії Крупської: «...пишу Вам, надеясь, что Вы поверите мне и, если сможете, захотите сделать что-нибудь для умирающих детей Украины... Постановление о чрезвычайных мерах

борьбы со смертностью от голода не появляется, а между тем эпидемия сыпного тифа — только последствие голодного вимирания огромных масс населения. Умирают на улицах городов, по дорогам, у себя в хатах, сиротеют и умирают дети, ослабшее население становится источником всяких эпидемий... Украина еще в прошлом году, спасаясь от голода, продала те необходимые запасы белья, которое являлось ее санитарным минимумом... Культурный уровень украинского крестьянства был много выше... теперь... ужасное антисанитарное состояние населения, вшивость и грязь, плодящие эпидемии... Я знаю, есть мнение: не беда, если вымрет несколько миллионов народа, у нас его есть достаточно. Оставляя в стороне ужасный смысл этого заявления, нужно понять, что сейчас вымирание не ограничится несколькими миллионами, что вопрос идет о большем. Уже с осени на Украине начало вымирать взрослое, наиболее сильное мужское крестьянское население от тридцати лет. Оно гибло, не выноса вместе с голодом тяжелой работы, которая ложится на эту наиболее здоровую и трудоспособную часть народа» [34].

Скільки ж насправді вимерло дітей під час Голодомору-геноциду 1932–1933 рр.? На нашу думку, саме уважне вивчення руху учнів початкової школи дає можливість зробити розрахунки щодо втрат дітей до 17-річного віку. Зокрема, привертає особливу увагу така обставина: якщо в 1930–1931 навчальному році до першого класу прийшло 1 102 843 учні, то ця ж кількість за невеликим зменшенням (до 2 %) мала навчатися в 1931–1932 навчальному році в 2-му класі, в 1932–1933 — в 3-му, а в 1933–1934 — в 4-му. Однак, як засвідчують документи, вчилось тоді в 4-му класі тільки 674 311 учнів [36, с. 323], а не принаймні 1 млн. Таким чином, втрати першокласників 1930 р., а четвертокласників 1934 р. становили понад 325 тис.!

Ще одна невідповідність радянської статистики після Голодомору: якщо в 1924 р. в УСРР народилося 1 162 852 дитини, то з урахуванням природних втрат, зокрема, до 1 року життя померла 149 131 дитина, у 1932 р. до першого класу мав прийти той же мільйон учнів. Ця кількість повинна була перейти у 2-й клас у 1933–1934 навчальному році, але прийшло тільки 798 305 дітей [36, с. 324], якщо вірити офіційному довіднику. Тобто маємо понад 200 тис. нестачі ще однієї вікової дитячої групи, якщо брати до розрахунку навіть статистику більшовицької влади, яка вже грішила вигідними для неї перекрученнями.

З архівних документів відомо, що загальна кількість дітей 5–15 років у 1933 р. становила, за даними Управління народногосподарського обліку УСРР, 8 106,4 тис. (від 862,5 тис. до 543,0 тис.; розрахунки академіка Михайла Птухи були дещо меншими — 7 772,2 тис. дітей: від 861,6 тис. до 412,4 тис.) [36, с. 324]. Якщо взяти за мінімальну кількість втрат кожної вікової групи в середньому навіть 200 тис., то виходимо на загальну кількість дитячої смертності щонайменше в 3,5 млн за 1933 р.

Усвідомлюючи небезпеку величезної некомплектності шкільних класів з вересня 1933 р., нарком освіти УСРР Затонський задалегідь

ініціював облік дітей не тільки 1925 р.н., які 1 вересня мали прийти в 1 клас, а й тих, хто народився 1926 р., кому до школи слід було йти в 1934 р., а також усіх, хто досі не був охоплений школою. 23 червня 1933 р. Затонський звернувся до ЦК КП(б)У з проханням підтримати його пропозицію перед ЦК ВКП(б) щодо переходу навчання дітей в початковій школі з 7 років [45, арк. 34].

Виконуючи директиву про негайний подвірний обхід з метою залучення до навчального процесу всіх дітей, які народилися 1926 р., працівники шкіл сумлінно справилися з цим завданням. Наприклад, серед архівних матеріалів Хацьківської семирічної школи Смілянського району тодішньої Київської області знаходимо звіти про обхід окремих сільських вулиць. Більше половини учнів з одного сільського кутка с. Хацьки 1926 р.н., яких хотіли мобілізувати семирічними до школи, не пережили Голодомор 1932–1933 рр. Серед них — двоє близнюків з двору Джулаїв, що дав назву цій сільській околиці, Яків і Михайло [28, арк. 5]. Таким чином, 1 вересня 1933 р. за шкільні парти в цій школі сіли тільки 111 першокласників, хоча, згідно з даними сільради, в Хацьках 1925 р. народилося 150 дітей, а в 1926 році — 159 [29, арк. 1–9].

А ось порівняльна таблиця кількості учнів тільки початкових класів у Петриківському районі Дніпропетровської області [6, арк. 50; 7, арк. 154]:

Роки	1 клас	2 клас	3 клас	4 клас	Разом
1932	1737	1275	1126	1121	5259
1933	1313	911	749	759	3724

У цьому районі 1 вересня 1933 р. в початкові класи прийшло менше на 1 535 учнів, ніж рік тому. Але маємо ще більш разючі цифри, коли йдеться про тих учнів, які продовжили навчання в 1933 р., перейшовши відповідно з 1-го в 2-й клас, з 2-го — в 3-й, і з 3-го — в 4-й — таких тільки у 3-х класах не дорахуємося вже 1 719 школярів. І це враховуючи те, що нам не відомо, скільки повинно було прийти до 1-го класу в 1933 р., і скільки четвертокласників набору 1932 р. вижило станом на 30 червня 1933 р..

Виникають питання й щодо заповнення початкових класів приміського Дніпропетровського району, де багато батьків працювали на промислових підприємствах міста, а тому одержували стабільне продовольче забезпечення, що було порятунком для родини. Якщо, скажімо, 1 вересня 1932 р. до цих груп прийшло 12 834 дитини, то 30 червня 1933 р., тобто наприкінці навчального року, залишилося тільки 11 214. Різниця — 1 620 школярів. Вони всі не могли перейти на навчання до міських шкіл Дніпропетровська, оскільки початкові

класи там з 1 вересня 1932 р. до 30 червня 1933 р. зменшилися на 833 учні [5, арк. 141].

Утім, таких результатів ніхто не оприлюднював. Влада тоді повідомляла тільки те, що було їй вигідно. В офіційних освітянських документах зазначалося, що в 1933–1934 навчальному році в початкових класах навчалось 3 193 186 дітей, у 1934–1935 — 3 305 353, 1935–1936 — 3 367 867 [36, с. 328], даних про кількість учнів початкових класів у 1932–1933 навчальному році в цій книзі немає. Це цілком прогнозовано, аби не можна було порівняти показники 1932 і 1933 рр., що було не вигідно більшовицькій владі. Однак підганяти зручні дані під уже проголошені плани на 2 п'ятирічку вона була неспроможна, хоч на виконання постанови РНК СРСР від 27 вересня 1933 р. з метою зміцнення обліково-статистичної роботи з 1 листопада 1933 р. в усіх відділах народної освіти встановлювалася штатна посада статистика [41, арк. 59].

Після 1933 р., коли набір до першого класу складався з двох вікових груп, на рівні школи вже не можна було приховати нестачі учнів порівняно з народженими у відповідному році. Це наочно демонструють результати прийому до першого класу в 1935–1936 навчальному році в школах (п — початкових, нс — неповносередніх і с — середніх) Володарського району Київської області дітей, які народилися 1927 р., тобто восьмирічних (8 р.), і де збереглися про це документи [10, арк. 1–31]:

	Нар. 1927	1 кл	В т. ч 8 р.	2 кл	3 кл	4 кл	Разом
Володарська с	–	130	126	79	69	61	339
Бридська п	–	16	16	22	14	22	74
Білівська п	74	32	26	15	22	22	91
Володимирівська п	10	–	–	11	13	–	24
Городище-Косівська п	86	24	16	18	15	14	71
Казимирівська п	–	23	23	–	16	16	55
Михайлівська п	57	14	9	12	11	8	45
Мармулівська п	63	20	19	21	38	21	100
Ожегівська п	–	38	38	–	29	24	91
Петрашівська п	–	–	–	16	18	22	56
Рачковецька п	36	28	25	26	35	18	107
Тарганська п	59	32	27	36	28	16	112
Тарасівська п	–	20	19	20	12	16	68

Чепіжинецька п	47	26	24	24	14	24	88
Березанська нс	–	80	77	76	83	81	320
Гайворонська нс	–	21	21	15	33	22	91
Гор. -Пустоварівська нс	69	40	38	46	45	33	164
Завадівська нс	78	41	38	44	44	44	173
Зрайківська нс	с	35	35	42	38	41	156
Косівська нс	–	37	35	40	35	34	146
Капустинецька нс	–	32	17	24	30	31	117
Логвинська нс	–	28	23	33	38	25	124
Лобачівська нс	–	85	81	61	45	41	232
Матвіївська нс	112	40	35	63	37	40	180
Пархомівська нс	115	40	39	41	42	45	168
Рогізнянська нс	69	42	37	25	36	35	138
Рудосільська нс	120	42	40	38	30	43	153
Рубчинецька нс	129	46	44	30	56	46	178
Тадіївська нс	75	36	28	38	36	32	142

Додані показники наповненості 2–4 класів дають можливість побачити картину і з втратами дітей 1924–1926 рр., якщо врахувати, що в ті часи на світ у кожному селі з’являлася приблизно однакова кількість немовлят.

Подібна картина і в школах Обухівського району Київської області станом на 15 вересня 1935 р. (тут * і назва місяця означають, до якого часу зберглося діловодство про народження) [9, с. 1–35; 15]:

	Нар. 1927	1 кл.	В т. ч. 8 р.	2 кл.	3 кл.	4 кл.	Разом
М. Дмитрівська п	111	15	14	16	18	18	67
Креницька п	35*лс	15	10	16	16	17	64
Григорівська с	81	50	8	50	39	38	225
В. Дмитрівська нс	–	40	36	40	63	34	177
Степівська нс	–	40	38	23	32	21	116
Дерев’янська нс	67*лс	42	39	40	31	24	137
Перегонівська нс	24*бер	32	29	34	32	32	130
Козинська нс	50*жов	38	36	40	38	32	148

Матяшівська п	–	23	20	25	22	27	97
Халепська нс	–	51	48	57	34	41	183
Н. Безрадицька п	44	33	33	–	23	12	68
Першотравенська п	56	29	29	33	31	29	122
Обухівська п4	466	25	22	32	41	30	128
Обухівська с		73	71	71	37	63	244
Обухівська нс2		92	88	72	50	42	256
Обухівська нс3		45	42	38	46	37	166
Германівська с	78*чер	80	78	80	68	67	295
Гусачівська нс	95	42	39	48	46	36	172
Долинська нс		–		21	33	39	144
Нещерівська п	37	33	33	–	32	30	95
Щербинівська п	48	27	23	14	25	25	91
Ст Безрадицька нс	91	47	44	36	50	39	172
Семенівська нс	76	47	45	39	36	40	166
Копачівська нс	50*кв	83	81	105	83	93	364
Герм. Слобідська нс	220	105	95	141	69	74	389
Жуківська нс	50*тр	34	33	34	63	44	175
Верем'янська нс	100	34	26	35	32	24	125
Краснянська нс	90	45	42	42	43	35	165
Українська нс	48	42	40	42	33	34	151
М. Вільшанська нс	100*сер	44	39	65	61	40	210
Трипільська нс	–	123	120	84	104	84	395
Трипільська п	–	28	28	36	37	35	136
Витачівська нс	98	77	74	84	60	49	270
Деремезянська нс		40	38	28	44	34	146
Підгірецька нс	106	37	37	48	53	39	177

А це ситуація тоді ж у Ржищівському районі Київської області [11, арк. 1–40; 17]:

	Нар. 1927	1 кл.	В т. ч. 7 р.	8 р.	9 р.	2 кл.	3 кл.	4 кл.	Разом
Ржищівська с	280	132		100		89	94	86	437
Ржищівська нс2		84		81		70	62	61	277

Березівська п	–	–				23	22	14	59
В. Букринська п	26*лс	25	3	20	2	16	19	24	81
Воронівська п	35	–				23	11	12	46
Гребенянська п	43	30		26		26	22	29	107
Гусинська п	–	31		27		20	17	13	81
Горобіївська п	50	38		35		36	23	16	113
Дударівська п	32	26		25		–	–	23	49
Кип'ячівська п	82	32	–	28		33	28	30	123
Кузьминська п	64	–				36	48	42	126
Липоворізька п	45	16		15		31	18	25	90
Медведівська п	36	31		28		–	24	27	82
Монтрезорівська п	10	27	–	24		37	36	26	126
М. Прицьківська п	57					16	17	20	53
Онацьківська п	27	21		21		–	14	–	35
Ромашківська п	34	26		23		–	15	13	54
Янівська п	66	26		21		29	29	13	97
Грушівськанс	39	27		27		–	31	14	72
Драчівська нс	68	17		16		11	10	12	50
Демовщина нс	94	32		29		54	60	41	187
Зікрачська нс	115	32	–	27		37	26	26	121
Кадомська нс	66	34		30		35	23	33	125
Македонська нс	82	46		44		55	32	34	167
М. Букринська нс	48	31		29		30	25	29	115
Панікарська нс	–	33		33		32	35	28	128
Рудяківська нс	–	33		32		54	39	35	161
Стрітівська нс	155	50		48		47	50	40	187
Тулинецька п	76	34		34		32	22	24	112
Уляницька нс	62	29		25		30	28	32	119
Халчанська нс	139	43		43		40	41	51	175
В. Щучинська нс	65	36		32		47	43	35	161
Юшківська нс	61	46		42		36	20	13	115
В. Прицьківська нс	122	42		36		40	34	29	145
Пивецька нс	55	35		32		36	34	60	165
Пийвська с	90	64	–	64		45	50	52	211
Стайківська с	245	107		104		124	85	82	398
Ходорівська нс	85	51	13	38		61	64	60	236
Шандрівська нс	109	30		27	3	46	69	62	207

Ситуація на той час і в Оратівському районі, який нині належить до Вінницької області [4; 10, арк. 1–31]:

	Народ. в 1927	1 кл	В т.ч. 8р.	2 кл	3 кл	4 кл	Разом
Оратівська нсз	139	81	79	62	69	62	274
Оратівська п		10	10	10	10	8	38
Оратівецька нс	43	20	17	20	20	18	72
Животівська нс	91	45	39	40	46	40	171
Староживотівська нс		71	63	86	67	67	291
Новоживотівська нс		34	30	30	33	24	121
Осичанська нс	84	27	26	26	36	30	119
Юшковецька нс	117	–		35	45	31	111
Якимівська нс	44*	87	79	61	45	43	236
Медівська	84	52	43	60	48	55	215
Лопатинська нс	39	37	36	36	33	29	135
Фронтівська нс	–	45	42	48	43	44	180
Чагівська нс	67	42	40	60	50	49	201
Сологубівська нс	103	58	54	36	44	45	183
Клюківська нс	–	72	61	44	45	40	201
Балабанівська п	178	12	12	–	11	–	23
Балабанівська нс		64	60	71	59	65	259
В. Рostівська нс	–	45	40	49	47	43	184
Зарудянська нс	74	48	44	51	42	40	181
Підвисочанська нс	105	41	36	38	68	48	195
Мервинська п	–	30	25	37	33	32	132
Рожичанська п	59	15	12	20	12	19	66
Бугаївська п	37	27	25	31	35	25	118
Казимирівська п	24	–	–	24	19	13	56
Гоноратська п	42	39	27	23	26	32	120
Каленівська п	18*	29	25	28	–	10	67
Хмелівська п	–	28	23	18	20	24	90
Ступчанська п	–	27	27	–	20	–	47
Сабарівська п	70	54	50	34	30	32	150
М. Рostівська п	43	26	22	22	23	18	89

Маємо можливість порівняти наслідки прийому дітей до перших класів і в наступному році. Так, у Таращанському районі Київської області станом на 15 вересня 1936 р. ситуація виглядала таким чином [12, арк. 1–5; 13, арк. 11–45; 16]:

	Нар. 1928	1 кл.	В т. ч. 8 р.	2 кл.	3 кл.	4 кл.	Разом
Поточанська п	40	36	22	–	20	24	80
Станишівська п	54	20	15	23	24	18	85
Лісовицька п2	193	27	24	29	28	32	116
Лісовицька п3	–	14	14	23	22	23	82
Лісовицька нс	–	58	29	42	42	67	209
Крив'янська п	40	30	20	18	20	20	88
Червоноярська п	51	23	20	24	–	21	68
Маковецька п	–	17	17	–	17	–	34
Красючанська п	–	–	–	13	–	12	25
Антонівська п	–	16	15	15	–	–	31
Косяківська п	94	31	24	26	29	36	122
Бовкунська п	40	30	24	30	28	24	112
Крутогорбська п	75	40	37	42	32	39	153
М. Березянська п	42	36	21	29	25	26	116
Ріжецька п	147	31	29	20	20	29	100
Ріжецька нс		36	30	45	38	51	170
Улашівська п	40	29	29	37	49	33	148
Лучанська п	208	64	56	71	69	45	249
Лучанська с	68	35	39	49	69	225	
В. Березянська нс	165	83	52	41	55	53	232
Кислівська нс	65	48	18	47	50	49	196
Ківшоватська нс	203	87	63	83	78	45	293
Ківшоватська с		42	42	40	47	42	171
Петрівська нс	137	56	50	56	56	53	221
Площанська нс	78	54	41	54	61	41	210
Таращанська п	323	31	31	41	38	37	147
Таращанська с1		39	36	43	46	45	173
Таращанська с2		51	34	51	46	45	193
Затонська с	234	97	82	85	86	107	375

Чернинська нс	98	48	33	45	42	32	167
Северинівська нс	136	62	44	36	36	36	170
Дубівська нс	54	49	46	35	36	31	151
В. Вовнянська нс	118	46	25	39	77	44	206
Ясинівська нс	–	36	30	31	36	42	145
Володимирівська нс	42	31	27	34	25	35	125
Кирданська нс	69	42	34	45	37	37	161
Лук'янівська нс	80	46	39	40	37	43	166
Степківська нс	61	38	34	28	34	24	124
Веселокутська нс	70	61	48	38	63	29	191

Проблема з наповненням перших класів залишалася тоді і в інших районах Київщини. Зокрема, у Ставищенському [12, арк. 32–61]:

	Нар. 1928	1 кл.	В т. ч. 8 р.	2 кл.	3 кл.	4 кл.	Разом
Антонівська нс	74	38	29	–	39	36	113
Богатирська п	259	30	20	–	32	32	94
Бесідська нс	–	75	46	46	59	81	261
Брилівська нс	106	49	–	77	65	60	251
Василівська нс	79	35	35	44	–	31	110
Винарівська нс	67	35	35	40	–	31	106
Гейсихська нс	130	42	40	42	62	43	189
Гостромогилівська нс	103	70	36	46	45	75	236
Журавлиська нс	–	42	40	67	63	72	244
Красилівська нс	149	43	42	44	65	34	186
Кривецька нс	80	40	28	47	48	33	168
Одайпільська п	–	–	–	30	28	30	88
Олександрівська нс	–	38	19	42	46	41	167
Полковничо-Хутірна нс –	25	20	30	40	31	126	
Попружанська нс	92	40	40	40	38	49	167
Розкошівська нс	192	41	35	33	47	45	166
Розкошівська с		37	33	37	50	36	160
Розумницька нс	48	39	31	41	67	50	197
Сніжецька нс	–	36	24	38	32	41	147
Ставищанська еп	–	–	–	8	7	11	26

Ставищанська п хут	–	–	–	27	29	–	56
Ставищанська п	–	42	37	37	39	43	161
Ставищанська с	–	79	74	68	68	82	297
Станиславівська с	119	43	41	50	46	61	200
Стрижівська нс	–	25	9	33	43	39	140
Сухоярська п	58	9	6	21	–	11	41
Тихохутірська с	–	57	48	44	50	50	195
Торчицька нс	118	31	–	36	34	46	147
Торчицько–Степівська п	–	13	8	–	12	15	40
Юрківська нс	76	25	10	27	38	33	123

Тим часом Москва, продовжуючи поширювати дезінформацію про становище в СРСР, особливо наполягала на збільшенні приросту населення за рахунок дітей. Так, у матеріалах до чергового перепису населення, який мав відбутися на початку 1937 р., зазначалося: «Перепись населения 1937 г., несомненно, покажет значительные изменения возрастного состава, в частности увеличение доли детей, связанное с большим ежегодным приростом населения в СССР» [1, с. 10].

Насправді ж проблема продовжувала загострюватися і набула особливої актуальності вже з початком 1938–1939 навчального року, оскільки не було чим закривати втрачений під час Голодомору контингент першокласників майбутніх років. Так, 434 сільські школи України навіть не набрали учнів до першого класу, бо у відповідних населених пунктах не виявилось по 10 дітей 1930 р.н., що могло би дати підстави для відкриття прийому за тодішніх умов. При цьому доречно нагадати: до Голодомору 1932–1933 рр. початкові класи нараховували навіть до 50 дітей в одному.

З цієї ж причини в 30 районах Чернігівської області в 99 початкових школах узагалі не було перших класів. Отже, не вчилися й інші 1550 восьмирічних дітей, а також не навчалося 2200 дітей 9–10-річного віку [38, арк. 162, 180].

Якщо виходити з розрахунків Держплану (1931 р.) щодо наповненості в 1938 р. 1–4 класів, то ця цифра повинна була б становити 3 302 287 учнів, а могло навчатися тоді тільки 1 971 658. Різниця — 1 330 629, в середньому по 332 657 дітей на вікову групу!

Подібна ситуація склалася і з віковою групою 12–14 років, яка на початок 1933 р., за розрахунками УНГО УСРР, становила 2 518,1 тис. дітей, професор М. Птуха тоді відносив до неї 2 331,4 тис. осіб [39, арк. 50]. Вона, за розрахунками Держплану, мала складатися в 1938 р. з 2 230 733 дітей, а виявилось їх тільки 1 414 551 — на 816 182 менше! В середньому на один рік — 272 060. А разом тільки ці дві вікові групи могли втратити щонайменше понад 2 млн дітей, якщо зважати на те, що 3 відсотки шкіл не враховано цим аналізом. Отож забили тривогу

статистики: 29 січня 1939 р. начальник Управління Рябічко сигналізував до ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР про стан загального навчання в початкових школах, але 11 лютого 1939 р. Рада Народних Міністрів розглянула питання «Про підсумки навчання в середніх і неповносередніх школах Наркомосвіти УРСР в I півріччі 1938–1939 учбового року». Ухвалено було готуватися до нового навчального року [38, арк. 176].

Легше цю проблему було вирішувати, на перший погляд, в степових районах, куди у вимерлі села завезли родини росіян і білорусів, але, попри це, статистика й там засвідчує різке зменшення дітей у початкових класах, наприклад, у 1940 р., коли за парти сіли ті, хто народився в першому голодному році — 1932. У тому ж Петриківському районі Дніпропетровської області картина виглядає так [8, арк. 103]:

	1	2	3	4	1–4
1939	920	1261	1375	1348	4904
1940	770	922	1266	1385	4343

Порівнюючи кількість учнів перших класів 1932 р.н., бачимо, що вона в 1940 р. менша більш, ніж удвічі.

Подібна картина — і в Царичанському районі [8, арк. 160]:

	1	2	3	4	1–4
1939–1940					
Учні	1057	1173	1378	1186	4784
Класів	42	40	47	39	168
1940–1941					
Учні	664	1057	1173	1387	4281
Класів	33	42	40	45	161

Такі ж результати були і в лісостепових областях. Великий некомплект учнів початкових класів, особливо першого, мали 1940 р. школи Полтавщини, що було наслідком великого мору серед тих дітей, які народилися 1932 р. Картина у Нехворощанському районі виглядала ось так [26, арк. 25–27]:

Початкові школи	1 кл.	2 кл.	3 кл.	4 кл.
1. Ряска	–	20	26	35
2. Грябовчанська	2	–	22	–
3. Дорошівська	–	6	12	–
4. Жирківська	3	3	9	–
5. Любимівська	7	7	16	19

6. Жирківська (хутірна)	6	7	11	16
7. Буртянська	2	5	14	17
8. Миколаївська	–	15	15	–
9. Рикунівська	7	6	15	–
10. Губерівська	8	13	18	25
11. Маячанська № 2	–	19	–	16
12. Маячанська № 1	–	32	32	30
13. Водолагівська	9	13	12	18
14. С–Балківська	12	17	23	18
15. Регірянська	10	13	10	–
16. Нефорошанська № 1	20	19	35	37
17. Нефорошанська № 2	18	43	31	31
18. Нефорошанська № 3	11	11	19	11
19. Свистунівська	8	15	16	12
20. Н–Григорівська	5	4	13	12
21. Коновалівська	8	18	24	30
Разом по поч.школах	136	286	373	327
Неповносередні школи				
1. Павлівська	7	25	27	57
2. Красногорська	4	21	21	21
3. Абрамівська	5	25	37	35
4. Шедіївська	7	17	23	19
5. Ливенська	20	33	47	36
6. Маячанська	19	–	25	–
7. Канавська	17	30	44	32
8. Андріївська	6	29	19	26
9. Усть–Липянська	5	10	16	10
10. М–Нехворощанська	24	34	48	36
Разом по н/середніх	114	224	304	271
Середні школи				
1. Нефорошанська	–	36	40	39
2. С–Балківська	13	37	36	34
3. Михайлівська	10	22	41	38
4. Ряска	25	39	56	57
Разом по середніх школах	48	134	173	178
Разом по району	298	644	853	766

Можна лише додати, що у 1932 р. в Абрамівці, скажімо, на світ з'явилося 78 дітей, а в перший клас з них у 1940 р. прийшло тільки 5. Із 83 уродженців 1931 р. у вересні 1939 р. за парти сіли лише 25. Більш витривалими під час Голодомору виявилися ті абрамівські діти, які народилися в 1930 і 1929 рр.— свого часу їх 1 вересня до школи прийшло відповідно щонайменше 37 і 35, як можемо переконатися з документів.

Подібна ситуація склалася і в багатьох інших школах області, документи яких з цього приводу виявлені нами у фондах Державного архіву Полтавської області, зокрема, де йдеться про наповненість початкових класів з 1 вересня 1940 р., коли за парти вперше сіли уродженці 1932 р.. Їх, якщо навіть не брати до уваги саме 8-річних, виявилось принаймні на третину менше, ніж у попередньому році, коли до школи прийшли уродженці 1931 р. [36, с. 335]:

	Нар. в 1931	Пішло 1939 в 1 кл.	Нар. в 1932	Пішло 1940 в 1 кл.
1.Абрамівка Машівського району	83	31	78	52
2. Велика Круча Пирятинського	48	26	32	20
3. Вороньки Чорнухинського	63*	67	99	47
4. Ждани Чорнухинського	188	36	97	32
5. Заріччя Пирятинського	24	22	32	8
6. Засулля Лохвицького	78	46	44	20
7. Ісківці Лохвицького	104	49	85	37
8. Каплинці Пирятинського	31	22	38	19
9. Кейбалівка Пирятинського	27	12	39	4
10. Майорщина Пирятинського	71	54	48	28
11. Малютинці Пирятинського	82	43	43	22
12. Окіп Лубенського	47	23	57	23
13. Пирятин	555	177	469	141
14. Приліпка Козельщинського	52	30	58*	9
15. Сенча Лохвицького	133	57	95	47
16. Скоробагатьки Лохвицького	64	33	41	22
17. Сліпорід-Іванівка Пирятин.	57	27	24	21
18. Сухоносівка Чорнухинського	61	22	62	22
19. Таранденці Лубенського	69	30	38	28
20. Тарасівка Пирятинського	65	37	44	27

21. Усівка Пирятинського	34	23	34	16
22. Харківці Пирятинського	4*	31	50	37
23. Хорішки Лубенського	65	39	44	21
24. Часниківка Лохвицького	70	27	40	20
25. Шеки Лубенського	31	23	23	8
26. Ячини Пирятинського	69	38	28	14

А коли в цілому по районах порівнювати їх з першокласниками 1937 р., котрі 1940 р. вже перейшли до 4-го класу, то різниця виявиться майже на половину [26, арк. 10–37]:

	1	2	3	4
В. Багачанський	743	1030	1293	1302
Гадяцький	1010	1682	1694	1873
Гельм'язівський	328	567	926	940
Гребінківський	319	530	754	741
Золотоніський	859	1465	1978	1863
Згурівський	358	549	739	735
Драбівський	401	519	792	818
Зіньківський	679	840	1086	1018
Золотоніський	859	1460	1978	1863
Іркліївський	477	829	1008	847
Кобеляцький	540	946	1296	1293
Козельщинський	639	1028	1326	1137
Лазорківський	272	423	547	545
Лохвицький	762	1085	1239	1291
Лубенський	833	1091	1601	1577
Нехворощанський	298	644	853	766
Пирятинський	727	1042	1455	1441
Сенчанський	371	461	598	538
Хорольський	738	1087	1309	1393
Чорнобаївський	387	677	864	826
Чорнухинський	560	772	930	941
Яготинський	386	695	915	1011

У цілому по області наповненість початкових класів протягом двох навчальних років була означена такими цифрами [27, арк. 12, 13 зв.]:

	1939–1940	1940–1941
I клас	42.870	24.528
II клас	52.375	36.950
III клас	53.939	48.687
IV клас	55.822	49.015
Разом	205.006	159.180

На різке зменшення контингенту першокласників у школах Полтавщини в ці роки чітко вказує і Всесоюзний перепис населення 1939 р., особливо щодо уродженців 1933 р., котрі мали сісти за парти восени 1941 р.— порівняно з народженими у 1930 р. (тобто вже трохи зміцнілих за три роки від появи на світ) їх було в області майже втричі менше [27, арк. 14]:

	Місто	Село	Разом
1938–1939	6.145	39.860	46.005
1939–1940	4.705	29.519	34.224
1940–1941	3.736	17.715	21.451
1941–1942	2.862	14.141	17.003

Приєм у 1939–1940 навчальному році до першого класу в Переяславському районі Київської області, де збереглися документи про вік цих учнів, характеризується такими показниками [20, арк. 1–52]:

	Нар. 1931	1 кл.	В т. ч. 8 р.	2 кл.	3 кл.	4 кл.	Разом
Андруші нс	35	18	11	33	35	44	130
Бабачиха п	31	23	10	–	27	–	50
В. Караткуль	140	61	55	98	91	57	
Виповзки нс	54	14	12	40	35	29	118
Віненці нс	72	29	25	28	41	33	141
Вовчків нс	60	36	32	36	41	56	169
Воскресінка п	36	19	11	–	29	–	
В»юнище нс	49	21	19	36	34	30	121

Гайшин нс	63	40	38	54	59	64	217
Гланишів нс	51	37	22	36	30	30	133
Городище п	35	11	10	23	–	17	
Григорівка нс	–	32	28	57	71	53	
Дем'янці нс	85	35	30	56	60	66	
Дениси нс	82	45	42	45	50	56	
Дівички нс	48	52	45	72	51	72	
Єрковці с	100	76	59	111	94	79	361
Зарубенці нс	–	35	21	22	52	27	
Засупоївка нс	48	38	28	35	32	32	
Карань нс	64	14	10	28	40	9	9
Ковалин нс	64	40	30	43	63	47	193
Козинці нс	40	29	14	–	29	35	
Козлів нс	126	38	31	42	43	36	
Комарівка нс	51	24	22	36	36	35	
Кулябівка нс	62	30	26	35	37	30	
Лецьки нс	52	27	24	30	33	33	
Мазіньки нс	33	35	33	39	46	39	
М. Карагунь п	–	30	20	32	–	–	
Панфіли нс	70	57	40	51	62	76	246
Переяслав-1с	210	49	41	77	77	94	297
Переяслав-2с		95	32	110	129	131	470
Переяслав-3 нс		29	29	35	56	29	133
Підварки нс	117	77	59	66	77	100	
Підсінне п	36	22	20	22	37	49	
Положаї п	37	2	2	27	27	22	
Пологи–Чобітьки п	230	9	7	18	21	16	
Пологи–Вергуни нс	123	35	30	59	69	76	239
Пологи–Яненки нс	188	22	22	14	20	17	
Пологи–Яненки нс		54	27	67	40	54	
Помоклі с	179	68	59	99	114	97	378
Пристанційна нс	–	37	35	36	42	40	
Пристроми с	90	62	53	81	61	70	274
Сомк. Долина п	29	19	17	32	28	42	
Соснова с	97	51	47	83	64	53	251
Стовпги нс	46	31	28	58	31	45	
Строкова нс	75	29	27	38	53	33	

Студеники с	89	59	51	73	73	85	290
Ташань нс	60	30	23	38	55	33	
Трактомирів нс	–	26	20	30	20	28	
Харківці нс	26	28	24	36	29	31	
Хощьки с	109	61	54	81	81	75	298
Циблі нс	87	21	16	33	41	37	
Шевченків хут п	–	24	24	21	21	26	

Подібне становище спостерігаємо і в правобережному регіоні Київщини, про що свідчать документи Ставищенського району [21, арк. 1–34]:

	Народ. 1931	1 кл.	8 р.	2 кл.	3 кл.	4 кл.	Разом
Кривецька нс	–	24	24	31	30	35	120
Розумницька нс	46	48	27	34	27	34	143
Стрижівська нс	54	16	13	28	–	37	81
Одайпільська п	–	25	25	–	22	–	47
Сухоярська п	58	16	9	–	18	–	34
Чер. Хутірська п	–	21	15	20	16	14	71
Антонівська нс	72	33	28	43	39	27	142
Гейсиська нс	–	39	35	44	44	40	167
Юрківська нс	85	13	8	22	27	39	101
Полк. Хутір нс	–	26	19	26	29	25	106
Розкішненська с	137	35	31	41	32	39	147
Тихо–Хутірська с	–	38	32	40	70	52	200
Ясенівська нс	89	30	27	36	34	28	128
Василиська нс	52	25	14	25	30	38	118
Брилівська нс	93	56	55	76	67	48	247
Бесідська нс	253	49	41	67	64	67	247
Ставище–хутір. п	180	21	8	26	26	–	79
Ставищенська п		25	23	29	34	34	122
Ставищанська нс		40	35	35	40	42	157
Ставищенська с		39	35	37	40	39	155
Богатирська п	55	21	21	33	32	28	114
Любчанська нс	54	22	22	28	29	34	113

Станіславчицька с	108	58	53	62	62	42	224
Олександрівська нс	–	19	15	37	37	37	130
Торч–Степівська п	–	8	6	19	17	–	44
Красилівська нс	–	35	34	38	54	57	184
Журавльська нс	98	56	34	61	58	41	216
Попружанська нс	–	38	35	45	42	40	165
Розкішненська с	137	31	23	33	38	42	144
Янишівська с	–	65	55	48	72	59	244
Торчиця нс	–	41	35	32	32	30	135
Гостромогильська с	81	40	36	41	53	75	209
Сніжецька нс	–	18	15	33	34	42	127
Винарівська нс	67	33	26	36	23	24	116

Важливим джерелом для підрахунку втрат дітей є матеріали про віковий склад учнів початкових класів Київської області станом на 1 вересня 1939 року [22, арк. 1–1 зв.]:

	1 кл.	В т.ч.	В т.ч.	В т.ч.	В т.ч.	2 кл.	3 кл.	4 кл.
	Усього	7 р.	8 р.	9 р.	10 і більше			
Міста	5689	290	4581	672	146	6941	7851	8345
Села	48776	2733	36822	7202	2019	57166	60728	60978
Разом	54465	3023	41403	7874	2165	64107	68579	69323

Подібні дані маємо і завдяки аналізу матеріалів про прийом учнів до перших класів у 1940 р. Скажімо, в Барішівському районі Київщини вони такі [23, арк. 1–26]:

Пішло до початкових класів у 1940 році					
	Нар. у 1932 р.	1 кл. (8 р.)	1931 / 2 кл.	1930 / 3 кл.	1929 / 4 кл.
Барішівка	46	23	46/35	75/34	85*/35
Бзів	40*	13	52/24	76/29	60/36
Борців	16	4	24/3	33/14	28/15
Війтовці	108	10	151/56	148/59	60*/78
Власівка	27*	8	32/19	39/33	46/44
Волошинівка	24*	13	41/20	39/38	46/20
Гостролуччя	76	51	107/77	121/73	114/64
Дернівка	38	13	28/23	34/26	42/34
Коржі	20*	5	12/12	23/20	27/20

Корніївка	40	7	53/29	64/52	66/35
Липняки	39	19	-/23	38/32	40/27
Лукаші	26*	27	64/38	84/40	68/38
Лук'янівка	41	10	50/17	55/32	61/31
Мала Стариця	17	7	23/20	27/19	26/11
Морозівка	44	17	49/34	75/44	77/35
Масківці	47	6	47/26	69/28	64/12
Паришків	51	16	63/35	61/29	73/49
Пасічна	20	12	16/15	-/18	-/33
Рудницьке	35	16	39/15	43/17	63/35
Селичівка	58	17	63/35	68/36	65/39
Селище	2*	15	61/40	58/35	54/29
Сизенків	21	12	18/17	32/29	23/14
Скопці	96*	29	118*/72	205/93	187/80

Подібна ситуація — і в сусідньому Ржищівському районі [18; 25, арк. 1–40]:

	Нар. у 1932	Рік								Разом
		1 кл.	7 р.	8 р.	9 р.	10 р.	2 кл.	3 кл.	4 кл.	
Ржищівська п	110*в	3		2	1		7	8	17	35
Ржищівська с1		55	2	52	1		68	62	70	255
Ржищівська с2		55	–	48	6	1	62	58	86	261
Березівська п	–	18	2	14	2		17	20	26	81
В. Букрин п	22*лс	15	3	10	2		16	30	9	70
Воронівка п	38	4	–	4			16	14	24	53
Гребенівська п	21*	24	4	14	5	1	23	25	43	115
Гусинська п	–	23	1	20	2		22	29	24	98
Горобіївська п	23	15	1	12	2		–	15	26	56
Дударівська п	9	5	1	3	1		9	9	9	32
Кип'ячівська п	13*се	16	–	16			23	28	25	92
Кузьминська п	18*в	24	5	19			35	36	31	126
Липоворізька п	–	14	3	10	1		22	22	24	82
Медведівська п	23*лс	16	5	9	2		33	–	25	74
Монтрезорівська п	–	27	–	25	2		24	21	17	89
М. Прицьківська п	16	4		4			21	29	–	54

Пивецька п	14*лс	22	1	12	9		–	25	–	47
Ромашківська п		5	–	4	–	1	18	–	22	45
Янівська п		19	–	16	3		21	29	30	99
Грушівська нс	14*лс	24	7	11	4	2	–	19	24	67
Драчівська нс	22*лс	13	–	7	5	1	17	17	17	64
Демовщина нс	–	28	2	21	5	–	54	33	38	153
Зікрацька нс	23*лс	19	–	19	–	–	24	34	29	106
Кадомська нс	22*лс	15	1	11	3	–	35	39	46	135
Македонська нс	15	13	–	12	1	–	31	41	32	117
М. Букринська нс	19*т	23	7	15	1	–	37	–	35	95
Панікарська нс	24*в	33	–	21	9	3	40	37	37	147
Рудяківська нс	–	21	–	21	–	–	55	38	34	148
Стрітівськанс	71	67	–	48	10	8	58	77	52	254
Тулинецька нс	39	25	3	12	10	–	27	35	24	111
Уляницька нс	32*ж	23	–	18	4	1	26	18	27	94
Халчанська нс	58*ж	30	–	19	11	–	34	34	24	122
Шандрівська нс	29	18	2	14	1	1	35	48	48	149
В. Щучинська нс	–	26	–	22	2	2	46	40	35	147
Юшківська нс	29	18	1	16	–	1	21	23	30	92
В. Прицьківська с	–	28	11	13	3	1	28	28	51	135
Пивецька с	–	14	3	10	1	–	23	32	32	101
Пійвська с	–	24	–	17	6	1	38	44	60	166
Стайківська с	125	63	–	61	2		98	102	89	352
Ходорівська с	20	21	–	18	3		41	83	88	233

І навіть у поліському районі Київщини, Іванківському, де, здавалося, багатства лісів і річок мали б зарадити масовому Голодомору, школи прийняли в 1940 р. також набагато менше першокласників. У багатьох селах тут узагалі не набрали перших класів, хоч за 8 років до того там народилося достатньо дітей для їх відкриття. [14; 24, арк.1–41]:

	Пішло до початкових класів у 1940 році						
	Нар. у 1932	1 кл.	В т. ч. 8-р.	2 кл.	3 кл.	4 кл.	Разом
Білоберезька п	19*	–	–	15	21	17	53
Блідчанська нс	23*тр.	24	15	58	45	53	180
Болотнянська п	14	–	–	16	10	12	32

Воропаївська п	13	–	–	15	30	–	45
Ворошилівська п	–	20	14	19	25	16	77
Доманівська нс	–	11	1	17	23	19	70
Запрудська нс	40	44	38	29	44	38	155
Зимовицька п	8	11	8	8	с	9	28
Іванківська с	60	46	35	60	55	73	234
Карпилівська п	17	–	–	16	16	6	38
Ковалівська п	14	–	–	17	25	–	42
Коленцівська нс	50	30	13	50	28	26	134
Красилівська рнс	62	19	11	25	33	29	106
Леонівська нс	17*	22	8	16	25	12	75
Любидванська п	6	–	–	12	–	20	32
Макарівська нс	35	31	17	34	57	55	177
Новомакалевицька п	25	10	4	21	14	17	62
Новосокильськанс	37	10	2	10	20	18	58
Обуховицька с	67	40	15	79	74	62	255
Ораненська нс	22	21	9	25	27	38	111
Орджонікідзевська п	9	9	1	9	16	14	48
Очительська нс	33	10	3	30	35	35	110
Пироговицька нс	27	5	3	18	24	28	28
Потоцька п	17	9	3	12	15	15	51
Приборська нс	43	27	20	37	57	55	176
Руднетальська нс	26	9	4	17	34	17	77
Русаківська нс	38	16	5	29	37	39	121
Русаківська п (дитбуд)	–	34	21	31	35	33	123
Станишівська нс	16*	24	10	60	39	58	181
Старосоколівська п	17	9	5	14	15	20	58
Сукачівська нс	54	36	30	34	35	40	145
Федорівська п	–	–	–	12	13	15	40
Феневицька с	78	40	20	43	70	60	213
Хочівська п	–	–	–	11	17	–	28
Шпилівська нс	48	26	15	33	49	20	128

До цих даних можна додати, що станом на 30 грудня 1940 р. в 1–4 класах шкіл східних областей навчалося: початкові — 665 755 учнів, неповносередніх — 1 117 556 і середніх — 840 038, усього — 2 623 349 учнів [40, арк. 4–6]. Мало бути принаймні на 1 млн більше.

Наш аналіз наповнення перших класів сільських загальноосвітніх шкіл України після 1933 р. дає підстави стверджувати, що 30–40 %

дітей, народжених у 1925–1932 рр. в УСРР, не сіли за парти, починаючи з 1933-го. Якщо врахувати, що за 1924–1932 рр. на світ з’явилося близько 10 млн осіб (1924 — 1 162,9 тис., 1925 — 1 196,8 тис., 1926 — 1 207,9 тис., 1927 — 1 184,4 тис., 1928 — 1 139,3 тис., 1929 — 1 080,0 тис., 1930 — 1 023,0 тис., 1931 — 975,3 тис., 1932 — 782,0 тис. [35, с. 13; 44, арк. 16] — цей приріст відбувався головним чином за рахунок села), то цілком вірогідними є втрати у 1932–1933 рр. щонайменше 3 млн першокласників і майбутніх школярів початкових класів. Якщо додати до цих жертв Голодомору і тих, хто в 1933 р. належав до середнього і старшого шкільного віку, то матимемо ще мінімум 0,5 млн жертв.

Ось чому, виходячи з того, що втрати тільки дітей дошкільного і шкільного віку становили щонайменше 3,5 млн осіб, вважаємо цілком реальним, що мінімум 7 млн населення УСРР стали жертвами Голодомору-геноциду 1932–1933 рр.

Список використаних джерел:

1. Всесоюзная перепись населения 1937 года. Материалы для докладчиков. М.: ЦУНХ, 1936.
2. Голос Присеймів’я (Бахмач). 1993. 14 серпня.
3. Дворічанський край (Дворічна). 1993. 17 вересня.
4. Держ. архів Вінниц. обл., Ф. Р-6129. Оп. 13. Спр. 105, 106, 107.
5. Держ. архів Дніпропетров. обл., Ф. 439. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 141.
6. Держ. архів Дніпропетров. обл., Ф. 439. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 50.
7. Держ. архів Дніпропетров. обл., Ф. П-19. Оп. 1. Спр. 483. Арк. 154.
8. Держ. архів Дніпропетров. обл., Ф. Р-3101. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 103, 160.
9. Держ. архів Київ. обл., Ф. Р-144. Оп. 1. Спр. 1878. Арк. 1–35.
10. Держ. архів Київ. обл., Ф. Р-144. Оп. 1. Спр. 1880. Арк. 1–31.
11. Держ. архів Київ. обл., Ф. Р-144. Оп. 1. Спр. 1886. Арк. 1–40.
12. Держ. архів Київ. обл., Ф. Р-144. Оп. 1. Спр. 2060. Арк. 1–5, 32–61.
13. Держ. архів Київ. обл., Ф. Р-144. Оп. 1. Спр. 2066. Арк. 11–45.
14. Держ. архів Київ. обл., Ф. Р-5634. Оп. 1. Спр. 421, 422.
15. Держ. архів Київ. обл., Ф. Р-5634. Оп. 1. Спр. 721, 722, 723, 724, 725, 726.
16. Держ. архів Київ. обл., Ф. Р-5634. Оп. 1. Спр. 1111, 1112, 1113, 1114, 1115, 1116, 1117, 1118, 1119, 1120, 1021, 1022, 1023, 1024.
17. Держ. архів Київ. обл., Ф. Р-5934. Оп. 1. Спр. 669, 670, 671, 672, 673.
18. Держ. архів Київ. обл., Ф. Р-5934. Оп. 1. Спр. 682, 683.
19. Держ. архів Київ. обл., Ф. 144. Оп. 1. Спр. 1871. Арк. 1–31.
20. Держ. архів Київ. обл., Ф. Р-144. Оп. 1. Спр. 2463. Арк. 1–52.
21. Держ. архів Київ. обл., Ф. Р-144. Оп. 1. Спр. 2464. Арк. 1–34.
22. Держ. архів Київ. обл., Ф. Р-144. Оп. 1. Спр. 2471. Арк. 1–1зв.
23. Держ. архів Київ. обл., Ф. Р-144. Оп. 1. Спр. 2538. Арк. 1–26.

24. Держ. архів Київ. обл., Ф. Р-144. Оп. 1. Спр. 2541. Арк.1–41.
25. Держ. архів Київ. обл., Ф. Р-144. Оп. 1. Спр. 2543. Арк. 1–40.
26. Держ. архів Полтав. обл., Ф. Р-3938. Оп. 1. Спр. 196. Арк. 10–37.
27. Держ. архів Полтав. обл., Ф. Р-3938. Оп. 1. Спр. 319. Арк. 12, 13 зв., 14.
28. Держ. архів Черкас. обл., Ф. Р-223. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 4.
29. Держ. архів Черкас. обл., Ф. Р-223. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–9.
30. Життя і слово (Остріг). 1993. 15 вересня.
31. Зоря (Овруч). 30 червня.
32. Маньджурський вістник (Харбін). 1934. 7 квітня.
33. Перковський Л., Пирожков С. Демографічні втрати УРСР у 30-ті роки. *Укр. істор. журнал*. 1989. № 8. С. 28.
34. Подільські вісті (Хмельницький). 1992. 8 жовтня.
35. Природний рух людности України в 1929 р. Харків: Господарство України, 1932.
36. Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2018. 432 с.
37. Українські вісті (Новий Ульм). 1953. 22 жовтня.
38. Центр. держ. архів вищих органів влади та управління України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 159. Арк. 162, 176, 180.
39. Центр. держ. архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1029. Арк. 50.
40. Центр. держ. архів вищих органів влади та управління України. Ф. 318. Оп. 1. Спр. 1370. Арк. 4–6.
41. Центр. держ. архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 240. Арк. 59, 162, 284.
42. Центр. держ. архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5252. Арк. 30, 63, 64.
43. Центр. держ. архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6353. Арк. 6.
44. Центр. держ. архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5827. Арк. 26.
45. Центр. держ. архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6226. Арк. 34.
46. Центр. держ. архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7163. Арк. 16.

References:

1. (1936). *Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1937 goda. Maretialy dlya dokladchikov. Всесоюзная перепись населения 1937 года*. Moscow: TsUNH. [In Russian].
2. (1993 August 14). *Holos Pryseimivya*. Bakhmach. [In Ukrainian].
3. (1993 September 17). *Dvorichanskyi krai*. Dvorichna. [In Ukrainian].

4. State Archives of Vinnytsia Region, fund P-6129, inventory 13, files 105, 106, 107.
5. State Archives of Dnipropetrovsk Region, fund 439, inventory 1, file 12, sheet 141.
6. State Archives of Dnipropetrovsk Region, fund 439, inventory 1, file 31, sheet 50.
7. State Archives of Dnipropetrovsk Region, fund II-19, inventory 1, file 483, sheet 154.
8. State Archives of Dnipropetrovsk Region, fund P-3101, inventory 1, file 2, sheet 103, 160.
9. State Archives of Kyiv Region, fund P-144, inventory 1, file 1878, sheets 1–35.
10. State Archives of Kyiv Region, fund P-144, inventory 1, file 1880, sheets 1–31.
11. State Archives of Kyiv Region, fund P-144, inventory 1, file 1886, sheets 1–40.
12. State Archives of Kyiv Region, fund P-144, inventory 1, file 2060, sheets 1–5, 32–61.
13. State Archives of Kyiv Region, fund P-144, inventory 1, file 2066, sheets 11–45.
14. State Archives of Kyiv Region, fund P-5634, inventory 1, files 421, 422.
15. State Archives of Kyiv Region, fund P-5634, inventory 1, files 721, 722, 723, 724, 725, 726.
16. State Archives of Kyiv Region, fund P-5634, inventory 1, files 1111, 1112, 1113, 1114, 1115, 1116, 1117, 1118, 1119, 1120, 1021, 1022, 1023, 1024.
17. State Archives of Kyiv Region, fund P-5934, inventory 1, files 669, 670, 671, 672, 673.
18. State Archives of Kyiv Region, fund P-5934, inventory 1, files 682, 683.
19. State Archives of Kyiv Region, fund 144, inventory 1, file 1871, sheets 1–31.
20. State Archives of Kyiv Region, fund P-144, inventory 1, file 1871, sheets 1–31.
21. State Archives of Kyiv Region, fund P-144, inventory 1, file 2464, sheets 1–34.
22. State Archives of Kyiv Region, fund P-144, inventory 1, file 2471, sheets 1–1 back.
23. State Archives of Kyiv Region, fund P-144, inventory 1, file 2538, sheets 1–26.
24. State Archives of Kyiv Region, fund P-144, inventory 1, file 2541, sheets 1–41.
25. State Archives of Kyiv Region, fund P-144, inventory 1, file 2543, sheets 1–40.

26. State Archives of Poltava Region, fund P-3938, inventory 1, file 196, sheets 10–37.
27. State Archives of Poltava Region, fund P-3938, inventory 1, file 319, sheets 12, 13 back, 14.
28. State Archives of Cherkasy Region, fund P-223, inventory 1, file 16, sheet 4.
29. State Archives of Cherkasy Region, fund P-223, inventory 1, file 2, sheets 1–9.
30. (1993 September 15). *Zhyttia i slovo*. Ostrih. [In Ukrainian].
31. (30 June). *Zoria*. Ovruch. [In Ukrainian].
32. (1934 April 7). *Manchzhurskyi vistnyk*. Kharbin. [In Ukrainian].
33. Perkovskyyi, L., & Pyrozhekov, S. (1989). Demohrafichni vtraty URSR u 30-ti roky. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. (8). [In Ukrainian].
34. (1992 October 8). *Podilski visti*. Khmelnytskyi. [In Ukrainian].
35. (1932). *Pryrodnyi rukh liudnosti v Ukraini v 1929 r.* Kharkiv: Hospodarstvo Ukrainy. [In Ukrainian].
36. Serhiichuk, V. (2018). *Holodomor 1932–1933 rokiv yak henotsyd ukrainskoi natsii*. Vyshhorod: Serhiichuk M. I. [In Ukrainian].
37. (1953 October 22). *Ukrainski visti*. Novyi Ulm. [In Ukrainian].
38. Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine, fund 2, inventory 7, file 159, sheets 62, 176, 180.
39. Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine, fund 166, inventory 10, file 1029, sheet 50.
40. Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine, fund 318, inventory 1, file 1370, sheets 4–6.
41. Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine, fund 1, inventory 8, file 240, sheets 59, 162, 284.
42. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, inventory 20, file 5252, sheets 30, 63, 64.
43. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, inventory 20, file 6353, sheet 6.
44. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, inventory 20, file 5827, sheet 26.
45. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, inventory 20, file 6226, sheet 34.
46. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, inventory 20, file 7163, sheet 16.

V. Serhiichuk,
Doctor of History, Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Kyiv Ukraine

UKRAINIAN CHILDREN IN 1932–1933

The article explores the losses of children during the Holodomor-genocide of 1932–1933, which are the part of general victims number during this period of time. Because of the lack of statistical data, it is proposed to count the number of dead children accordingly to the fulfilment of the first grade in 1933–1940 by those who were born in 1925–1932. They had to go to school for the first time in the age of 8 years old. For example, only in Dzulaiivka (part of Khatsky village of today's Cherkasy region) 12 children born in 1926 died out of 17. On September 1, 1933, In Petrykivka district of Dnipropetrovsk region, 1.535 children less than yer ago came to the elementary school (5.259 and 3.724 accordingly). Out of 4.138 students of grades 1–3 of 1932–1933 school year who had to continue studying on September 1, 1933, 1.719 students missed (41,5 %). In 1928, in Tarashcha district of Kyiv region, 2.659 children were born. In 1936, 1.073 went to school. In Pereiaslav district, out of 3.487 newborns in 1931, only 1.591 lived in 1939. Even if one considers the natural losses up to 20 %, the children's mortality was catastrophic — almost 40 % from those who were born in the defined years. The analysis of primary documents of Orativ, Plysky and Pohrebyshe districts of Vinnytsia region show same tragic results, as well as the majority of schools of Poltava region. Taking into account the fact that in 1924–1932, almost 10 million children were born in the Ukrainian SSR, their losses during the Holodomor-genocide were at least 3 million, and out of the students born before 1924, 500 thousand more died. As we can see, the mortality among children of school and pre-school age reached at least 3.5 million people in 1932–1933, that is why, the general mortality equals 7 to 10 million people, as German diplomats said it then.

Key words: birth rate in the Ukrainian SSR before 1933, fulfilment of the grades 1–3 in 1933–1940, losses of children of pre-school and school age during the Holodomor-genocide.

І. Шугальова,
кандидат історичних наук, доцент
Запорізький національний університет
Запоріжжя, Україна

ЕТИКА ВИХОВАННЯ: ГОТТЕНТОТСЬКА МОРАЛЬ СПІВРОБІТНИКІВ ДИТЯЧИХ ПРИТУЛКІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В РОКИ ГОЛОДОМОРУ

У статті висвітлено рецепції поведінки персоналу дитячих притулків радянської України протягом Голодомору 1932–1933 рр. Проаналізовано подвійні стандарти керівництва та пересічних співробітників закладів. Мета статті — не оцінити етику вихователів, а охарактеризувати стратегію поведінки низових виконавців державної політики та виявити наслідки такої поведінки для вихованців дитячих притулків. Готтентотська мораль співробітників спричинила голод серед дітей — вихованців притулків, масові епідемії та надмірно високу смертність малят. Дії співробітників можна кваліфікувати двоюко: частина з них справді провадила злочинні дії, відверто розкрадаючи продукти, призначені для дітей. Однак були й ті, хто намагався у будь-який спосіб допомогти бідуючим малюкам. Республіканська влада знала про те, що відбувалося у притулках, з доповідей керівників дитячих будинків, проте необхідні заходи, спрямовані на порятунок дітей, здійснювала повільно та неефективно, оскільки ціла низка ініціатив, спрямованих на підтримку дітей, наразилася на опір місцевих виконавців.

Ключові слова: діти, Голодомор, дитячі будинки, дитяча смертність, персонал, педагогічний склад, вихователі.

Трагедія Голодомору залишила глибоке тавро на психофізичному стані людей, що пережили її. Фактично, люди щодня бачили муки, передсмертну агонію та відхід із життя своїх рідних, сусідів, друзів; такі події не могли минути безслідно. Особливо це стосується крихкої дитячої психіки, не адаптованої до політико-економічних експериментів влади. Дослідження стану дитячих будинків радянської України в роки Голодомору триває вже кілька років. У співавторстві з колегами Ф. Турченком [30, с. 125–146] та Р. Молдавським [20] було здійснено пошукову роботу, спрямовану на з'ясування умов, у яких перебували діти в закладах державного піклування (так найчастіше узагальнено називали установи, які мали відповідати за утримання неповнолітніх сиріт). Було встановлено факти масової смертності дітей від голоду, оприлюднено

дані про відсутність належного медичного та педагогічного догляду за дітьми тощо. Цю дослідницьку роботу розпочали ще у 1990-х рр. краєзнавці-сподвижники [10], директор миргородського меморіалу О. Джунь [5], науковці, які фахово, на підставі архівних джерел, аналізували антигуманні заходи влади, які нібито мали на меті подолання дитячої безпритульності, але на практиці стали причиною масової дитячої смертності [16; 20; 30; 31].

Під час наукових пошуків постійно виникала думка: як поводитися вихователі, педагоги та медики в самих притулках? Чи були вони чуйними до голодного дитячого плачу? Чи могли вони надати хоча б частку материнського тепла бідним сиротам? В душі дуже хотілося дати позитивні відповіді на ці риторичні питання, проте архівні та усноісторичні джерела впевнено демонстрували зворотне.

Отже, метою пропонованої статті є з'ясування поведінкових рецепцій персоналу дитячих притулків в роки Голодомору. На підставі архівних документів та усних свідчень проаналізовано моральні та етичні стилі поведінки персоналу закладів щодо бідуючих дітей. Назва статті включає термін «готтентотська мораль». Це словосполучення було обрано свідомо. Воно має не лише психологічне, а й історичне походження та відбиває комплекс психологічних хитросплетень і подвійних стандартів, які демонстрували педагогічний та медичний персонал у закладах державного піклування над дітьми.

Нагадаємо, що подвійні стандарти можуть розвиватися у свідомості людини внаслідок кількох причин, в тому числі через пошук самовиправдання, емоційне помутніння судження, перекручування фактів, щоб підтримати власні переконання чи вірування. Люди мають тенденцію оцінювати дії тих, з ким вони взаємодіють, на основі того, хто ці дії виконує. У психології подвійні стандарти мають назву «готтентотська мораль».

Дії співробітників притулків у роки Голодомору вимагають спеціальної уваги. Ці люди опинилися в епіцентрі дитячої смертності. Щодня на їхніх очах вмирали від голоду діти. Виникає запитання: чи можна було терпіти таку ситуацію й чи вдавалося їм абстрагуватися? У Запорізькому будинку немовляти, яслах при колгоспі ім. Кіма в Жовтневому районі Одеської області, Ясинуватській колонії ім. Косіора та в інших закладах більшість співробітників байдуже ставилися до вихованців. Таке ставлення працівників до дітей відзначали навіть чиновники. Під час звітування співробітника Харківської міської ради в липні 1933 р., при обговоренні способів подолання дитячої безпритульності, доповідач навів один показовий діалог: «Ребенок изможден до того, что не может двигаться, а санитарка, которая обслуживает детей, которая невероятно крадет, невероятно обижает детей, ночью сидит и вяжет шапочку, в это время плачет ребенок, бесперестанно просит “пити,

пити”, но санитарка не двигается с места. Спрашиваю, почему вы не идете к ребенку, “а он все равно умрет”,— отвечает она» [16, с. 12].

Розвиваючи міркування, припускаємо, що співробітники, які працювали на кухнях дитячих закладів й також мали вільний доступ до продуктів, іноді «порушували» (делікатно кажучи) технології приготування їжі та недокладали продуктів, заощаджуючи їх для підтримки власних дітей. Скандального розголосу набула справа розкрадання лікарем Салтівської лікарні Варвою харчів. Випадково була оприлюднена інформація, що у день, коли квелих дітей годували супом, заправленим старою несвіжою рослинною олією, лікар Варва попросив принести з лікарняної клуні до нього додому пакет, в якому виявилися вершкове масло, цукор, рис та буханець білого хліба. Ситуація повторилася й наступного ранку, тільки пакунок поповнився вершками (які призначалися для дітей з проносом), маслом та цукром [12, с. 200–201]. Керівниця ще одного дитячого закладу Харкова, т. Луньова, вимінювала у кухарки ясельної їдальні Горохової качани капусти на булки, а щоб «підтримати» свою родину, влаштувала членів сім’ї на роботу до власного закладу [2, арк. 17–18].

Співробітниця дитячого санаторію міськради в Мерефі під Харковом Олена Барінова-Вороніна та її родичка Матрона Барінова майже щоденно приносили додому макарони, м’ясні пироги (близько 25 великих шматків), повидло, крупу, навіть курятину та сметану, котлети. У дні, коли з’являлися харчі, ніхто з них до міста не їздив (тобто це не могли бути куплені продукти). На вкрадені з санаторію продукти в родині Барінових харчувалося 8 людей. Родички розпродавали продукти знайомим, а дітям, що перебували у санаторії, не вистачало навіть каші [2, арк. 11–12]. Жінки почувалися абсолютно захищеними, оскільки чоловік однієї з них працював головою селищної ради.

Мешканка Чернігівщини Кайда Софія Митрофанівна 1926 р. н. згадувала, що вона врятувалася бо її мама працювала в дитячому притулку в Качанівці, і діти бігали туди, щоб щось поїсти. Мама заводила їх у темне приміщення, щоб ніхто не бачив, та годувала залишками з кухні, хлібом та картоплею [24].

Лікарка Борзнянського дитпритулку Клавдія Солодовник згадувала, що їй доводилося слідкувати, аби їжа доходила до дітей, оскільки обслуговуючий персонал розкрадав продукти. Жінка додавала, що з кінця 1933 р. у притулок надходила вермішель: «У дитини ложки не можна було вирвати з рук, діти сиділи й кричали: “Докторша, їсти!” Годували разів три» [25, с. 80–83].

Зубко Фросина Григорівна з с. Костріве Лебединського району Сумщини у роки Голодомору працювала керівницею патронату, попри підлітковий вік,. Вона згадувала: «Я вижила тому, що хоч і дівчам була,

але патронатом завідувала. Патронат в Пушкаревій хаті був, у Олексія Пилиповича. Його з сімейством з хати вигнали, а патронат зробили. Так як в той патронат харчі одержувала аж у Лебедині, коло лікарні. Ото коло дітей, хай Бог мене простить, я і вижила» [28, с. 199].

Жоден регіон, охоплений голодом, не був позбавлений ганебного явища розкрадання продуктів працівниками дитячих закладів. Навіть якщо республіканське чи обласне керівництво й планували виділити продовольство на той чи інший заклад, все одно істотна частка продуктів залишалася «у кишнях» обслуговуючого персоналу. Діти системно не отримували необхідного раціону, що відбивалося на стані їх здоров'я. На Дніпропетровщині під час оздоровчої кампанії влітку 1933 р. було зорганізовано кілька дитячих майданчиків. Продовольчим забезпеченням мав займатися Трест громадського харчування. Чиновники Тресту регулярно недопостачали до майданчиків необхідних продуктів, а цукру, жирів, м'яса та картоплі не виділяли взагалі. Як результат, прибуток чиновників Тресту склав понад 25,5 тис рублів — і все це за рахунок заощадження на дитячому харчуванні [26, арк. 1].

Не йдеться про звинувачення співробітників їдалень та кухонь, адже це був чи не єдиний спосіб порятунку їхніх власних родин. У кризовий період будь-які моральні принципи іноді відходять на другий план, а головною стає стратегія виживання.

Організація достатнього рівня догляду за дитбудинківцями наражалася на ще одну проблему: нестачу педагогічних кадрів. Протягом другої половини 1920-х — початку 1930-х рр. тривали репресії проти педагогів. У 1933 р. нарком освіти А. Хвиля переймався «надмірною засміченістю націоналістами, петлюрівцями та фашистами шкільних кадрів» та закликав до «очищення» вчительських лав. При цьому в Малодівицькому і Менському районах Чернігівської області бракувало 98 % сільських вчителів [3, с. 145–155]. Педагоги Харківщини, Одещини, Дніпропетровщини, Київщини масово надсилали прохання надати їм хоча би мінімальні продовольчі пайки (вчителі перебували на забезпеченні колгоспів) [4]. Критичність ситуації призводила до самогубств педагогів, особливо серед сільських вчительок. Влада цинічно визначала причини суїцидів: «посилення наступу на глитайсько-непманські елементи», диференціація вчительства та посилення настроїв зневір'я, занепадництва, есенінщини [3, с. 151]. На місце «старої гвардії» вчителів та вихователів призначали молодосвідчених людей, які навіть не завжди мали відповідну профільну освіту. Зокрема, керівницею Харківського дитячого будинку призначили студентку Григорович. Вона, не маючи досвіду, не вела обліку матеріальних цінностей та харчів, внаслідок чого все «розтягували» недоброчесні співробітники. Згодом новопризначена директорка взагалі перестала

відвідувати роботу, оскільки в неї почалася сесія [2, арк. 14–16]. Керівниця дитячих ясел с. Черкаський Бешкин Балаклійського району взагалі була відсутня на робочому місці, а приміщення, де перебували діти, замкнула й підперла зовні палицею. У пастці опинилося 13 дітей, решта (близько 150 малят) встигли втекти. Діти були вкрай виснаженими (раціон передбачав по 50 г молока на добу на дитину та 3 кг борошна на 163 дитини), понад 30 малят мали інфекційні хвороби [1, с. 189].

Антисанітарія та бруд стали постійними супутниками малят. Серед дітей не зникали інфекції. Усі діти ходили роздягнені. У дитячій пам'яті колишньої вихованки запорізького будинку немовляти Марії Сидоренко залишилися діти, тіла яких були змащені зеленкою (вочевидь, ширилася дерматологічна інфекція). Утім, лікарську допомогу надавали тільки в поодиноких випадках [13, арк. 139]. Це можна пояснити і нестачею медперсоналу, й елементарною байдужістю та недбалістю: ніхто не прагнув допомогти хворим та голодним сиротам. Вони були приречені на смерть. Молодша сестра Марії Тихонівни Ніна (якій було два роки) незабаром захворіла. Про дитину піклувалася лише її сестра, проте вона все одно померла.

Наше припущення підтверджується тим, що відчуження педагогічного та медичного персоналу проявлялося в індіферентному ставленні до обов'язків. Зрозуміло, що підготовувати дітей було нічим, але хоча би вдягти або помити дітлахів було можливо. Однак співробітники — це дорослі люди, які могли хоча би заявити про свої проблеми. Діти мовчки вмирили.

Організації «Горпомдит», «Охматдит», Всеукраїнське товариство «Друзі дітей» розробляли красномовні плани на 1931–1933 рр., спрямовані на ліквідацію бездоглядності, створення мереж ясел, дитмайданчиків в містах та на селі [14]. Утім, реальність жорстко відкоригувала ці показники.

Харківська міськрада в березні 1933 р. зобов'язала Червоний Хрест передати санаторій у передмісті Харкова (у селищі Високому) під будинок для підкидьків [22, с. 90–91]. На початку 1933 р. в столиці України — Харкові — офіційно працювало 13 дитячих притулків, де утримували 2050 дітей, ще 250 перебували у Салтівських бараках. Також діяло 9 приймальників-розподільників для безпритульних дітей [27, с. 167–168], проте цих закладів катастрофічно не вистачало. У квітні 1933 р. було прийнято рішення про розширення дитячих сиротинців на 4 тис місць. На початку травня 1933 р. на околицях Харкова додатково було розгорнуто 12 дитячих притулків, куди протягом кількох діб перевезли 1 тис дітей [23, с. 140]. За два тижні з Харкова до притулків району вивезли ще майже 1,5 тис дітей. На середину травня 1933 р. в дитячих притулках Харкова залишалися діти віком до одного року, виснажені

та хворі. Малеча, що перебувала в притулках та бараках Харківщини залишалася в стані крайнього виснаження, майже всі мали кишково-шлункові розлади, ширилася епідемія кору [11, с. 172–173]. Дітей вивозили до районів, хоча вони були настільки виснаженими, що масово мерли в дорозі. Лікарі наполегливо рекомендували не транспортувати виснажених малят, а залишити їх в притулках Харкова, забезпечити їх додатковим дієтичним харчуванням, притулки натомість перевести у лікарняний режим роботи. Однак, вочевидь, виснажені діти муляли чиновникам очі, й малят масово переправляли до притулків області, прилаштовували до колекторів, оголошували, що дітей, в яких були живі батьки, слід повертати до родин або всиновлювати. Траплялися поодинокі випадки всиновлення безпритульних дітей [17, с. 283].

Більшість дітлахів, що підлягали так званій евакуації, були приречені на голодне існування, спричинене як відсутністю навіть мінімальних необхідних умов для утримання, так і часто злочинним ставленням оточення до безпритульних дітей. До радгоспу ім. Демченка на Харківщині наприкінці вересня 1933 р. було направлено 100 дітлахів з притулків столиці. Діти мали допомагати на польових роботах (хоча використання праці неповнолітніх мало би відбуватися згідно з ювенальним законодавством) та утримуватися за рахунок ресурсів радгоспу. Керівниця радгоспу т. Щукіна розмістила дітей у приміщенні без вікон. Облаштування ніякого не було. Про постільну білизну ніхто й не мріяв — всі спали прямо на підлозі, навіть без соломи, на сильному протязі (внаслідок відсутності шибок і скла у вікнах та дверей). Лише в одній кімнаті були ліжка, проте замість 10 там жило близько 40 малят. Поширювався тиф. Бруд, заношеність, антисанітарія провокували хвороби. На всі зауваження директорка радгоспу реагувала агресивно, мовляв, у неї перший клопіт — це радгоспні поросята, а діти й самі виборсаються [21, с. 203–205].

Інформація про рівень смертності у дитячих притулках Запоріжжя та Дніпропетровська була відома і в обласному центрі — Дніпропетровську. У квітні 1933 р. секретар Дніпропетровського обкому КП(б) У надіслав доповідну записку на ім'я Чубаря та Косіора щодо великого рівня смертності упродовж четвертого кварталу 1932 — початку 1933 рр. [8, с. 1111–1112] Він повідомляв про загальне збільшення коефіцієнту смертності у містах області, в тому числі й у Запоріжжі з 13,9 до 17,1; а також про збільшення числа підкидьків у дитячих притулках та високий (до 50 %) рівень їх смертності.

Аналогічне зростання динаміки дитячої смертності простежувалося по всій Україні. На теренах Межівського району Дніпропетровської області уповноважений Дніпропетровського облздороввідділу Фукс

повідомляв про перебування в одному приміщенні до 60–70 дітей одночасно, відсутність одягу та мила, годування дітей хлібом із відходів, бо закінчилося борошно [18, с. 1108–1109]. Враховуючи тяжкість ситуації, Фукс спробував надати допомогу голодуючим у районі дітям, передавши яслам мило й посуд.

У січні–лютому 1933 р. на Дніпропетровщині для хворих дітей і малюків, що перебували у яслах та будинках немовляти, було розроблено схему постачання продовольства. Згідно з документом, заклади державної опіки над дітьми мали отримувати мінімальне продовольче забезпечення (див. таблицю 1) [14].

Як довела практика, ці норми залишилися у площині теоретизування. Навіть у самому документі було уточнено, що, попри наявні норми, в грудні 1932 р. замість 840 кг ліверу було відпущено 356 кг, борошна надійшло 85 % від норми, а поживність харчування становила всього 500 ккал на добу замість запланованих 840, хоча для нормального розвитку дитини віком від 1 до 5 років потрібно 1990 ккал.

Після аналізу офіційних звітів урядових та громадських організацій складається враження, що вони робили все від них залежне, а іноді й неможливе, щоб врятувати дітей, але ініціативи наштотувалися на катастрофічну нестачу фінансування. Втім, це зовнішній фарс. Ми вже зверталися до характеристики норм постачання партійних функціонерів. Ситуація з «Друзями дітей» також не була однозначною. Згідно зі Статутом, всеукраїнське товариство охорони дитинства та сприяння комуністичного виховання мало координаційні функції (республіканські — місцеві установи), допомагало Наркомосвіти з попередження дитячої безпритульності, брало участь у розробці питань дитячого права й допомагало у догляді за умовами життя дітей [29]. На березень 1933 р. було призначено III з'їзд представників Всеукраїнської організації «Друзі дітей». У розпал Голодомору та масової дитячої смертності на з'їзді «Друзів дітей» обговорювали культурно-масову роботу серед дітей на II п'ятирічку, заслуховували доповіді ревізійної комісії та центрального комітету «Друзів дітей» щодо перспектив на II п'ятирічку, затвердили текст Статуту. Жодної доповіді про критичний стан притулків, патронатів та ясел. Ані натяку на динаміку дитячої смертності. Винятково культурно-масові питання. Та й бюджет заходу вражає своїм розмахом. Витрати на проведення з'їзду становили 46 тис. крб (в тому числі харчування 250 осіб — 4 дні по 30 крб; готель для 250 осіб — 4 дні по 9 крб; культобслуговування — 1500 крб; фотограф — 200 крб.; прибиральниці зали засідань — 500 крб; газети — 1600 крб; стенограф та друкований шатер — 1 тис. крб) [6, арк. 22]. Члени товариства не завжди могли забезпечити кошти на утримання

безпритульної дитини (щоб надати санітарний огляд, нагодувати та переправити до притулку, «Друзі дітей» не завжди могли знайти 50 копійок — саме стільки виділяли на одну безпритульну дитину), але проведення пишного Валтасарового бенкету — справа для товариства «Друзі дітей» принципова.

Заклади державної опіки залишалися в критичному стані щодо державного забезпечення продовольством. Зокрема, лікарні, куди потрапляли виснажені вихованці дитячих притулків, мали фінансування із розрахунку 80 коп. на добу на дитину. Відповідно, забезпечити годування було практично неможливим (сніданок коштував 15 коп., обід з двох страв — 38–40 коп., вечеря — 20–22 коп., також додатково мали видавати цукор, що коштував близько 2 коп. на порцію та молоко, вартість якого становила 30 коп.). Більше того, як зазначали лікарі, багато дітей потребували подвійного раціону внаслідок надмірного виснаження [14, арк. 294].

Попри все, злочинність персоналу та недбалість траплялися не у всіх закладах. Були й чесні працівники, що намагалися врятувати підопічних. Керівництво окремих дитячих установ намагалося привернути увагу центральних урядових установ, але їхні листи й телеграми часто залишалися без відповіді. Так, до Зіновіївської філії товариства «Друзі дітей» (сучасне м. Кропивницький Кіровоградської області) звернувся директор Миргородського дитячого будинку т. Левін. Він сповіщав, що довірений йому притулок «у самому жадливішому становищі». Він констатував, що щоденно підкидають по 8–11 дітей, які або опухлі від недоїдання, або настільки слабкі, що не мають змоги стояти на ногах. Внаслідок цього склад притулку виріс на 69 %... (був ризик, що найближчим часом кількісний склад міг зрости на 300–400 %), і директор з відчаєм резюмував: «Як прекратить зріст я не знаю, бо коли з плачем і воєм протягивають руки до д'б, бить по цим рукам дітей я, як педагог, не наважуюся» [7, арк. 70].

Завідувачка Пирятинського дитбудинку (Полтавщина) П. С. Чернова у листі до Наркомосу з боєм сповіщала про муки підопічних і власні поневіряння: «діти від поганого харчування виснажені надзвичайно, деякі дошкільнята лежать від слабкості в ліжку... У всіх без винятку гостре недокрів'я, золотушне, гнійне запалення вух. В приміщенні така холоднеча, що малюки обморозили ноги. Топити нічим... Нарядів на продукти повно, а продуктів немає. За січень та лютий зовсім нічого не одержали. Кругом одна відповідь — "у нас немає, дати нічого не можемо"» [10].

Завідувачка Полтавського притулку, розташованого по вул. Леніна в гімнастичному залі, Віра Гайдар (молода дівчина з с. Ковалівка, випускниця педагогічного закладу) згадувала високі й маленькі висохлі

та опухлі скелетики із недитячими старечими поглядами, які просто лежали на підлозі в залі. Протягом дня звозили дітей з усієї Полтави. Їх мили в бочці з водою, стригли, іноді вдавалося підгодувати їх бовтанкою. До ранку вони всі вмирили [31, с. 11].

Керівництво інтернатів регулярно повідомляло про затримки у постачанні харчів. Навіть у другому півріччі 1934 р. затримки з постачанням продовольства були регулярними [19] внаслідок елементарної безвідповідальності чиновників. Зокрема, на Запоріжчині через чиновницьке недбальство було хибно виконано постачання продовольства: крупи, цукор та борошно замість одного притулку направили до іншого (потім вимагали повернути). Врешті-решт, обидва дитячих будинки кілька тижнів взагалі не були забезпечені необхідними харчами [19, арк. 30].

Нелегким було життя дітей і після Голодомору: багато з них тривалий час хворіли, ще рік тяжко сприймали їжу. Медичні заклади були переповнені, особливо інфекційні бокси. Майже щодня із дитячих будинків до лікарень надходили діти, уражені хворобами. Особливо частими були випадки висипного тифу.

Отже, впродовж кільканадцяти місяців — з осені 1932 до грудня 1933 рр. — радянська тоталітарна система зорганізувала одну з найстрашніших своїх катівень — масову страту голодом. Влада не щадила навіть дітей. Немовлята, дітлахи, підлітки — всі відчули на собі голод. Під страшним ударом опинилися заклади опіки над дітьми: будинки немовляти, дитячі притулки, інтернати, колонії. Утриманці, маленькі діти, які через різні життєві обставини залишилися без родинного тепла, фактично були приреченими. Пересічний персонал нерідко абсолютно байдуже ставився до дітей. Що керувало цими людьми, пояснити важко. Припускаємо, що дехто з них був виснажений ситуацією, коли щодня масово гинули діти, а дехто свідомо «грав» на цій трагедії: факти розкрадання продуктів, на жаль, були не поодинокими. Серед працівників та керівників були й люди, які намагалися подолати ситуацію: вони зверталися із листами до влади України із благаннями надати допомогу. Проте крихкі мрії про виживання дітей часто залишалися лише фата морганою. Виснажені малята не виживали. Імена багатьох із них так і залишилися невідомими. Дітки, які були трохи старшими або міцнішими, чахнули від голоду та відсутності догляду. Вижили в закладах державної опіки лише незначна кількість хлопчиків та дівчаток. Не зумівши приховати масштаби Голодомору, влада вдалася до удаваної демонстрації допомоги бідуючим дітям. Волаючи про надану допомогу, республіканські та місцеві постишеви, чубарі і хатаєвичі прагнули тільки замилити очі. Масові смерті «державних дітей», їхнє фізичне, психологічне та моральне каліцтво набули незворотного характеру. Голод і самотність їхніх душ уже неможливо було подолати.

Таблиця 1. Харчування лікустанів та ясел в січні–лютому 1933 р.

Назва продуктів	Кількість хворих	Кількість дит'ясел	Будинки немовляти	Разом
Відпущено в січні	2650	2860	200	
Борошно	24,076	8637	817	33,530
Цукор	3975 к	3432	240	7407
Крупа	9964 к	3210	504	13,678
Олія	965 к	291,15	63	1307,15
Коров'яче масло	44,3	294,5	18	356,8
М'ясо	2541	1710	115	4366
Риба	1640	443	54	2137
Молоко	Близько 20 % від чинних норм			
Овочі	186,940 к			
Сало	158 к	–	–	158

Назва продуктів	Кількість хворих	Кількість дит'ясел	Будинки немовляти	Разом
Відпущено в лютому	2643	2955	200	–
Хліб	28219,5	10155	1152	39526,5
Цукор	3964,5	3546	240	7750,5
Крупа	9776,25	3250,5	280	13306,75
Маргарин	689,25	426,75	30	1146
Коров'яче масло	–	111	8	119
М'ясо	4343	1832	163	6338
Риба	1408,7	295,5	50	1754,2
Молоко	50 % від чинних норм			
Картопля	3 урожаю з труднощами понад 30 тонн			
Крашанки	600 шт	–	400 шт	1000 шт

Список використаних джерел:

1. Акт обслідування дитячих ясел с. Черкаський Бишкін Балакліївського району, складений завідувачем Лиманської лікарської дільниці 13.07.1933 // Голодомор 1932–1933 років на Харківщині / упор. О. С. Гнезділо, О. С. Коптева, Л. А. Панасенко та ін. Харків: Оригінал, 2008. 272 с.
2. Акты обследования детских учреждений. 23.05.1933–09.09.1933. // Держ. архів Харків. обл. Ф. Р-1962. Оп. 1. Спр. 975. 54 арк.
3. Даниленко В., Кузьменко М. Науково-педагогічна інтелігенція в роки Голодомору. *Укр. істор. журн.* 2003. № 5. С. 145–155.
4. Дело об улучшении снабжения продуктами учителей и культработников села. Б. д. // Держ. архів Одес. обл. Ф. Р-710. Оп. 1. Спр. 646. 68 арк.
5. Джуно О. Чорні роки Миргородщини. Миргород: Миргород, 2014. 90 с.
6. Документи о подготовке проведении III Всеукраинского съезда общества «Друзья детей». 02.12.1932–22.03.1933 // Центр. держ. архів вищих органів влади та управління. Ф. 264. Оп.1. Спр. 536. 22 арк.
7. Документы об обследовании состояния и работы детских домов и интернатов УССР. 21.01.—29.12.1932. // Центр. держ. архів вищих органів влади та управління. Ф. 264. Оп. 1. Спр. 557. 292 арк.
8. Доповідна записка секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У на ім'я Чубаря та Косіора щодо великого рівня смертності протягом четвертого кварталу 1932 — початку 1933 року // Національна книга пам'яті жертв Голодомору. Дніпропетровська область. Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2008. 1248 с.
9. Дражевська Л. Діти — 1933 — Голод. *Рідна школа.* 2003. Ч. 134. С. 13–15. (11)
10. Єрмак О. Дослідження історії Голодомору-33 на Полтавщині (1988–2008 роки). *Історична пам'ять.* 2014. № 30–31.
11. З доповідної записки Харківського міського відділу охорони здоров'я про тяжке становище хворих та виснажених від голоду дітей 14 травня // Голодомор 1932–1933 років на Харківщині / упор. О. Гнезділо, О. Коптева, Л. Панасенко та ін. Харків: Оригінал, 2008. 272 с.
12. Заява старшого лікпома дитячої лікарні в Салтівських бараках Є. Хейсон про зловживання в лікарні та розкрадання продуктів з комори лікарні // Голодомор 1932–1933 років у м. Харкові, столиці УСРР / упор. О. Гнезділо, Н. Лапчинська, І. Шуйський, О. Сафонова. Харків: Оригінал, 2009. 319 с.

13. Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району. 20.07.1933–07.08.1933. // Держ. архів. Запоріж. обл. Ф. Р-5593. Оп. 13, Спр. 321. 275 арк.
14. Контрольные цифры по ликвидации в УССР детской беспризорности на 1931–1933 гг. Б. д. // Центр. держ. архів вищих органів влади та управління. Ф. 264. Оп. 1. Спр. 477. 11 арк.
15. Копии постановлений ВУЦИКа и СНК УССР об усилении ответственности за нарушение правил охраны народного здоровья... 14.01.1933–28.12.1933. // Держ. архів Дніпропетров. обл. Ф. 2790. Оп. 1. Спр. 31. 294 арк.
16. Лапчинська Н. Передмова // Голодомор 1932–1933 років у м. Харкові, столиці УСРР / упор. О. Гнезділо, Н. Лапчинська, І. Шуйський, О. Сафонова. Харків: Оригінал, 2009. 319 с.
17. Лист секції соцперебудови побуту Харківської міськради до СПОНу щодо влаштування до дитячого притулку чотирьохрічної дитини, підкинutoї мешканцям будинку по вул. Свердлова 22.12.1933 // Голодомор 1932–1933 років у м. Харкові, столиці УСРР / упор. О. Гнезділо, Н. Лапчинська, І. Шуйський, О. Сафонова. Харків: Оригінал, 2009. 319 с.
18. Лист уповноваженого Дніпропетровського облздороввідділу Фука про голод і боротьбу з його наслідками у Межівського району 1933 року // Національна книга пам'яті жертв Голодомору. Дніпропетровська область. Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2008. 1248 с.
19. Матеріали к областному конкурсу лучший детский дом. 1935 р. // Держ. архів Запоріж. обл. Ф. Р-3682. Оп. 1. Спр. 5. 31 арк.
20. Молдавський Р., Шугальова І. Цветы жизни на асфальте: діти в закладах опіки в роки Голодомору 1932–1933 [Електронний ресурс]. *Scriptorium nostrum*. Режим доступу: <http://sn.kspu.edu/index.php/sn/index>.
21. Постанова Президії Сахновщинської РКК-РСІ про тяжке становище безпритульних дітей, яких направили з колонії ОДП УСРР у Харкові до радгоспу ім. Демченко Сахновщинського району // Голодомор 1932–1933 років на Харківщині / упор. О. Гнезділо, О. Коптева, Л. Панасенко та ін. Харків: Оригінал, 2008. 272 с.
22. Постанова розпорядчого засідання Харківської міськради «Про заходи боротьби з пошестями». Витяг з протоколу // Голодомор 1932–1933 років у м. Харкові, столиці УСРР / упор. О. Гнезділо, Н. Лапчинська, І. Шуйський, О. Сафонова. Харків: Оригінал, 2009. 319 с.
23. Протокол наради по боротьбі з дитячою безпритульністю 2 травня 1933 р. // Голодомор 1932–1933 років у м. Харкові, столиці УСРР / упор. О. Гнезділо, Н. Лапчинська, І. Шуйський, О. Сафонова. Харків: Оригінал, 2009. 319 с.

24. Свідчення Кайди Софії Митрофанівни 1926 р.н. с. Петрушківка // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні очима дослідників і свідків: Чернігівщина. Чернігів: Сіверщина, 2008. 158 с.
25. Свідчення Солодовник Клавдії Кирилівни 1905 р.н.м. Переяслав, м. Київ. Запис 1994 р. // Голодовка 1932–1933 року на Переяславщині. Свідчення / упор. Ю. Авраменко, В. Гнатюк. Переяслав-Хмельницький–Київ–Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. 445 с.
26. Списки личного состава роддома, детских ясель, дома грудного ребенка, переписка по вопросам оздоровления детей. 08.02.1934–29.11.1934. // Держ. архів Дніпропетров. обл. Ф. 2790. Оп.1. Спр. 71. 702 арк.
27. Список дитбудинків, підпорядкованих Харківському міськ-здороввідділу із зазначенням адрес і кількості дітей у них // Голодомор 1932–1933 років у м. Харкові, столиці УСРР / упор. О. Гнезділо, Н. Лапчинська, І. Шуйський, О. Сафонова. Харків: Оригінал, 2009. 319 с.
28. Спогади Зубко Фросини Григорівни (рік народження невідомий) с. Костріве Лебединського району Сумської області. Запис 1993 р. // Під чорним тавром: документи, факти, спогади / упор. Б Ткаченко. Лебедин: Білий лебідь, 1993. 464 с.
29. Устав общества «Друзья детей» // Центр. держ. архів вищих органів влади та управління. Ф. 264. Оп.1. Спр. 530. 39 арк.
30. Турченко Ф., Шугальова І. Дитяча смертність в роки Голодомору 1932–1933 рр. (на прикладі Запорізького краю) // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації» (Київ, 4 жовтня 2016 року). Київ: Видавець Олег Філюк, 2017. 200 с.
31. Циган Р. Був дитбудинок імені НКВС: історії слід: про становище дітей на Полтавщині в голодний 1933 рік. *Вечірня Полтава*. 1993. 25 червня.

References:

1. Akt obsluduvannia dytiachykh yasel s. Cherkaskyi Byshkyn Balakliyivskoho raionu, Skladennia zaviduvachem Lymanskoi liarskoi dilnytsi (13.07.1933). In Hniezdilo, O., Koptieva, O., & Panasenko, L. (Eds.) (2008). *Holodomor 1932–1933 rokiv na Kharkivshchyni*. Kharkiv: Oryhinal. [In Ukrainian].
2. *Akty obsledovaniya detskikh uchrezhdeniy* (23.05.1933–09.09.1933). State Archive of Kharkiv Region, fund P-1962, inventory 1, file 975. [In Russian].

3. Danylenko, V., & Kuzmenko, M. (2003). Naukovo-pedahohichna intelihentsiia v roky Holodomoru. *Ukrayinskyi istorychnyi zhurnal* (5, pp. 145–155). [In Ukrainian].
4. *Delo ob uluchsheniya obespecheniya produktami uchiteley i kultrabotnikov sela* (Date unknown). State Archive of Odesa Region, fund P-710, inventory 1, file 646. [In Russian].
5. Dzhun, O. (2014). *Chorni roky Myrhorodshchyny*. Myrhorod: Myrhorod. [In Ukrainian].
6. *Dokumenty o podgotovke provedenii III Vseukrainskogo s'yezda obshchestva "Druzya detey"*. (02.12.1932–22.03.1933). Central State Archive of Supreme Authorities and Governments of Ukraine, fund 264, inventory 1, file 536. [In Russian].
7. *Dokumenty ob obsledovanii sostoyaniya i roboty detskih domov i internatov URSR*. (21.01.—29.12.1932). Central State Archive of Supreme Authorities and Governments of Ukraine, fund 264, inventory 1, file 557. [In Russian].
8. Dopovidna zapyska sekretaria Dnipropetrovskoho obkomu KP(b)U na imia Chubaria ta Kosiora shchodo vlykoho rivnia smertnosti protiahom chetvertoho kvartalu 1932 — pochatku 1933 roku. In *Natsionalna knyha pamiaty zhertv Holodomoru. Dnipropetrovska oblast*. (2008). Dnipropetrovsk: Art-Pres. [In Ukrainian].
9. Drazhevska, L. (2003). Dity — 1933 — Holod. *Ridna shkola*. (134, pp. 13–15). [In Ukrainian].
10. Yermak, O. (2014). Doslidzhennya istoriyi Holodomoru-33 na Poltavshchyni (1988–2008 roky). *Istorychna pamiat*. (30–31). [In Ukrainian].
11. Z dopovidnoii zapysky Kharkivskoho miskoho viddilu okhorony zdorovia pro tiazhke stanovyshe khvorykh ta vysnazhenykh vid holodu ditei. (1933, May 14). In Hniezdilo, O., Koptieva, O., & Panasenko, L. (Eds.) (2008). *Holodomor 1932–1933 rokiv na Kharkivshchyni*. Kharkiv: Oryhinal. [In Ukrainian].
12. Zayava starshoho likpoma dytiachoi likarni v Saltivskykh barakakh Ye. Kheison pro zlovzhyvannia v likarni ta rozkradannia produktiv z komory likarni. In Hniezdilo, O., Lapchynska, N., Shuiskyi, L., & Safonova, O. (Eds.) (2009). *Holodomor 1932–1933 rokiv u m. Kharkovi, stolytsi USRR*. Kharkiv: Oryhinal. [In Ukrainian].
13. *Knyha reiestratsiyi aktiv tsyvilnoho stanu pro smert po Stalinskomu raionu*. (20.07.1933–07.08.1933). State Archive of Zaporizhzhia Region, fund P-5593, inventory 13, file 321. [In Ukrainian].
14. *Kopiyi postanovleniy VUTSVK i RNK USRR ob usilyeniya otvetstvennosti za narusheniye pravil ohrany narodnogo zdorovya*. (14.01.1933–28.12.1933).

State Archive of Dnipropetrovsk Region, fund 2790, inventory 1, file 31. [In Russian].

15. *Kontrolnyye tsyfry po likvidatsiyi v USSR detskoj bezdomnostii na 1931–1933 gg.* (1933). Central State Archive of Supreme Authorities and Governments of Ukraine, fund 264, onventory 1, file 477. [In Russian].

16. Lapchynska, N. Perednova. (2009). In Hniezdilo, O., Lapchynska, N., Shuiskyi, L., & Safonova, O. (Eds). (2009). *Holodomor 1932–1933 rokiv u m. Kharkovi, stolytsi USRR*. Kharkiv: Oryhinal.[In Ukrainian].

17. Lyst sektsiyi sotsperebudovy pobutu Kharkivskoiyi miskrady do SPON shchodo vlashtuvannia do dytiachoho prytulku chotyriokhrichnoyi dytyny, pidkynutoii meshkantsiam budynku po vul. Sverdlova. (22.12.1933). In Hniezdilo, O., Lapchynska, N., Shuiskyi, L., & Safonova, O. (Eds). (2009). *Holodomor 1932–1933 rokiv u m. Kharkovi, stolytsi USRR*. Kharkiv: Oryhinal.[In Ukrainian].

18. Lyst upovnovazhenoho Dnipropetrovskoho oblzdorovvidilu Fuksa pro holod y borotbu z yoho naslidkamy u Mezhyvskomu raioni (1933). In *Natsionalna knyha pamiaty zhertv Holodomoru. Dnipropetrovska oblast.* (2008). Dnipropetrovsk: Art-Pres. [In Ukrainian].

19. *Materialy k oblastnomu konkursu luchshiy detskiy dom.* (1935). State Archive of Zaporizhzhia Region, fund P-3682, inventory 1, file 5. [In Russian].

20. Moldavskiy, R., & Shugalyova, I. (2018). *Kvity zhyttia na asfalti: Dity v zakladakh opiky v roky Holodomoru 1932–1933*. URL: <http://sn.kspu.edu/index.php/sn/index>. [In Ukrainian].

21. Postanova Prezydiyi Sakhnovshchynskoi RKK-RSI pro tiazhke stanovshche bezprytulnykh ditei, yakykh napravyly z Koloniyi ODP USRR u Kharkovi do radhospu im. Demchenko Sakhnovshchynskoho rayonu. In Hniezdilo, O., Koptieva, O., & Panasenko, L. (Eds.) (2008). *Holodomor 1932–1933 rokiv na Kharkivshchyni*. Kharkiv: Oryhinal.[In Ukrainian].

22. Postanova rozporiadcha Zasadannia Kharkivskoyi miskrady «Pro zakhody borotby z poshestiu». Vytiah z protokolu (1933). In Hniezdilo, O., Lapchynska, N., Shuiskyi, L., & Safonova, O. (Eds). (2009). *Holodomor 1932–1933 rokiv u m. Kharkovi, stolytsi USRR*. Kharkiv: Oryhinal.[In Ukrainian].

23. Protokol Narady po borotbi z dytiachoiu bezprytulnistiu. (1933, May 2). In Hniezdilo, O., Lapchynska, N., Shuiskyi, L., & Safonova, O. (Eds). (2009). *Holodomor 1932–1933 rokiv u m. Kharkovi, stolytsi USRR*. Kharkiv: Oryhinal.[In Ukrainian].

24. Svidchennia Kaidy Sofiyi Mytrofanivny 1926 r.n. z s. Petrushkivka. (2008). In Yukhnovskiy, I. (Ed.). *Holodomor 1932–1933 rr. v Ukraini*

ochyma doslidnykiv i svidkiv: Chernihivshchyna. Chernihiv: Sivershchyna. [In Ukrainian].

25. Svidchennia Solodovnyk Klavdiyi Kyrylivny 1905 r. m. Pereiaslav, m. Kyiv. (1994). In Avramenko, Yu., & Hnatiuk, V. (Eds.). (2000). *Holoduvannia 1932–1933 roku na Pereiaslavshchyni. Svidchennia*. Pereiaslav-Khmelnytskyi–Kyiv–New York: M. P. Kots. [In Ukrainian].

26. *Spiski lichnogo sostava roddoma, dietskikh yasel, doma grudnogo rebyonk, prepiska po voprosam ozdorovleniya detey*. (08.02.1934–29.11.1934). State Archive of Dnipropetrovsk Region, fund 2790, inventory 1, file 71. [In Russian].

27. Spysok dytbudynkiv, pidporiadkovanykh Kharkivskomu miskzdorovidillu iz zaznachenniam adres i kilkosti ditei u nykh. In Hniezdilo, O., Lapchynska, N., Shuiskyi, L., & Safonova, O. (Eds.). (2009). *Holodomor 1932–1933 rokiv u m. Kharkovi, stolytsi USRR*. Kharkiv: Oryhinal. [In Ukrainian].

28. Spohady Zubko Frosyny Hryhorivny (rik narodzhennia nevidomyi) s. Kostrive, Lebedynskoho raionu Sums'koyi oblasti. In Tkachenko, B. (1993). *Pid chornym tavrom: dokumenty, fakty, spohady*. Lebedyn: Bilyi lebid. [In Ukrainian].

29. *Ustav obshchestva “Druzya detey”*. (Date unknown). Central State Archive of Supreme Authorities and Governments of Ukraine, fund 264, inventory 1, file 530. [In Russian].

30. Turchenko, F., & Shugalyova, I. (2017). Dytyacha smertnist' v roky Holodomoru 1932–1933 rr. (na prykladi Zaporizkoho kraiu). In *Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi “Holodomor 1932–1933 rokiv: Vtraty ukraïniskoi natsiyi” (Kyiv, 4 zhovtnia 2016 roku)*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk. [In Ukrainian].

31. Tsyhan, R. (1993, June 25). Buv dytbudynok imeni NKVS: Istoriyi slid: pro stanovyshe ditei na Poltavshchyni holodnoho 1933. *Vechirnia Poltava*.

I. Shugalyova,
Ph. D. in History, Associate Professor
Zaporizhzhia National University
Zaporizhzhya, Ukraine

ETHICS OF EDUCATION: HOTTENTOT MORALE OF THE EMPLOYEES OF THE SOVIET UKRAINE ORPHANAGES DURING THE HOLODOMOR

The article highlights the behavior of orphanages staff during the Holodomor. The double standards of management and ordinary employees are analyzed. The ethics of educators is not evaluated. The goal is to characterize the behavior strategy of grassroots public policy executives and to analyze the consequences of such behavior for inmates of orphanages. The Hottentot morale of the employees led to starvation of children, mass epidemics and excessively high mortality of babies. The actions of employees can be qualified in two ways: some of them really conducted criminal acts, frankly stealing products that were intended for children. However, there were those who tried in every way to help the needy children. The republican authorities were aware of what happened in the shelters from the reports of the leaders of the orphanages, but the necessary measures aimed at saving the children were carried out extremely slowly and inefficiently, since a number of initiatives aimed at supporting the children ran into resistance from local performers.

Key words: children, Holodomor, orphanages, child mortality, personnel, teaching staff.

Н. Романець,
доктор історичних наук, професор
Криворізький державний педагогічний університет
Кривий Ріг, Україна

МЕХАНІЗМИ ПРИХОВУВАННЯ ПРАВДИ ПРО ГОЛОДОМОР ПАРТІЙНО- РАДЯНСЬКИМ КЕРІВНИЦТВОМ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті проаналізовано заходи влади, спрямовані на забезпечення інформаційної блокади українського села в умовах Голодомору. Показано, що влада кваліфікувала поширення інформації про голод як «контрреволюційну агітацію» та застосовувала репресивні заходи проти тих, хто наважувався це робити. Одночасно партійно-радянське керівництво намагалося перекласти відповідальність за голодування на самих селян, які нібито погано працювали в колгоспах, розбазарювали та приховували хліб, або на адміністрації колективних об'єднань, сільрад, МТС, яких звинувачували в шкідництві.

Ключові слова: голод, репресії, влада, ДПУ, селяни, хлібозаготівлі.

Голодомор 1932–1933 рр. — одна з найбільших гуманітарних катастроф ХХ ст., наслідки якої — демографічні, соціально-економічні, морально-психологічні — українське суспільство відчуває досі. Тривалий час трагедія 1932–1933 рр. була об'єктом замовчування з боку Кремля, і лише з початком процесу перебудови у СРСР вона почала підійматися з небуття на рівень спеціальних наукових досліджень. Сьогодні тема Голодомору 1932–1933 рр. належить до пріоритетних напрямків вітчизняної історичної науки. Саме до неї звертаються у своїх працях провідні науковці В. Сергійчук, В. Марочко, В. Васильєв, Ю. Шаповал, у дослідженнях яких висвітлено такі аспекти проблеми, як причини Голодомору, роль репресій у здійсненні заготівель 1932–1933 рр., масштаби голоду та його наслідки. Однак, попри досягнення вітчизняної та зарубіжної історіографії, поки ще не вдалося повністю реконструювати ці трагічні події. Так, поза увагою істориків фактично залишилися заходи влади, спрямовані на забезпечення інформаційної блокади українського села в умовах Голодомору. Тому у пропонованій статті автор ставить за мету проаналізувати діяльність владних структур щодо приховування правди про масштаби та наслідки Голодомору в 1933 р. на прикладі партійно-радянського керівництва Дніпропетровської області.

Як свідчать документи, важливим напрямом репресивної діяльності влади в умовах Голодомору стало забезпечення інформаційної блокади.

Про голод та пов'язані з ним явища — безпритульність, інфекційні захворювання, випадки голодних смертей, канібалізму — не мали дізнатися ні громадяни Радянського Союзу, що проживали за межами «голодних регіонів», ні тим паче іноземні держави. Органи ДПУ особливо переймалися тим, що «контрреволюційні, антирадянські, куркульські та інші шкідницькі елементи» використовують «продтруднощі у своїх контрреволюційних цілях»: будуть навмисно поширювати «чутки про голод», вигадувати різні «страхіття», тривалий час не ховати померлих, здійснювати «повстанську і контрреволюційну агітацію за організацію "волинки", за розбирання та крадіжки посівних матеріалів, колгоспно-радгоспного майна, за невихід на роботу тощо» [14, с. 351].

Щоб не допустити поширення «провокаційних чуток» та паніки, керівництво ДПУ УСРР запровадило режим абсолютної секретності щодо інформації «про продовольчі труднощі» — так партійно-радянським і чекістським «новоязом» називали голод. Начальники обласних відділів ДПУ мусили інформувати з цих питань тільки перших секретарів обкомів і лише в усній формі після ретельної перевірки відомостей. Голова ДПУ УСРР В. Балицький заборонив обласним керівникам ДПУ готувати спеціальні доповідні записки для ДПУ, а інформувати його лише особистими листами. Крім того, циркуляр ДПУ УСРР від 19 березня 1933 р. зобов'язав начальників органів ДПУ негайно репресувати «повстанські, контрреволюційні і куркульські елементи, які використовують продовольчі труднощі у своїх контрреволюційних цілях» [14, с. 351].

Тому не дивно, що до середини лютого 1933 р. місцеві можновладці боялися навіть згадувати про голод у своїх доповідних записках та інформаційних повідомленнях, не кажучи про якісь дії щодо організації допомоги голодуючим. Так, секретар Великотокомацького сільського партосередку Зінченко опух від голоду, але через страх бути звинуваченим в «опортунізмі» не наважувався інформувати про це райком [9, с. 405]. У Нововасилівському районі налякані чистками та репресіями голови сільрад і колгоспів відмовлялися ховати померлих від голоду [2, арк. 1]. Надалі, коли факти голодування та голодних смертей вже не можливо було приховувати через їх масовість, секретарі райкомів у своїх інформзведеннях до обкому явно занижували їх кількість, а для пом'якшення змісту доповідних записок застосовували термін «окремі випадки голодування».

Намагаючись уникнути використання слова «голод», місцеві можновладці створили справжній «новояз». Наприклад, у доповідній записці уповноваженого відділу охорони здоров'я Дніпропетровської облради Солом'яного (березень 1933 р.) про результати обстеження 10 сіл Нововасилівського району щодо голодуючих використано евфемізм «хворі від недоїдання». Виглядало, ніби недоїдання було свідомим вибором

селян. Більш нейтральні терміни «недоїдання», «глибоке порушення обміну речовин на цьому ґрунті» застосовував і райздоровінспектор Меліцев, пояснюючи причини зростання смертності в Царичанському районі [6, арк. 55].

Щодо випадків вбивств і канібалізму через голод, то їх місцеві і обласні можновладці офіційно тлумачили як «факти куркульської контрреволюційної роботи» і «провокації голоду», а вбивць звинувачували у тому, що вони «працювали за завданням класового ворога» [4, арк. 285]. При цьому постійно підкреслювали, що в родинах вбивць нібито «тяжкого становища з продовольством не було». Нерідко місцеві керівники, виправдовуючись, вказували, що канібали отримували належну продовольчу допомогу від колгоспів [12, с. 277].

Із резолюцій М. Хатаєвича на таких документах можна також зрозуміти, що влада, з одного боку, намагалася усіляко приховати інформацію про ці жахливі факти, а з іншого — рішуче вимагала для людожерів вищої міри покарання:

«15. 03. 1933 р. Цих виродків потрібно швидше судити. Цілком зрозуміло, що їх потрібно фізично ліквідувати».

«24. 05. 1933 р. Цього патологічного типа ліквідувати без жодної затримки» [4, арк. 285, 623].

Щоб забезпечити інформаційну блокаду, влада розпочала боротьбу з так званим «стихийним відхідництвом» з українського села. Як свідчать документи, із посиленням голоду виїзди селян набували масового характеру: за даними обласних відділів ДПУ, з 15 грудня 1932 р. до 2 лютого 1933 р. із 215 районів республіки виїхали 94 433 особи: 31 454 колгоспники, 44 454 одноосібники, 8 039 твердоздавців і куркулів, 1 017 колгоспних активістів. Найбільше відхідництвом уражено регіони, що відставали з виконанням заготівельних планів: з Київської області виїхало 26 344 особи, з Харківської — 20 129, з Дніпропетровської — 12 421 [13, с. 499–500]. Такий зв'язок не випадковий, оскільки саме в районах, які не могли виконати хлібозаготівлі, найбільше лютували репресивні органи.

Центральне керівництво, яке продовжувало шукати міфічне «пшеничне місто», відмовилося визнати очевидні речі: масові виїзди українських селян до інших регіонів країни спричинені голодом і вакханалією насильства в селі. Й. Сталін, приміром, уважав, що виїзди селян з України як протягом 1932 р., так і в 1933 р. організовані «ворогами Радянської влади і агентами Польщі з метою агітації через селян у північних районах СРСР проти колгоспів і взагалі проти Радянської влади» [675, с. 22]. У директиві ОДПУ СРСР від 22 січня 1933 р., надісланій повноважним представництвом ОДПУ, Г. Ягода конкретизував організаторів селянських виїздів: «Залишки викритих нами есерівських і петлюрівських організацій» [10, с. 262]. Прагнучи припинити се-

лянське відхідництво, керівництво ОДПУ наказало заарештовувати всіх утікачів. Після фільтрації «злісних контрреволюціонерів» мали ув'язнити в концтаборі, тих, хто відмовлявся повертатися додому, висилали до куркульських спецпоселень у Казахстані, решту відправляли до місць їхнього проживання. Особливу увагу органи ДПУ УСРР приділили виявленню ініціаторів, організаторів масових виїздів. Для затримання втікачів транспортний відділ ДПУ створював спеціальні кордони, передусім навколо вузлових станцій і на шляхах, організовуючи систематичну перевірку всіх селян [14, с. 263].

Органи ДПУ УСРР систематично звітували про кількість затриманих та наслідки фільтрації. Так, від початку операції (22 січня 1933 р.) до 8 лютого в республіці затримали 23 494 особи, із яких 20 430 повернули додому, 2 686 відібрали для притягнення до відповідальності, 302 — для відправки до Казахстану. До 20 березня кількість затриманих зросла до 37 924 осіб: 34 433 особи повернули назад, 300 відібрали для притягнення до відповідальності, 579 — до вислання до КСРР, 2 612 осіб під час фільтрації відсіяно [14, с. 274, 354].

Одним із репресованих у рамках цієї кампанії був Микола Іванович Антипов, якого заарештували 8 лютого 1933 р. на ст. «Гришине» під час фільтрації селян-втікачів [7, арк. 5]. У нього виявили довідку, видану Миколаївською сільрадою Васильківського району Дніпропетровської області, що за соціальним становищем він — куркуль, а його господарство розпродане за невиконання хлібозаготівель. Із матеріалів архівно-слідчої справи М. І. Антипова зрозуміло, що насправді він був одноосібником, якого зарахували до куркулів за небажання вступити до колгоспу. Під час допиту він заявив: «Жили індивідуально, до колгоспу не побажали записатися і працювати, оскільки одноосібникам краще жити» [7, арк. 3 зв.]. У родини М. І. Антипова було 15 десятин землі, двоє коней, одна корова і дрібна худоба. Враховуючи, що його родина складалася з 5 осіб (батько, мати, брат, сестра і він), її важко назвати заможною. У 1931 р. за «злісне невиконання хлібозаготівель господарство батька розкуркулили, і все майно забрали до колгоспу» [7, арк. 3 зв.]. У зв'язку з цим варто зауважити, що місцева влада навмисно встановлювала одноосібникам так звані тверді заготівельні плани, які за розмірами нерідко перевищували весь річний збір зерна селянського господарства, щоб примусити їх вступити до колгоспів. Тим паче, що на осінь 1931 р. остання кампанія з розкуркулення і депортації заможних селян була завершена, і якщо б господарство Антипових було куркульським, то їх би вже вислали за межі України.

Після конфіскації всього майна родина М. І. Антипова «розійшлася по різних районах» [7, арк. 3 зв.]. Його батька згодом заарештували, звинувативши в підробці документів. Сам М. І. Антипов був змушений їздити по містах і залізничних станціях, намагаючись влаштуватися

на роботу, але, зрозуміло, з довідкою про його соціальне становище (куркуль), його ніде не приймали. Найімовірніше, під час однієї з таких поїздок у пошуках роботи його і затримали співробітники транспортного відділу ДПУ.

Після проведеного прискороного слідства за постановою уповноваженого ДПУ справу М. І. Антипова було вирішено передати на розгляд Судової трійки при колегії ДПУ УСРР з пропозицією вислати до куркульського спецпоселення у Казахстані. Але справа розглянула 4 березня 1933 р. Особлива нарада при колегії ДПУ УСРР. М. І. Антипова засудили за ст. 54-10 КК УСРР, тобто за звинуваченнями у здійсненні контрреволюційної агітації, про яку у матеріалах його справи навіть не було згадано. Згідно з вироком, М. І. Антипова було вислано до Північного краю терміном на три роки [7, арк. 6].

Влада активно насаджувала думку, що нібито більшість голодуючих — це або колгоспники, які свідомо саботували роботу, не виробили встановленої кількості трудоднів і тому не могли розраховувати на відповідну винагороду, або одноосібники, що не бажали вступати до колгоспів, або різноманітні нетрудові елементи, спекулянти, виключені із колгоспів. Наприклад, у с. Костянтинівка Мелітопольського району всі місцеві можновладці, «починаючи від осередку сільради та правління колгоспу», велику кількість смертей пояснювали тим, «що помирають ледарі, які не бажать працювати» [12, с. 275]. А в інформаційному зведенні Дніпропетровського обкому КП(б)У вивішування списку померлих від голоду (18 осіб) в артілі «ЦК КП Болгарії» с. Тернівка-1 Якимівського району схарактеризовано як факт «контрреволюційної провокації» і при цьому наголошено, що «у цьому списку майже всі не члени колгоспу (колишній писар обласного суду) і ледарі» [12, с. 226]. Однак це не відповідало дійсності, оскільки у доповідних записках та інформаційних повідомленнях, що надходили з районів, місцеві керівники, звітуючи про виявлені факти голодування і пояснюючи необхідність надання продовольчої допомоги, постійно підкреслювали, що потерпають колгоспники, які виробили велику кількість трудоднів. У Межівському районі, наприклад, були зафіксовані випадки голодування селян, які виробили від 700 до 950 трудоднів, у Покровському — від 600 до 800 [9, с. 408].

Одночасно влада намагалася переконати, що нібито поширені випадки «симуляції голоду», «коли окремі особи вимагають надання продовольчої допомоги, а після перевірки у них же виявляють прихований хліб». Цинізм «симулянтів», на думку місцевих можновладців, полягав у тому, що, маючи припаси продовольства, вони не годували власних дітей, які опухали з голоду. Як доказ наводили наступні факти: у колгоспника Антона Приходька із с. Тродолюбівка Магдалинівського району, який поширював «чутки, що голодує, виявлено борошно і пече-

ний хліб» [12, с. 226]. Зауважимо, що наявність у голодуючого певної кількості борошна і хліба (можливо, напередодні він придбав їх у торгзіні), не означала, що його родина не мала проблем з продовольством.

Перший секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаєвич у своєму листі (березень 1933 р.) вимагав від секретарів райкомів і голів райвиконкомів ретельної та негайної перевірки «кожного факту про голод, опухання, голодних смертей колгоспників та одноосібників». Головна мета перевірки полягала у тому, щоб «викрити у кожному випадку куркульську провокацію, щоб широко пояснити колгоспникам кожен випадок, коли ті чи інші колгоспники приховують хліб і одночасно кричать, що вони голодують» [12, с. 244].

У листі до Й. Сталіна від 4 лютого 1932 р. М. Хатаєвич висловлювався ще більш цинічно. Повідомляючи про випадки голодування і смертей від голоду в області, він заявляв: «Я менш за все від цих фактів впадаю у розпач. За наявності великої кількості розкраденого хліба у одних, по області зараз вже є і буде велика його нестача у інших, які менше накрали, або у яких не змогли відібрати накрадене» [1, арк. 6–7].

Саме тому постановою ЦК КП(б)У від 8 лютого 1933 р. прямо вимагала від обкомів і облвиконкомів локалізувати голод шляхом «максимальної мобілізації ресурсів всередині колгоспів, районів, міст і областей» [8, с. 667]. Для виконання цієї вказівки бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У 10 лютого 1933 р. прийняло постанову, яка зобов'язувала райпарткоми і райвиконкоми «знайти в колгоспах і в районі необхідну кількість хліба, щоб нагодувати тих колгоспників», які «дійсно залишились без хліба». Вирішувати цю проблему рекомендували наступним чином: самі голодуючі повинні були виявляти прихований селянами хліб, за що їм мали відраховувати 10–15 % вилученого зерна. При цьому місцевих керівників попередили, щоб вони не покладали надмірних надій та сподівань на отримання продовольчої допомоги і не підтримували серед колгоспників споживацьких настроїв. Усі заяви про випадки голодування доручили перевіряти органам ДПУ [3, арк. 14].

Республіканська та обласна влада намагалася перекласти відповідальність за голодування населення на місцеве керівництво: голів і членів правлінь колгоспів, радгоспів, сільрад, секретарів партосередків. Такий підхід фактично легітимізувала офіційна версія голоду, який називали тимчасовими «продовольчими труднощами в окремих селах і колгоспах», що виникли внаслідок «шкідництва в сільському господарстві України, діяльності контрреволюційних антирадянських і куркульських елементів, що проникли до колгоспів» [14, с. 350]. Перший секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаєвич пояснював смертність від голоду колгоспників-активістів, які виробили велику кількість трудоднів — 500–600 і більше — «викривленнями,

допущеними у колгоспах під час хлібозаготівель і при розподілі між колгоспниками натуральних авансів» [12, с. 244].

У доповідній записці Мелітопольського дільничного прокурора було вказано, що «сільради, партосередки та управи колгоспів реальних заходів до своєчасного викриття та усунення подібних випадків [голодування — Н. Р.] не живають, та навіть приховують дійсне становище села, можна сказати атрофіювалися й зовсім не реагують на жахи, що коються навколо, навіть не ховають трупів, які валяються по декілька днів, що, безумовно, загрожує поширенням епідемічних захворювань» [12, с. 259].

Таке пояснення причин голоду призводило до застосування репресій проти місцевих можновладців. Наприклад, до судової відповідальності притягнули керівників колгоспів сіл Іванівка, Заградівка й Наталине Високопільського району, які найбільш потерпали від голоду. Їх звинуватили в «навмисно-шкідницькому ставленні до господарства колгоспів», а саме «у зриві збиральної кампанії, що призвело до великих втрат хліба» [5, арк. 5].

Провину за смерть від голоду дітей можновладці намагалися перекласти на їхніх батьків, які нібито за ними не доглядали і навмисно не годували. Типова картина тих часів: 17 березня 1933 р. на х. Вербова Олексіївської сільради Покровського району в стайні було виявлено труп однорічної дитини, повністю виснаженої від голоду — «залишились шкіра і кістки». Прокурор Покровської дільниці Островський відразу запідозрив у смерті дитини її матір, яка нібито «навмисне її так годувала й привела до цілковитого виснаження, й потім закопала у стайні» [12, с. 243].

Секретар партколегії Л. Н. Розенфельд, характеризуючи ситуацію в с. Костянтинівка Мелітопольського району, окремо наголошувала, «що у зв'язку з голодовкою серед батьків зовсім нелюдське ставлення до своїх дітей, байдужість до смерті членів своїх родин, навіть в тих випадках, коли померло в цій родині 3–5 осіб». Також вона зазначала, що «поширені випадки, коли мати уходить, кидає дітей на декілька днів, не залишаючи їм нічого їстівного, і повертається тоді, коли діти померли або їх забрали до ясел» [12, с. 275].

Проте звинувачення владою батьків у смерті голодних дітей виглядає як черговий цинізм сталінського режиму, оскільки потрібно враховувати, що голод викликав серйозні зміни у психіці людини. Канадський дослідник професор М. Міщенко визначив їх таким чином: «Послаблена кора головного мозку втрачає контроль над дальніми центрами — місцями спадкових інстинктів. У результаті інстинкт їжі, що викликає велику активність людини, стає домінуючим і веде до змін свідомості. Цей інстинкт диктує нові закони поведінки й повністю трансформує духовні погляди людини. Родинні зв'язки губляться,

зникають дружні почуття. Батько кидає сім'ю, яка розпадається. Діти, які особливо гостро сприймають і відчувають безпорадність своїх батьків, тікають» [15, с. 303]. Додамо, що діти відчували не тільки психологічні зміни в системі родинних стосунків, але і певну загрозу своєму існуванню, адже послаблення ясності розуму у їхніх батьків перетворювало нормальних у минулому людей на канібалів. У зв'язку з цим типовим є випадок, який наводить Р. Конквест: «В одній хаті було щось подібне до війни. Всі пильно стежили одне за одним. Люди перехоплювали крихти одне від одного. Жінка підіймалася на чоловіка, а чоловік на жінку. Мати ненавиділа дітей» [11, с. 288]. Фактично, як указував М. Міщенко, йшлося про своєрідний психоз, який виникав у голодної людини і був зумовлений специфічними фізичними і психологічними змінами в цілому.

Намагання влади приховати будь-яку інформацію про голод вплинуло і на облік його жертв. Численні інформаційні повідомлення, які надходили з районів, свідчать, що у книгах РАЦСів зареєстрували не більше половини смертельних випадків. Приміром, райздоровінспектор Царичанського району Меліцев у доповідній записці від 28 квітня 1933 р. повідомляв, що «приблизно $\frac{1}{4}$ частина випадків смертності не реєструється в сільрадах». Лише у Царичанській сільраді він виявив 22 незареєстровані смерті у квітні, в Китайгородській — 13, Заорельській — 10 [6, арк. 55]. А в с. Костянтинівка Мелітопольського району «записи актів смерті почали оформляти належним чином лише з 7 квітня, до цього часу в сільраді були панічні настрої щодо великої кількості смертей і бажання за будь-що замазати питання великої смертності в селі за рахунок перехожих болгар, беспритульних та інш.» [12, с. 275].

Підсумовуючи, зазначимо, що забезпечення інформаційної блокади голодуючого українського села стало важливою складовою репресивної політики влади. Органи ДПУ репресували селян або за спроби виїхати за межі України, або за поширення інформації про голод, кваліфіковане як «контрреволюційна агітація». Одночасно центральна, республіканська і обласна влада намагалися перекласти відповідальність за голодування або на самих селян, що нібито погано працювали в колгоспах, розбазарювали та приховували хліб, або на адміністрації колективних об'єднань, сільрад, МТС, яких звинувачували в шкідництві.

Список використаних джерел:

1. Держ. архів Дніпропетров. обл. Ф. П-19. Оп. 1. Спр. 588. 185 арк.
2. Держ. архів Дніпропетров. обл. Ф. П-19. Оп. 1. Спр. 609. 71 арк.
3. Держ. архів Дніпропетров. обл. Ф. П-19. Оп. 1. Спр. 1865. 58 арк.
4. Держ. архів Дніпропетров. обл. Ф. Р-1520. Оп. 3. Спр. 9. 799 арк.
5. Держ. архів Дніпропетров. обл. Ф. Р-2240. Оп. 1. Спр. 76. 34 арк.

6. Держ. архів Дніпропетров. обл. Ф. Р-2240. Оп. 1. Спр. 86. 72 арк.
7. Держ. архів Дніпропетров. обл. Ф. Р-6478. Оп. 2. Спр. 6182. 7 арк.
8. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / НАН України; Ін-т історії України / упоряд. Р. Пиріг. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1128 с.
9. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / упоряд. Р. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990.— 605 с.
10. Данилов В., Верт Н., Берелович А., Самуэльсон Л. Введение. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005. Т. 3. 1930–1934 гг. Кн. 2. 1932–1934 гг. 2005. С. 7–36.
11. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / пер. з англ. Київ: Либідь, 1993. 384 с.
12. Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929–1933 роки): зб. документів / упоряд. Є. Бородин, О. Касьянов, Н. Киструська та ін. Дніпропетровськ: Герда, 2008. 498 с.
13. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД / упоряд. В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 604 с.
14. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / [под ред. А. Береловича, В. Данилова]. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 2: 1932–1934 гг. 840 с.
15. Mischenko M. Mental and Physical Effects of Famine. The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Toronto: no publisher, 1953. P. 302–305.

References:

1. State Archive of Dnipropetrovsk Region, fund П-19, inventory 1, file 588.
2. State Archive of Dnipropetrovsk Region, fund П-19, inventory 1, file 609.
3. State Archive of Dnipropetrovsk Region, fund П-19, inventory 1, file 1865.
4. State Archive of Dnipropetrovsk Region, fund P-1520, inventory p, file 9.
5. State Archive of Dnipropetrovsk Region, fund P-2240, inventory 1, file 76.
6. State Archive of Dnipropetrovsk Region, fund P-2240, inventory 1, file 86.
7. State Archive of Dnipropetrovsk Region, fund P-6478, inventory 2, file 6182.

8. Pyrih, R. (Ed.). (2007). *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: Dokumenty i materialy*. Kyiv: Vyd. dim “Kyievo-Mohylianska akademiia”. [In Ukrainian].
9. Pyrih, R. (Ed.). (1990). *Holod 1932–1933 rokiv na Ukraini: Ochyma istorykiv, movoiu dokumentiv*. Kyiv: Poltvydav Ukrainy. [In Ukrainian].
10. Danilov, V., Werth, N., Berelowitch, A., & Samuelson, L. (2005). Vvedenie. In Danilov, V., & Berelowitch, A. (Eds.). (2005) *Sovetskaia derevnia glazami VChK–OHPU–NKVD. 1918–1939. Dokumenty i materialy*. (Volume 3, book 2, pp. 7–36). Moscow: ROSSPEN. [In Russian].
11. Conquest, R. (1993). *Zhnyva skorboty: Radianska kolektyvizasiia i holodomor* (Trans.). Kyiv: Lybid. (Original work published in 1986).
12. Borodin, Ye., Kasianov, O., & Kystruska, N. (Eds.). (2008). *Rozkurkulennia, kolektyvizatsiia, Holodomor na Dnipropetrovshchyni (1929–1933 roky): Zb. dokumentiv*. Dnipropetrovs: Herda. [In Ukrainian].
13. Borysenko, V., Danylenko, V., Kokin, S., Stasiuk, O., & Shapoval, Yu. (Eds.). (2008). *Rozsekrechena pamiat: Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini v dokumentakh HPU–NKVD*. Kyiv: Vyd. dim “Kyievo-Mohylianska akademiia”. [In Ukrainian].
14. Danilov, V., & Berelowitch, A. (Eds.). (2005). *Sovetskaia derevnia glazami VChK–OHPU–NKVD. 1918–1939. Dokumenty i materialy*. (Volume 3, book 2). Moscow: ROSSPEN. [In Russian].
15. Mischenko, M. (1953). Mental and Physical Effects of Famine. In *The Black Deeds of the Kremlin: A White Book* (pp. 302–305). Toronto.

N. Romanets,
Doctor of History, Professor
Kryvyi Rih State Pedagogical University
Kryvyi Rih, Ukraine

MECHANISMS OF HIDING THE TRUTH ABOUT THE HOLODOMOR BY THE PARTY AND SOVIET AUTHORITIES OF THE DNIPROPETROVSK REGION

The article analyzes the measures taken by the authorities aimed at ensuring the information blockade of the Ukrainian village in the conditions of the Holodomor. The theme was studied on the basis of critical reflection of domestic and foreign historiography, and analysis of historical sources, most of which were first introduced to the scientific use. It is shown that the authorities classified the spreading of information about the famine as "counter-revolutionary agitation" and applied repressive measures against those who dared to do so. At the same time, the party and Soviet leadership tried to shift the responsibility for starvation to the farmers themselves, who allegedly did poor work in collective farms, squandered and concealed bread, or the collective farms, village councils, and MTS (machine-tractor stations) administrative apparatus, who were accused of intentionally causing harm.

Key words: famine, repressions, authorities, GPU, farmers, grain procurements.

**І. Дмитришин,
лектор (доцент)**

Інститут східних мов і культур
Париж, Франція

ЧОМУ ЕДУАРД ЕРРІО НІЧОГО НЕ ПОБАЧИВ

У статті йдеться про заперечення Голодомору в УСРР у 1932–1933 роках Едуардом Ерріо. Розглянуто деталі його візиту в Україну. Проаналізовано, чому саме Е. Ерріо було обрано для подорожі у Радянський Союз. Деталі підготовки і перебігу подорожі викладені на основі великої джерельної бази, адже цю подію висвітлювали у французькій та радянській пресі, а пізніше вона стала об'єктом осмислення для широкого кола науковців та політиків. Автор також аналізує причину екзистенційного вибору Ерріо та ставить питання щодо відповідальності політика, адже його прорахунок дорівнював злочинній співучасті. Його вибір розцінено як політичну безвідповідальність, наукову помилку і моральну провину.

Ключові слова: Едуард Ерріо, подорож, СРСР, колгосп, селяни, урожай, Україна, Голодомор.

Едуард Ерріо (1872–1957), голова парламенту (1924, 1936–1940 et 1947–1954) і мер Ліона (1905–1957), міністр кількох урядів, тричі прем'єр-міністр, багаторічний президент впливової на той час партії радикал-соціалістів, а також письменник і член Французької академії, відвідав Радянський Союз у серпні–вересні 1933 року, протягом 15 днів, 5 з яких він провів в Україні, з 26 по 30 серпня. Ерріо висадився пароплавом в Одесі 26 серпня, 27 — провів у Києві, 28 — у Харкові, 29 — відвідав Дніпрельстан: один день на місто з переїздом потягом вночі, де для нього і супровідної делегації було зарезервовано два вагони.

Заперечити існування голоду було одним із головних завдань запрошення Ерріо, рішення щодо якого було прийнято у червні 1933 р. Ерріо обрали через прорадянські настрої, докази яких він демонстрував неодноразово від моменту, коли потрапив у велику політику. Саме за його правління Франція визнала Радянський Союз у 1924 р. Прибічник франко-радянського альянсу, він підписав у Парижі у листопаді 1932 р. із радянським послом Пакт про взаємний ненапад та невтручання. На момент візиту він був не при владі, що дозволило представити візит як приватний і обійти офіційні перешкоди.

У докладній записці, підготованій радянським аташе у Парижі Марселем Розенбергом для Н. Крестинського та отриманій 15 серпня,

йдеться: «Брехливі інформації про голод стосуються головно України, тому бажано було б показати йому радгосп чи колгосп саме в Україні. Якщо ми не зробимо цього поки він в Україні, якщо ми покажемо колгосп деінде, це може наштовхнути його на хибні заяви. (...) Дуже важливо показати йому щось зразкове на селі. У Криму йому можна показати Лівадію, але головне — правильний вибір колгоспу та акуратна організація розмови з селянами» [14, с. 173].

Під пильним оком Сталіна подорож Едуарда Ерріо організували у щонайменших аспектах з урахуванням особистості високого гостя [14, с. 172]. Завдяки архівним документам ми знаємо, що ніщо не залишилося без уваги: вибір маршруту, перекладачів, готелів і місць для відвідання, де були організовані натовпи, які з ентузіазмом вітали Ерріо, а також протокольні тонкощі (як звертатися до нього, які ознаки поваги застосувати). На місцях Київ [46, с. 88.] і Харків, особливо позначені голодом, були вичищені, а навколо Ерріо було організовано справжній санітарний кордон, який унеможливив навіть гіпотетичний контакт із реальністю.

Ми можемо прослідкувати за пересуванням Ерріо етап за етапом завдяки французькій та радянській (як центральній, так і українській) пресі. До них варто додати звіти служб безпеки, які дозволяють заглянути за лаштунки. Останнє джерело — спомини свідків. Разом узяті, всі ці елементи відтворюють досить повну картину подорожі.

21 серпня, тобто за 5 днів до приїзду, все ще були вагання щодо можливості відвідати колгосп [14, с. 173]. Софі Кере подає звіт відвідин французької делегації у травні 1933 р., коли «картина виснажених жінок і дітей, які лежали на землі» справила «катастрофічне враження на французьких делегатів». Але, зазначає автор звіту, сильний дощ спонукав відмовитися від відвідин колгоспу [14, с. 165]. Остаточо Ерріо відвідав два колгоспи: «Червоний Промінь» у Біляївці (селі, розташованому за 45 км від Одеси) і комуну Інтернаціонал у селі Велика Хортиця [36]. Варто звернути увагу на інший візит, що відбувся до колгоспу імені Жовтневої Революції біля Броварів, що під Києвом, який остаточно не відбувся. [39; 41, с. 696–698]. Перед тим, як поїхати до Москви, Ерріо також відвідав радгосп «Верблюди» поблизу Ростова, де йому показали функціонування електричної молотилки та комбайн і навіть запропонували проїхатися на ньому (радянська преса написала, що у Франції комбайнів немає), а в небі пролітав аероплан з інспекцією полів [8, арк. 440; 33]. Цей візит цікавий, бо він сприяв загальному сприйняттю колгоспів. Агропідприємство «Зерноград» було вітриною, яку показували іноземцям і про яку вони розповідали щонайнеймовірніші речі [15]. Цей візит зразкового радгоспу, безумовно, справив враження на Ерріо.

У Біляївці, згідно з інформацією голови ДПУ Одеси, «все що, він побачив у колгоспі справило гарне враження — Ерріо позував перед

фотографами і операторами, цілувався зі всіма, шуткував, куштував звичайний обід у селянській хаті» [44, арк. 117–129]. Натомість зі звіту Величка довідуємося, що не все відбулося бездоганно. Так, електрична молотилка, яку показали делегації, була «заношена, облізла і явно погано поремонтована» [47, арк. 51].

Ерріо, а також посол Альфан і журналіст Жорж Люсіані ставили питання, торкалися мішків, щоб переконатися, що у них справді зерно, та висловлювали задоволення від почутих відповідей, які Ерріо записував до спеціального блокноту. Ерріо покинув село після 4 годин (2, згідно з інформацією в пресі) з двома рушниками, а ДПУ подарувало йому 18 вишитих сорочок, коли він сідав на потяг до Києва [44].

Ми маємо також враження самого Ерріо, описані у книзі, яку він видав навесні 1934 р. [21]. В описах української частини подорожі Ерріо, який мав літературний талант, захоплювався пейзажами, великою рогатою худобою і кольорами: срібло річок, смарагд полів, шоколадна земля, тьмяна зелень лісів в тумані. Однак найбільше його вразило надзвичайне багатство врожаю. Тут «не знають, куди скласти стільки зерна» [21, с. 166–167]. Опису відвідин колгоспу передую пояснення організації радянського сільського господарства, різниці між колгоспами, радгоспами і індивідуальним господарством. Все це виглядає як інструкції-доповіді, надані владою: «З метою показати нам український колгосп нас везуть до Дністра, за 40 км від Одеси. Після того, як ми перетнули німецьке село Фреденталь... ми спускаємося до поля, у страшну спеку і у хмарах пилу, серед селян, зайнятих молотьбою. Ми нараховуємо близько сотні чоловіків, жінок, дітей. Голоси перемішуються з шумом мотору. Одяг грубої тканини, на голові білі хустинки, очі захищені окулярами, босі, легкі і прудкі, жінки наповнюють молотилки. Безкінечний рух. Їдальня готує обід жінцям; поряд пост Червоного Хреста у разі поранення. Багато життя і навіть радості. Небом повільно пропливають великі білі хмари» [21, с. 164].

Отже, або Ерріо абсолютно очевидно перебільшує, або для нього організували справжню комедію з постами Червоного Хреста, окулярами для жінок, і лише повний брак критичного мислення змусив його сприйняти побачене як чисту правду. Чи можна повірити у наївність людини, що займала найвищі щаблі влади? Зазначимо: він не забував наголошувати на незаангажованості — як своїй, так і господарів: «Нам пропонують напряду звернутися до селян. Нам надають перекладача. Керівники, голова колгоспу, головний механік, голова сільради — всі молоді зі світлими очима, сповнені рішучості» [21, с. 164].

Наступні сторінки містять опис Біляївки, спеціалізацію колгоспу, кількість членів, будинків, гектарів. Читач довідується, що цього року селяни отримують після сплати державі, віднявши відкладене як насіння, 10 карбованців і 15 кг зерна та інших продуктів на трудодень: «Ми

відвідуємо колгосп у Біляївці: 2 500 гектарів, 286 будинків, 1 200 працівників. Що вирощують? Пшеницю, кукурудзу, овочі, виноград. Створили чотири бригади для зернових, одну для городини, одну для виноградників, одну для молочного виробництва. Колективна організація отримує трактори, молотилки, комбайни, вантажівки, машини для соломи. Після врожаю кооператори розраховуються перш за все з Державою; потім вони розподіляють залежно від роботи кожного, відклавши необхідне для посіву. У господарствах, які ми вивчаємо, врожай цього року надзвичайний. Очікується на день (трудодень) роботи 10 карбованців і 15 кілограмів зерна і інших продуктів» [21, с. 164].

Ерріо запевняє, що селяни вступають до колгоспу добровільно. Єдине, що їм забороняють мати, це сільськогосподарські машини і коней. «Колгоспники підтвердили іноземцям, що вони мають право на сад, город, власних коней, корови, дрібну рогату худобу, при цьому одержують для них корм і користуються відведеними пасовищами. Гарячу їжу для працюючих вивозять прямо в поле. Загалом хліба видається вдосталь, тому його комерційний продаж є ознакою добробуту» [45, с. 299]. Цю інформацію йому повідомив Влас Чубар, який також запевнив його, що режим дозволяє обидві системи, колективне й індивідуальне господарство, і що єдиний, з ким бореться держава, — це куркуль [45, с. 182]. У записях Ерріо констатує, що французькі політики та журналісти задоволені зустріччю та побаченням в Україні. Свої схвальні відгуки Ерріо занотував у блокноті та висловив на урочистих прийомах, а французькі журналісти відправили відповідні репортажі до газет (кореспонденцію прочитували).

Що ж до самого села і селянської хати, то Ерріо знову ж таки дивує своїм некритичним сприйняттям: «Ми приїжджаємо до центру Біляївки. Інформаційна дошка зазначає у червоній частині видатних працівників, а на чорній — поганих. Село, прикрашене червоними прапорами, виглядає як нове. Сховища зерна виходять на просторий двір, де стоять машини. Нам пропонують хліб з нового жита. Нам пропонують більше, сердечний і широкий прийом у одній з селянських хат, досить скромній на вигляд, всередині якої селянин встановив радіо між уже звичними портретами Сталіна і Леніна. (...) У цих селах спеціальний делегат забезпечує не тільки технічну, а й політичну освіту сільськогосподарського трудівника. Найкращі послідовники створюють ударні бригади. Друкована газета знайомить найбідніших селян з результатами їхньої роботи і, у разі потреби, з їхніми помилками» [45, с. 166].

Ерріо виявився дуже зручним гостем, чим приємно здивував організаторів: «завдання» було «полегшено» тим, що Ерріо належить до «тієї вигідної для нас категорії буржуазних політичних діячів, які вважають, що все, що відбувається у нас, є справедливим, необхідним і корисним, але непридатним для країн Західної Європи» [47, арк. 49–50].

І далі: «Ентузіазм, із яким його зустрічала преса чи населення, стало для нього знаком так бажаного франко-радянського зближення. Тоді як “гарячий прийом” був спровокований ним самим (махаючи руками та тиснувши руки перехожих)» [47, арк. 54]. Або Ерріо був справді хворобливо самозакоханим, або він свідомо підігрував. Це, зрештою, була думка німецького дипломата, який вважав що Ерріо був готовий, аби його ввели в оману [45, с. 301].

Якщо важко закинути Ерріо спосіб, у який його приймали (мізансцени, організовані для нього, щільне коло охорони), його поведінку виправдати важко. Перш за все, його провина полягає, безумовно, у заявах щодо об’єктивності та свободи пересування, якою він нібито користувався під час свого перебування і на якій він завжди наголошував [34]. Так, Ерріо маніпулювали, але він теж був маніпулятором. Коли він говорив: «Перед моїм від’їздом мені дали назву селища, яке заторкнуло лихо», він брехав подвійно — ніхто не давав йому жодної назви селища, а голод не був окреслений одним селищем [34]. Такий вибір слів вже сам собою применшував, якщо не заперечував реальність. Також варті уваги його маніпулятивні порівняння, які «нормалізують» СРСР: «...там, як і у Франції, можна побачити добре оброблені землі, чисто одягнених людей, молодь вільну і горду, чудових дітей... а деякі міста є моделями урбанізму. Звичайно, це не означає що немає бідних регіонів, прихованих нещастя. Але у решті Європи? Але у Франції?» [10].

Заяви Ерріо щодо голоду надзвичайно показово еволюціонували. Якщо у першому інтерв’ю закордонній пресі на запитання про радянське сільське господарство Ерріо відповів, що не може нічого сказати, оскільки бачив «тільки один радгосп і два колгоспи, різного рівня розвитку», його першою заявою поза радянськими кордонами були слова «Я не вірю у російський голод» [37]. Вже 14 вересня у Парижі він був більш красномовним: «Я перетнув Україну. Отже, можу вас запевнити, що вона схожа на сад, повний дарів, прекрасний сад чорної і масної землі, покритої, скільки сягає око, чудовим урожаєм. Ви кажете, що хтось запевняє, що цей край переживає сумні часи. Не можу говорити про те, чого не бачив. Але я був у місцях, про які йдеться. Я констатував лише розквіт. Майже всюди працювали електричні молотили» [27; 30; 34]. На банкеті радикальної партії 17 вересня Ерріо був ще агресивнішим, називаючи голод легендою, яку поширюють ті, хто хоче колонізувати Україну, натякаючи, не назвавши її, на гітлерівську Німеччину [35; 20; 40]. А 19 вересня у Віші Ерріо висловився зовсім прозоро про те що, на його думку, ховається за новинами про голод: «...Російський голод, яким розмахують, як опудалом, є підозрілим продуктом гітлерівської пропаганди» [28; 31].

У питанні голоду Ерріо повністю перебрав радянські тези, у чому відповідні служби були переконані ще під час його перебування у СРСР, як свідчить звіт Величка: «Насколько я могу судить из разговоров, как общих, так и непосредственно с Эррио, ... по вопросу о голоде он вынес твердое убеждение что никакого голода у нас нет и, хотя Альфан и Рей указывали, что еще недавно голод на Украине был, он убедился что мы правильно информируем его о бывших и теперь преодоленных трудностях, причем преодоление этих трудностей он признает основным показателем реального успеха коллективизации. В разговоре с товарищем Чубарем он откровенно сказал, что я слышал от него несколько раз на пути из Одессы до Харькова, что он освободился теперь, на основании непосредственного изучения фактов от двух ложных представлений, внушенных ему неправильной информацией. Он думал раньше что коллективизация достигнута принуждением и держится принуждением. Теперь он убедился что члены колхоза добровольно участвуют в нем, потому что “колхозная система в ваших условиях есть самый блестящий и самый выгодный путь к подъему сельского хозяйства”» [47, арк. 52]. Постає питання: наскільки можна довіряти радянським внутрішнім звітам, враховуючи, що автор відповідає за успіх справи і, свідомо чи несвідомо, намагатиметься представити привабливу картину та представити свою роль у позитивному ключі. І все ж, з огляду на дії Ерріо, зокрема, його заяви щодо голоду, треба констатувати, що містифікація вдалася. Отже, напевне, варто вірити Величку, коли він звітує: «Когда мы приехали в коммуну Интернационал, где собралось кроме работавших большое количество и коммунаров и вообще крестьян Б. Хортицы, Эррио обратил внимание на их здоровый, упитанный и веселый вид и сказал, обращаясь к Альфану и к другим: “Посмотрите-же на этих голодающих”, и не раз смотря на толпу в городах и станицах, он говорил: “Вот он, пресловутый украинский голод”» [47, арк. 52].

Справжній триумф для Радянського Союзу прийшов із листом, що його Ерріо адресував з Ліона 21 вересня співробітнику посольства Гельфану, його особистому супроводжуючому під час подорожі: «Ще раз хочу подякувати вам за всю ту увагу, яку ви нам приділили. Отже, ми стали друзями, і я цим дуже втішаюся. Від повернення я працюю над упорядкуванням записів для майбутньої книжки. Я вже дав дві конференції, одну політичну в департаменті Ендр, іншу у Віші, перед широкою публікою. Всюди дуже приязне прийняття, незважаючи на погрози, які я отримав. Але я продовжую боротьбу. Власне, Матен друкує фотографію, яку я додаю. Якщо я не помиляюся, це перероблене фото 1921 року, виставлене у музеї Революції. Надішліть мені, будь ласка, якомога швидше репродукцію цього фото. Я хочу показати, як обманюють громадську думку. Якщо у вас є інші документи щодо удаваного голоду в Україні, надішліть їх мені: я знайду, як їх використати» [14, с. 182].

Йдеться, ймовірно, про фото, яке з'явилося на першій шпальті газети Матен 17 вересня з обкладинки брошури, опублікованої в Німеччині на допомогу голодуючим радянським німцям [38]. Невідомо, чи була і, якщо так, якою саме була відповідь Гельфана на прохання Ерріо. Однак вже існування цього запиту доводить заангажованість Ерріо у заперечення голоду в Україні.

Жодна з осіб, яка супроводжувала Ерріо у цій подорожі, а саме сенатор департаменту Ізер Жозеф Серлен, депутат департаменту Марни Альфред Марген, депутат департаменту Рони Жюль Жюльєн, дипломат і колишній заступник голови кабінету Ерріо, не висловилися на противагу Ерріо, надаючи своїм мовчанням ваги його заявам. Посол Франції Шарль Альфан, голова кабінету Ерріо, коли той був міністром закордонних справ, якого Ерріо особисто призначив до Москви в ніч падіння його кабінету, був теж гарячим прибічником зближення з Радянським Союзом. У своїх депешах Альфан применшував інформацію про голод, запевняючи, що йдеться про «перекуси», у яких винні самі селяни, і що чутки про голод — це гітлерівська пропаганда.

Із двох журналістів, які супроводжували Ерріо у Радянському Союзі, лише Жорж Люсіані був в Україні. З його статей у «Le Petit Parisien» і «Le Temps» витікає, що він повністю «купився» на міф франко-радянської співпраці і нічого не помітив [29]. Женев'єва Табуї, яка приєдналася до делегації тільки у Москві, все ж написала кілька статей про Україну і жнива: «На цій землі радянського Ханаана урожай завжди гарний, навіть якщо минулого року він був поганим на решті території. І держава, якій належить більшість територій, з наміром рівномірно розподілити зерно у всьому Союзі викачує українські закром. Тому українець може відчувати голод на багатій землі, що видається парадоксальним!» [26]. Цим детальним описом-виправданням ситуації, Ж. Табуї долучилася до операції заперечення Голодомору Едуардом Ерріо.

Успіх відвідин Радянського Союзу був важливим для Едуарда Ерріо, оскільки дозволив йому отримати підтвердження його власної політики на зближення з СРСР [47, арк. 49] заради миру [6, с. 312; 22, с. 150]. Успіх був так само важливим і для Радянського Союзу, що прагнув ствердити імідж квітучої країни під керівництвом міцного режиму, гідного долучитися до світової спільноти. Заперечити чутки про голод було в інтересах обидвох сторін.

Радянський Союз міг би задовольнитися мовчанням Ерріо, але його заперечення становили справжній успіх подорожі. Те, що не змогли приховати організатори, завуальовала позитивна оптика високого гостя. Сталінський режим не зміг би досягти свої мети без прихильної участі — свідомої чи несвідомої — Едуарда Ерріо. Його особистість [13] використали, адже «... захоплення п. Ерріо розвіяло останні вагання

звичайного француза...», його свідчення [28] були інструменталізовані. А втім, він сам дозволив таку ситуацію своєю «злочинною поблажливістю» [18]. Ерріо погодився грати роль у спектаклі, організованому для нього, у якому він був одним з фігурантів. Без нього, без партії, яку він зіграв після повернення, радянська мізансцена не досягла би такого успіху. Згідно з Доповіддю французької служби безпеки, що зберігається у Національних Архівах Франції, щодо Конгресу національних меншин у Берні, дізнаємося, що Радянський Союз був готовий публічно визнати голод, «пояснивши його транспортним розладом і діяльністю “саботажників”». Але, підкреслює доповідь у дужках, так було до візиту Ерріо [2].

Нині ще не можливо відтворити повну картину візиту, оскільки не всі архіви досі є доступними. І все ж, елементи, які ми вже маємо, зусилля, які були докладені, щоб обдурити Ерріо, політичні імперативи, якими він керувався, не в змозі зняти з нього відповідальність за заперечення голоду.

Якщо можливо припустити, що, огорнутий увагою, він не побачив справжню ситуацію України, абсолютно очевидно, що це його влаштувало. Проблема не так у тому, чого він не бачив. Набагато гірше, що він стверджував: голоду немає. Ерріо пішов ще далі, заявивши, що голод — продукт пропаганди. Навіть якщо йдеться про «підказану брехню» [43, с. 6], Ерріо повністю прийняв її і жодним чином не поставив під сумнів. Відтоді його ім'я використовували проти тих, хто намагався хоч чимось зарадити ситуації чи поширити інформацію про голод [25]. Присуд Евальда Аманда, прямого свідка, є безапеляційним: «Його діяльність мала катастрофічний вплив на бажання надати допомогу Росії, яке вже відчувалося у багатьох країнах» [1, с. 221].

Едуард Ерріо бачив достатньо речей, які мали посіяти сумніви. Однак «ментальний відсів», про який говорив Артур Кестлер, зробив свою справу: ні помічені недоліки, ні побачені картини не змогли відвернути Ерріо від того, що він вважав — єдине, що можна йому зарахувати, — в інтересах Франції.

До політичних мотивів та персональних амбіцій потрібно додати франко-радянську економічну угоду, долю якої вирішували під час подорожі. Угода впиралася в проблему демпінгу: радянські товари були дешевшими за французькі. Збільшення радянського імпорту до Франції тільки підсилювало дискусії щодо товарів, вироблених в умовах тоталітарного режиму, продуктів рабської праці. Так, у 1928 р. імпорт з СРСР зерна і борошна становив 90913 центнерів, а у 1930 р., він досяг 666412 центнерів, ціна ж зменшилася на дві третини [17]. У жовтні 1930 р. цей імпорт вимагав міністерського дозволу, що призвело до симетричної відповіді Москви, яка майже заборонила надходження французьких товарів. Французькі промисловці тиснули на політиків

з вимогою відмовитися від ліцензії на імпорт. Протокол тимчасової угоди було підписано у Парижі 26 серпня, в день, коли Ерріо приїхав до Одеси. В одній зі своїх перших промов він виступив за поновлення сполучення Марсель–Одеса: кораблі повинні були привозити до СРСР алжирські фосфати і відпливати до Франції навантажені «твердим українським зерном» [47, арк. 56.]. Очевидно, визнати існування голоду було не на часі.

Можна поставити питання, наскільки Ерріо був чутливим до радянської риторики, яка постійно реферувала до великої французької революції та ідеалу соціального прогресу [32], де куркулі були темним пережитком минулого [7, с. 239]. Чи був би він менш схильним заплющувати очі, якби не йшлося про «домінуючий клас»? Численні світлі уми того часу вважали, що народження нового світу неможливе без страждань і помилок [6, с. 118].

Зазначимо, що ліворадикальна партія, яку очолював Ерріо, сповідувала прорадянські настрої. Як констатує історик Сабін Дюлен, радикали — Ерріо, Кот, Табуї — були справжніми агентами, «окреслюючи з членами (радянського) посольства тактики, щоб впливати на політичне життя і громадську думку на користь франко-радянської лінії» [14, с. 201; 16, с. 192].

Вибір Ерріо та позицію Франції у ставленні до Радянського Союзу не можна розглядати (і зрозуміти) без урахування міжнародної ситуації. Прихід Гітлера до влади вразив Європу, матеріалізуючи загрозу нової війни. Франко-радянське зближення з 1933 р. набирає виразно антинімецького забарвлення [16, с. 1 18]. Чи може цей страх виправдати Ерріо?

Це питання лишається відкритим. У його контексті все важливішими стають свідчення і позиції тих, хто не заплющив очі на злочини радянського режиму. Серед відвідувачів — симпатиків СРСР, які подорожували Україною у 1932–1933 рр., — чільне місце займає Артур Кестлер, переконаний комуніст, який лишив опис жахливих картин голоду, зокрема у Харкові [23; 24]. Автобіографічні спогади Кестлера важливі не тільки як свідчення того, що відбувалося в Україні, але також як аналіз механізму, що дозволяв «не бачити» реальність, підлаштовуючи її під радянську пропаганду: «Я мав очі, які бачили, і розум, налаштований одразу відкидати те, що я бачив. Ця “внутрішня цензура” була більш певною і ефективною, ніж будь-яка офіційна цензура» [23, с. 80]. Поряд з Кестлером і на противагу Ерріо варто згадати письменника-антиколоніаліста Андре Жіда, який відвідав СРСР у 1936 р. Так само, як і Ерріо, його приймали з розмахом і супроводжували протягом детально організованого візиту, засипаючи цифрами про досягнення радянського режиму. Однак Жід зрозумів облудність нагромадження інформації, відчув фальш показного ентузіазму і відмовився покривати маніпуляції радянської влади попри шалений тиск [19]. За кілька тижнів

до Ерріо тими самими місцями (Київ, Одеса, колгосп «Інтернаціонал») подорожував Анрі Тьєрі, який лишив книжку під промовистою назвою «За радянськими лаштунками» [42]. Автор відверто знущається зі сліпого захоплення західних відвідувачів і доводить, що грубі засоби пропаганди є очевидними для людини, яка не відмовляється сприймати реальність. Тьєрі повідомляє про голод і наводить цифру у 3 мільйони загиблих станом на весну 1933 р., оцінку, яку йому повідомив німецький аташе з питань сільського господарства, котрий також описав йому вулиці Києва, всіяні тілами селян. Згадаймо також Вільяма Генрі Чемберліна, що побував в Україні і на Північному Кавказі восени 1933 р. і стверджував про факт «великого» голоду протягом перших 6 місяців 1933 р. [12, с. 83]. У своїй книзі 1944 р., присвяченій Україні, Чемберлін говорить про мільйони жертв і не лишає місця для сумнівів: «Будь-хто, я впевнений у цьому, хто подорожував зі щирим бажанням дізнатися правду, безумовно дійшов би до висновку, що українське село пережило надзвичайну трагедію» [12, с. 59].

Едуард Ерріо ставить питання відповідальності політика та його вибору, коли прорахунок дорівнює злочинній співучасті. Питання, яке на кілька роками пізніше поставить французький філософ Реймон Арон, аналізуючи замилювання західних інтелектуалів радянським режимом, та його окреслить у трьох вимірах: політична безвідповідальність, наукова помилка і моральна провина [3, с. XIV]. Ця формула чудово резюмує подорож Едуарда Ерріо.

Список використаних джерел:

1. Ammende E. *Human Life in Russia*. Cleveland: John T. Zubal, Inc. Publishers, 1984.
2. Archives Nationales. CARAN: Série F7.
3. Aron R. *L'Opium des intellectuels*. Paris: Pluriel, 2010.
4. Arthaud R. *L'U.R.S.S. vue et jugée par un radical*. Paris. 1939.
5. Berstein S. *Édouard Herriot ou la République en personne*. Paris: Presse de la Fondation Nationale des Sciences Politiques. 1985.
6. Berstein S., *La France des années 30*. Paris: Armand Colin, 1988.
7. Boret V. *Le paradis infernal (U.R.S.S. 1933)*. Librairie Aristide Quillet, 1933.
8. Bulletin périodique de la presse russe, du 9 août au 14 septembre 1933: MAEE, Europe 1930–1940. vol.923.
9. Caspar-Jordan. *La vraie Russie. Lyon Républicain*. 15 septembre. 1933.
10. Caspar-Jordan. *La vraie Russie. Lyon Républicain*. 15 septembre. 1933.
11. Chamberlin W. H. *Russia's Iron Age*. Little. Brown and company. Boston, 1934.

12. Chamberlin W. H. The Ukraine. A Submerged Nation. The Macmillan company. New York, 1944.
13. Charles-Geniaux C. La jeunesse russe. *Lyon Républicain*. 1933. 25 septembre.
14. Coeuré S. La grande lueur à l'Est, Les Français et l'Union Soviétique, 1917–1939. Paris: Ed. du Seuil, 1999.
15. Communiste! Hommes nouveauxmonde nouveau. U.R.S.S., pays sans crise. Brochure éditée par l'Humanité à l'occasion des élections législatives, 1932: MAEE, Europe 1930–1940. U.R.S.S. vol. 953.
16. Dullin S. Des hommes d'influences. Les ambassadeurs de Staline en Europe 1930–1939. Payot, 2001.
17. Eccard Frédéric. Dumping et crise financière des Soviets. *Revue des Deux Mondes*. 1931: MAEE. Vol.1057. Fol. 54.
18. Fabre-Luce A. Russie 1927. Paris: Bernard Grasset, 1927.
19. Gide A. Retour de l'U.R.S.S. Gallimard, 1936.
20. Girard G.-Th. M. Édouard Herriot fêté dans l'Indre parle de son voyage dans les Balkans et en Russie. *Le Petit Parisien*. 18 septembre 1933.
21. Herriot E. L'Orient. Hachette, 1934. VII. 418 c.
22. Jessner S. Édouard Herriot, Patriarch of the Republic. New York: Haskell House Publishers Ltd, 1974.
23. Koestler A. Hiéroglyphes (The invisible writing). Calmann-Levy, 1955.
24. Koestler A. Le Yogi et le commissaire. Charlot, 1946.
25. L'église et la "famine en Russie". *Des faits sur l'Union Soviétique*. № 13 janvier. 1934.
26. L'Oeuvre en U.R.S.S. Ce que j'ai vu en Ukraine, grenier de l'Union soviétique. *L'Oeuvre*. 21 septembre. 1933.
27. Le retour à Lyon de M. Herriot. *Le Progrès*. Lyon. 14 septembre. 1933
28. Le témoignage d'Herriot sur l'U.R.S.S. *L'Humanité*. 22 septembre. 1933.
29. Luciani G.M. Herriot a achevé son voyage d'études en U.R.S.S. *Le Petit Parisien*. 10 septembre. 1933.
30. M. Édouard Herriot à Lyon. *Le Temps*. 15 septembre. 1933.
31. M. Herriot a fait à Vichy une conférence sur les Soviets. *Le Nouvelliste*. Lyon. 20 septembre. 1933.
32. M. Herriot à Moscou. *L'Ere nouvelle*. 4 septembre. 1933.
33. M. Herriot à Rostov. *L'Humanité*. 1 septembre. 1933.
34. M. Herriot est rentré de Russie. Le maire de Lyon est arrivé hier soir en gare de Brotteaux. La foule lui a ménagé une enthousiaste réception. *Lyon Républicain*. 14 septembre. 1933.
35. M. Herriot parle de l'U.R.S.S. *L'Humanité*. 18 septembre 1933.

36. M. Herriot professeur d'agriculture. *Le Nouvelliste*. Lyon. 8 septembre 1933.
37. Mais oui, le peuple russe souffre de la famine! *Le Nouvelliste*. Lyon. 15 septembre. 1933.
38. On quête outre-Rhin pour nourrir les petits Allemands fixés en Russie. *Le Matin*. 17 septembre. 1933.
39. Pidhainy I. The Black Deeds of the Kremlin. Vol. 2. P. 93.
40. Retour de Russie. M. Herriot fait éloge du régime soviétique. *Le Nouvelliste*, Lyon. 18 septembre. 1933.
41. The Great Famine in Ukraine in 1932–1933, Vol. 2. Detroit: Grove Press, Dobrus, 1955. P. 696–698.
42. Thierry H. Derrière le décor soviétique. Edition des Portiques, 1933.
43. Yvon. Ce qu'est devenue la Révolution russe. La Révolution prolétarienne, 1936.
44. Галуз. Держ. архів Служби безпеки України. Ф 65. Спр. 71. Том 8. Арк. 117–129 (187–199).
45. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник / В. М. Даниленко (відп. упоряд.), Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк. НАН України. Ін-т історії України; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Галуз. держ. архів СБУ; Центр досліджень визвольного руху. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2010. 472 с.
46. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ / В. К. Борисенко, О. М. Веселова, В. М. Даниленко та ін. Відп. ред. В. І. Марочко. Київ: Фенікс, 2008. 584 с.
47. Центр. держ. архів громад. об'єднань України. Ф. ЦК КПУ № 1. 20. Т. 6204. Арк. 51–56.

References

1. Ammende, E. (1984). *Human Life in Russia*. Cleveland: John T. Zubal, Inc. Publishers.
2. Archives Nationales CARAN: Série F7.
3. Aron, R. (2010). *L'Opium des intellectuels*. Paris: Pluriel.
4. Arthaud, R. (1939). *L'U.R.S.S. vue et jugée par un radical*. Paris.
5. Berstein, S. (1985). *Édouard Herriot ou la République en personne*. Paris: Presse de la Fondation Nationale des Sciences Politiques.
6. Berstein, S. (1988). *La France des années 30*. Paris: Armand Colin.
7. Boret, V. (1933). *Le paradis infernal (U.R.S.S. 1933)*. Librairie Aristide Quillet.
8. *Bulletin périodique de la presse russe*, du 9 août au 14 septembre 1933: MAEE, Europe 1930–1940. vol. 923.

9. Caspar-Jordan. (15 septembre. 1933). La vraie Russie. *Lyon Républicain*. 15 septembre. 1933.
10. Caspar-Jordan. (15 septembre. 1933). La vraie Russie. *Lyon Républicain*. 15 septembre. 1933.
11. Chamberlin, W. H. (1934). *Russia's Iron Age*. Little. Brown and company. Boston.
12. Chamberlin, W. H. (1944). *The Ukraine. A Submerged Nation*. The Macmillan company. New York.
13. Charles-Geniaux, C. (25 septembre 1933). La jeunesse russe. *Lyon Républicain*.
14. Coeuré, S. (1999). *La grande lueur à l'Est, Les Français et l'Union Soviétique, 1917–1939*. Paris: Ed. du Seuil.
15. *Communiste! Hommes nouveaux — monde nouveau*. U.R.S.S., pays sans crise. Brochure éditée par l'Humanité à l'occasion des élections législatives, 1932: MAEE, Europe 1930–1940. U.R.S.S. vol. 953.
16. Dullin, S. (2001). *Des hommes d'influences. Les ambassadeurs de Staline en Europe 1930–1939*. Payot.
17. Eccard Frédéric (1931). *Dumping et crise financière des Soviets*. Revue des Deux Mondes. MAEE. vol. 1057. fol. 54.
18. Fabre-Luce, A. (1927). *Russie 1927*. Paris: Bernard Grasset.
19. Gide, A. (1936). *Retour de l'U.R.S.S.* Gallimard.
20. Girard, G.-Th. (18 septembre 1933). M. Édouard Herriot fêté dans l'Indre parle de son voyage dans les Balkans et en Russie. *Le Petit Parisien*.
21. Herriot, E. (1934). *L'Orient*. Hachette. VII.
22. Jessner, S. (1974). *Édouard Herriot, Patriarch of the Republic*. New York: Haskell House Publishers Ltd.
23. Koestler, A. (1955). *Hiéroglyphes (The invisible writing)*. Calmann-Levy.
24. Koestler, A. (1946). *Le Yogi et le commissaire*. Charlot.
25. (1934). L'église et la "famine en Russie". *Des faits sur l'Union Soviétique*. N° 13 janvier.
26. (21 septembre 1933). L'Oeuvre en U.R.S.S. Ce que j'ai vu en Ukraine, grenier de l'Union soviétique. *L'Oeuvre*.
27. (14 septembre 1933). Le retour à Lyon de M. Herriot. *Le Progrès*. Lyon.
28. (22 septembre 1933). Le témoignage d'Herriot sur l'U.R.S.S. *L'Humanité*.
29. Luciani, G. M. (10 septembre 1933). Herriot a achevé son voyage d'études en U.R.S.S. *Le Petit Parisien*.
30. (15 septembre 1933). M. Édouard Herriot à Lyon. *Le Temps*.
31. (20 septembre 1933). M. Herriot a fait à Vichy une conférence sur les Soviets. *Le Nouvelliste*. Lyon.
32. (4 septembre 1933). M. Herriot à Moscou. *L'Ere nouvelle*.
33. (1 septembre 1933). M. Herriot à Rostov. *L'Humanité*.

34. (14 septembre 1933). M. Herriot est rentré de Russie. Le maire de Lyon est arrivé hier soir en gare de Brotteaux. La foule lui a ménagé une enthousiaste réception. *Lyon Républicain*.
35. (18 septembre 1933). M. Herriot parle de l'U.R.S.S. *L'Humanité*.
36. (8 septembre 1933). M. Herriot professeur d'agriculture. *Le Nouvelliste*. Lyon.
37. (15 septembre 1933). Mais oui, le peuple russe souffre de la famine! *Le Nouvelliste*. Lyon.
38. (17 septembre 1933). On quête outre-Rhin pour nourrir les petits Allemands fixés en Russie // *Le Matin*.
39. Pidhainy, I. (1955). *The Black Deeds of the Kremlin*. vol. 2. p. 93.
40. Retour de Russie. (18 septembre 1933). M. Herriot fait éloge du régime soviétique. *Le Nouvelliste*. Lyon.
41. (1955). *The Great Famine in Ukraine in 1932–1933*, vol. 2. Detroit: Grove Press, Dobrus.
42. Thiery, H. (1933). *Derrière le décor soviétique*. Edition des Portiques.
43. Yvon. (1936). *Ce qu'est devenue la Révolution russe*. La Révolution prolétarienne.
44. Branch State Archives of Security Service of Ukraine, fund 65, file 71, sheets 117–129 (187–199).
45. Danylenko, V. (Ed.). (2010). *Holodomor 1932–1933 rr v Ukraini za dokumentamy HDA SBU*. Lviv: Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu. [In Ukrainian].
46. Marohko, V. (Ed.). (2008). *Natsionalna knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini*. Misto Kyiv. Kyiv: Feniks. [In Ukrainian].
47. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund ІІК КТІУ № 1, inventory 20, volume 6204, sheets 51–56.

**I. Dmytryshyn,
Lecturer**

Institut National des Langues et Civilisations Orientales
Paris, France

WHY EDOUARD HERRIOT DID NOT SEE ANYTHING

The article studies the denying of the Holodomor in the Ukrainian SSR in 1932–1933 by Edouard Herriot. The author analyzes the details of his visit to Ukraine and the reasons why he was chosen to visit the Soviet Union. The details of preparation and the tour itself are investigated on a large source basis because this event was described by French and Soviet press. Later, it became the object for consideration by scholars and politicians. Also, the cause of Herriot's existential choice is analyzed, and the question of his responsibility of the politician, since his bias was equal to criminal complicity. His choice is interpreted as political irresponsibility, scientific mistake and moral fault.

Key words: Edouard Herriot, trip, USSR, kolkhoz, farmers, harvest, Ukraine, Holodomor.

О. Ігнатуша,
доктор історичних наук, професор
Запорізький національний університет,
Запоріжжя, Україна
Т. Грузова,
аспірантка
Запорізький національний університет,
Запоріжжя, Україна

ДИЛЕМА ЕКЗИСТЕНЦІЙНОГО ВИБОРУ ДУХОВЕНСТВА ТА ВІРЯН У РОКИ «УПОКОРЕННЯ ГОЛОДОМ» (1932–1933 РР.)

У статті здійснено спробу проаналізувати чинники, які спричинили ситуацію екзистенційного вибору християнського населення Української СРР в період Голодомору 1932–1933 рр.

Ключові слова: церква, священнослужителі, Голодомор, влада, вибір.

Прихід до влади більшовиків у 1917 р. розпочав етап кривавих розправ над всіма «непокірними» — тими, хто не був осторонь, діяв на користь власного майбутнього і своєї совісті.

У період загострення соціальних відносин, спровокованого початком колективізації 1928 р. та боротьби з куркульством як класом, церкву і представників духовенства розцінювали як прибічників куркульства. Саме тому їх слід було цілковито викоринити та позбавити можливості впливати на вірних.

Релігійне життя України в 1920–1930-х рр. ХХ ст. опинилося на межі припинення. Відповідно, виникла проблема екзистенційного вибору для духовенства та вірян.

Становище церкви та духовенства в часи Голодомору відображені в низці історичних праць О. В. Бойка, Т. М. Євсєєвої, О. М. Ігнатуші, А. М. Киридон, Т. Г. Савчук, В. О. Пашенка, Т. Л. Рафальської, Н. С. Рубльової, О. Д. Форостюка.

Мета статті — визначити та проаналізувати чинники, які впливали на екзистенційний вибір православних вірян та духовенства.

З кінця 1920-х рр. курс на атеїзацію суспільства набув войовничого характеру. Під тотальний прес радянської влади потрапляли всі без винятку релігійні спільноти. Несанкціоновані дії влади призводили до морального та фізичного знесення. Влада знищувала церкву як соціальний інститут, переслідуючи лідерів, девальвуючи її духовні основи.

Основними методами боротьби держави проти священнослужителів стали адміністративні, економічні утиски та дії репресивного характеру (залякування, шантаж, переслідування, фізичні розправи).

Владні структури вимагали використання храмів в «інтересах соціалістичного будівництва», а тому їх масово перетворювали на зерносковища й різноманітні заклади культури та освіти. Як зазначає О. О. Нестуля, секретаріат ВУЦВК зобов'язав окрвиконкоми якнайшвидше перетворити «колишні осередки дурману» в будинки пролетарської культури та розваги [18, с. 57].

Так, наприклад, в м. Браїлів Жмеринського району Вінницької області з грудня 1932 р. по грудень 1933 р. розглядали справу про закриття жіночого монастиря і передання приміщення для культурно-освітніх потреб. В постанові № 356 Вінницького обласного виконавчого комітету було вказано, що причиною закриття є знайдений куркульський хліб [1, арк. 2.]. У газеті «Більшовицька правда» було надруковано статтю Йосипа Кісельова «Революційне кубло за стінами Браїлівського монастиря», де зазначалося, що монастир є куркульнею, яка докладає всі сили на зрив хлібозаготівлі і ховає хліб від держави [1, арк. 45.]. В результаті монастир було передано під освітню установу [1, арк. 46.]

У с. Терлиця Монастирщанського району Київської області синагогу «Бейсемейдриш» передали під лазню Терлицькій сільській раді [2, арк. 6.]

Окрім цього, влада за допомогою економічного тиску — як грошового, так і натурального — намагалася витіснити священнослужителів, аби закрити церкви. Про нечувані розміри оподаткування надсилали скарги клірики різних сіл та міст. Зокрема, це священник Вознесенської церкви м. Басань П. Барзілович [3, арк. 45.], Троїцької церкви с. Церковище Г. Юркевич [3, арк. 49.], с. Нові Гути П. Лузанський [3, арк. 52.], с. Засулья В. Полуботко [3, арк. 58.] та багато інших. Все це призводило до злиденства, невпевненості у завтрашньому дні, песимістичних настроїв, страху за своє життя.

Митрополит В. Липківський у листах до П. Маєвського в Канаду писав про важкі матеріальні умови, в яких опинився: «Запевне я в такому стані, що можу прожити тільки милостиною, бо нічого не маю й нічого не заробляю... Ваша допомога для мене манна небесна... Запевне про такі речі як сало, масло, молоко, яйця я вже не мрію...» [17, с. 493].

Протоіерей Д. Галевич у листах до родичів згадував, що голодні роки даються взнаки «Наталочка вже втретє приходить до мене за допомогою, і даєш їй по силі можливості дещо з істівних продуктів. Е. Л. теж просить про надсилання йому хоч сухариків, але де їх взяти, цих сухариків, коли у мене самого в неділю виявилось всього три малайчика?» [6, с. 87].

Турботи про життєві потреби засмучували священнослужителів. В умовах матеріального злиденства, відсутності житла неможливо було виконувати настанови Біблії. «Духовенству все складніше було залишатися на своїх християнських позиціях», — зазначає Т. Г. Савчук

[19, с. 244]. Т. М. Євсєєва вважає, що тиск влади на духовенство в період голоду, а також безкарні дії «перетворили існування священиків та їхніх родин, без перебільшення, на пекло» [7, с. 245].

У цей час священнослужителі опинялися перед важким вибором: або залишитися при своїх переконаннях та продовжувати обстоювати високі ідеали, або ж зректися їх, і тим самим порушити настанови Святого Письма. Під тиском обставин священики змушені були переїжджати з села у місто, влаштовуватись на роботу. На думку Т. Г. Савчук, «в умовах гострого попиту на дешеву робочу силу вони здебільшого влаштувалися чорноробами» [20, с. 163]. Справді, знайдений заробіток аж ніяк не був пов'язаний із початковим призначенням духовенства. Доводилося працювати рахівниками, сторожами, вантажниками. Окрім цього, релігійні діячі мали й житлові проблеми. Нерідко їм доводилося жити поруч з асоціальними елементами [20, с. 162].

Моральний та фізичний тиск призводив до рішень, які змінювали життя священнослужителів. Часто, не витримуючи утисків, вони зрікалися сану.

Тексти зречень були однотипними, складеними у каральних органах СРСР. Священики, аби припинити знущання та хоч якось полегшити собі життя, зауважували, що релігія нічого не дає суспільству [4, арк. 30], йде проти науки та культурного розвитку [4, арк. 227], визнавали її «дурманом» [4], «забобонами» [4, арк. 182], а свою діяльність називали «ганебним ремеслом» [4, арк. 224].

З 1920–1930-х рр. священики, відрікаючись від сану, змушені були писати листи до редакцій, аби їх публікували. Влада вимагала розголосу таких зречень, щоб якомога більше людей ознайомлювалося з ними. Так, у листі до редакції священик Денис Мойсейович Марченко зазначав: «...Я знав, що ніякого бога не існує. За останній час прийшов до переконання, що обманюючи народ, здійснюю злочин проти трудящих. А тому публікуючи цю заяву, пориваю будь-який зв'язок зі світом богів і закликаю моїх колег наслідувати мій приклад» [4, арк. 189]. Священик Іван Костянтинівич Вахтін у листі до редакції «Червоний гірник» пояснював причини свого зречення від сану священика. Зокрема, він писав, що «...релігійне служіння являється тільки тормозом розвитку країни і культурної революції» [4, арк. 217]. Інший священик (прізвище неможливо дізнатися через погану якість документа — О. І., Т. Г.), визнавав релігійне життя «багном», у якому він перебував 17 років [4, арк. 174].

На допомогу у роз'ясненні причин зречень приходять й усноісторичні джерела. Вони дають змогу з іншого боку оцінити ситуацію. Згідно з розповіддю Олександри Биковець з Полтавщини, у період гонінь на церкву отець Микола Юрченко бідував, правити в церкві йому не давали, тому довелося піти на крайні заходи — відмовитися від своїх

релігійних переконань: «...без ніяких засобів на життя й існування, і семеро дітей — треба нагодувати, треба взути й одягти... ця біда його змушувала, він відрікся» [8, с. 582]. Після цього вчинку він отримав роботу секретаря у сільраді, але пропрацював там недовго. За декілька місяців його арештували й вислали.

Подібний випадок стався в Одеській області. Мешканець Одеси згадував, що після закриття церкви наприкінці 1920-х рр. місцевий священик визнав, що релігія є «опіумом». Коли у священика запитали, чому він так вчинив, той відповів: «Я маю троє синів. Я мушу за них дбати» [9, с. 70].

Завдяки «Мартирології українських церков» можемо побачити, що кількість духовенства в 1932 р. порівняно з 1914 р. скоротилася з 24 665 (православні) до 9 200 (враховуючи інші віросповідання) [17, с. 907]!

Перед вибором поставали і мешканці сіл, в яких відбувалися погроми церков — зняття дзвіниць, паплюження церковних речей. З одного боку, вони хоч і ставали на захист церков та священнослужителів, але вдіяти нічого не могли: «То так собі приятель приятелеві скаже, а так, щоб виступав за церкву, то зараз заарештовували й завозили куди не треба» [10, с. 359]. Жителька с. Корчівка Черняхівського району Житомирської області, згадуючи про наступ на церкву в 1930-х рр., зазначала, що «люди спротивлялися... багато, але що зроблять?» [11, с. 31]. Анатолій Рожнятовський з х. Волосінь Макарівського району Київської області згадував, що тоді ніхто не наважувався активно обстоювати інтереси церкви, йти проти влади, адже за це могли карати: «зразу якийсь Сибір, або ще гірше...» [12, с. 175]. Не витримуючи тиску, до лав комсомольців приєднувалися місцеві жителі. Разом з партійними представниками вони, аби захистити себе і свої сім'ї, брали участь в антирелігійних кампаніях. Аналіз усних свідчень очевидців дає підстави стверджувати, що такі вчинки коїли за відсутності вибору. Мешканець Полтавщини зазначав, що наказ радянської влади не можна було ігнорувати, оскільки у вищих структурах це могли інтерпретувати, ніби людина виступає проти радянської влади [13, с. 349].

Водночас віра в Бога та священнослужителя були настільки сильними, що церковне життя тривало і в 1930-х рр. Населення потай зверталось до батюшки, аби похрестити дитину чи здійснити причастя. Наприклад, Поліна Кіркова з с. Андріївка нинішньої Запорізької області зазначала, що віра була потрібна завжди, кожен молився, аби Господь відвів голод, допоміг [16, с. 61]. Житель Полтавщини 1906 р.н. згадував, що «до церков не йшли, шукали священика на дому і хрестили дітей» [14, с. 369]. Валентина Законів з Києва згадувала, як «вночі просили, і він (священик — О. І., Т. Г.) приходив та й дітей хрестив». Відбувалися ці релігійні таїнства без документів, метричних книг, аби ніхто про них не довідався [15, с. 781].

У листі від 24 травня 1932 р. протоієрей Дмитро Галевич описував святкування Великодня. На подив протоієрея, саме в 1932 р. на службу прийшло надзвичайно багато людей. «Але в цьому винятковому році у мене був настільки величезний вплив людей, що за 42 своїх пасхальних років я не мав жодного, який міг би зрівнятися з ним по людності», — писав протоієрей. Далі він пише: «Де плоди диких і вульгарних нападок на настільки святу і піднесену релігію і її Засновника?» [6, с. 81]. Та вже в листі від 3 травня 1933 р. Дмитро Галевич пише, що радісний настрій від Великодня був лише в церкві, до того і після — вбивчий [6, с. 85]. Прийшовши до церкви, священник побачив жахливу картину: «Починаючи зі сходів, які вели на хори, і закінчуючи столом, на якому лежала плащаниця, я побачив масу пришлого голодного люду, який покотом лежав у два ряди на холодній кам'яній підлозі... Лежать ці люди наче колоди, прикриті якимсь лахміттям, і сплять у блаженному сні, наче покійники... Оволодівають тобою почуття жалості до цих людей, співчуття до них, і разом обурення... Де і коли так було, щоб молоді й здорові люди так бідували і страждали?... Адже починаючи з січня цей голодний люд безперервно осаджує сотнями наші кукурудзяні села, у надії поживитися...» [6, с. 86].

Також протоієрей описує цікавий епізод: під час театрального виступу хтось двічі вдарив у дзвін, і глядачі подумали, що він лунає зі сторони церкви, а тому встали посеред виступу і пішли до храму. Цей випадок яскраво демонструє традиційну релігійну свідомість населення України [6, с. 86].

У 1933 р. радянська влада заборонила впускати до церков голодуючих селян під приводом захисту від розповсюдження епідемій. Попри це, митрополит І. Павловський і настоятель Воскресенського собору у Харкові протоієрей М. Кохно доручили впускати всіх, хто цього потребує, та надавати допомогу. За таку «нахабність» їх було заарештовано [17, с. 1038].

Важкі умови життя, які випали на долю українців в 1932–1933 рр., мали свої негативні наслідки. Голод призводив до аморальних змін у поведінці людей. В цей час поширилися масові асоціальні випадки. 23 травня 1933 р. до ВУЦВК надійшов лист про збільшення випадків крадіжок церковного майна. Згідно з повідомленням, церква села Червоно-Кам'янка була обкрадена повністю [5, арк. 96]. У листі до родичів від 3 березня 1932 р. Дмитро Галевич пише: «Задаєшся питанням, чи не голод фізичний створює й голод душевний, чи не він викликає такий гнітючий настрій у людей, який зараз у всіх. І приходиш до висновку: саме він — проклятий!» [6, с. 76]. У листі від 21 квітня 1932 р. протоієрей згадує: «А у нас голод прогресує не на жарт. Стало розвиватися посилене злочинство і навіть вбивство; і все це на ґрунті голоду. Крадуть залишки зерна, у кого ще збереглося, крадуть курей,

а головне вбивають людей. За останній час обікрали вже 13 хат, в тому числі і Катерину. Тримала вона в своєму утриманні 5 законтракованих курок, яких злодії теж забрали. Позавчора злодії задушили вдову Василю Кондратюк, забравши у неї останні три пуди кукурудзи» [6, с. 79].

Підсумовуючи, зазначимо, що наприкінці 1920–1930-х рр. церковне життя опинилося під загрозою знищення. Активний наступ на церкву призводив до кардинальних змін. У цих складних умовах питання вибору для священнослужителів та вірян було одним з головних. Підкоритися системі та йти в ногу з партією, відкинувши свої переконання, і врешті-решт, себе, або ж залишитися вірним собі й боротися? Відповідаючи на це питання, люди змінювали свої життя. Хтось підкорявся системі, аби вижити та врятувати своїх рідних, хтось не пішов на поступки і страждав за свої переконання. Але чи можна засуджувати цих людей, які опинилися затиснутими в лещатах тоталітарного режиму? Відповідь на це питання для кожного буде своя.

Список використаних джерел:

1. Центр. держ. архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1. Оп. 9. Спр. 16. Справа про закриття жіночого монастиря в м. Браїлів Жмеринського району Вінницької області і передачу приміщення для культосвітніх потреб. 108 арк.
2. Центр. держ. архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1. Оп. 9. Спр. 68. Справа про закриття синагоги в с. Терлиці Монастирщанського району Київської області і використання приміщення під лазню. 7 арк.
3. Центр. держ. архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1. Оп. 9. Спр. 12. Листування з обласним виконавчим комітетом і райвиконкомами Чернігівської області про скарги релігійних громадян та інші питання щодо релігійних культів. 58 арк.
4. Центр. держ. архів вищих органів влади та управління України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 1963. Заяви, автобіографії і списки служителів культу, які відреклися від сану. 227 арк.
5. Центр. держ. архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 126. Листування з обласним виконавчим комітетом і райвиконкомами Дніпропетровської області по розгляду скарг релігійних громад. 96 арк.
6. Галевич Д. Незаарештовані листи: листи священника з України до Німеччини. 1922–1938. Київ: Козаки, 2001. 127 с.
7. Євсєєва Т. Повсякденне життя, побут і соціальна адаптація православного духовенства. 1920–1930-і рр. *Проблеми історії України*:

факти, судження, пошуки: Міжвид. зб. наук. пр. 2007. Вип. 16 (2). С. 235–251.

8. Інтерв'ю LH32. Олександра Биковець, 1901 р.н., смт Велика Багачка, Полтавська область. // Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США / упор. Дж. Мейс: у 4 т. Т. 1. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 576–595.

9. Інтерв'ю SW69. Анонімний оповідач, 1915 р.н., Савранський район, Одеська область. // Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США / упор. Дж. Мейс: у 4 т. Т. 3. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 69–84.

10. Інтерв'ю LH19. Анонімна оповідачка, 1903 р.н., с. Осича Балка (Лисича Балка), Звенигородський (Катеринопільський) район, Київська (Черкаська) область. // Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США / упор. Дж. Мейс: у 4 т. Т. 1. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 356–365.

11. Інтерв'ю SW64. Анонімна оповідачка, 1916 р.н., с. Корчівка, Черняхівський район, Житомирська область. // Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США / упор. Дж. Мейс: у 4 т. Т. 3. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 30–37.

12. Інтерв'ю SW78. Анатолій Рожнятовський, 1924 р.н., с. Волосінь, Макарівський район, Київська область. // Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. / упор. Дж. Мейс: у 4 т. Т. 3. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 174–186.

13. Інтерв'ю LH18. Анонімний оповідач, 1908 р.н., Полтавщина. // Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. / упор. Дж. Мейс: у 4 т. Т. 1. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 338–355.

14. Інтерв'ю SW22. Анонімний оповідач, 1906 р.н., Полтавська область. // Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. / упор. Дж. Мейс: у 4 т. Т. 2. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 362–374.

15. Інтерв'ю SW57. Валентина Законів, 1924 р.н., м. Київ. // Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. / упор. Дж. Мейс: у 4 т. Т. 2. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 773–783.

16. Інтерв'ю з Кірковою Поліною Дмитрівною, 1913 р.н., мешканкою с. Андрівка Запорізької області, проведене П. О. Назаровим (БДПУ). // Усна історія Голодомору 1932–1933 років у Північному Приазов'ї. Матеріали історико-археографічних експедицій / упор. В. Константинова. Запоріжжя: Тандем, 2009. С. 60–61.

17. Мартирологія українських Церков: у 4 томах. Т. 1. Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упоряд. і ред.. О. Зінкевич, О. Воронин. Торонто — Балтимор, 1987.

18. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні: В 2 ч. Ч. 2. Кінець 20-х — 1941 рр., Київ: Ін-т історії України НАНУ, 1995. 216 с.

19. Савчук Т. Православне духовенство в 1920–1930-х рр.: між настановами Біблії та викликами століття. *Наук. праці істор. факульт. Запоріж. нац. ун-ту*. 2011. Вип.31. С. 243–246.

20. Савчук Т. Стратегії виживання православних священників у 1930-х рр. *Наук. праці істор. факульт. Запоріж. нац. ун-ту*. 2014. Вип. 38. С. 161–164.

References:

1. *Sprava pro zakryttia zhinochoho monastyria v m. Brailiv Zhmerynskoho raionu Vinnytskoi oblasti i peredachu prymishchennia dlia kultosvitnikh potreb*. Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine, fund 1, inventory 9, file 16. [In Ukrainian].

2. *Sprava pro zakryttia synahohy v seli Terlytsi Monastyrshchanskoho raionu Kyivskoi oblasti i vykorystannia prymishchennia pid lazniu*. Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine, fund 1, inventory 9, file 68. [In Ukrainian]. *Sprava pro zakryttia synahohy v seli Terlytsi Monastyrshchanskoho raionu Kyivskoi oblasti i vykorystannia prymishchennia pid lazniu*. [In Ukrainian].

3. *Lystuvannia z oblasnym vykonavchym komitetom i raivykonkomamy Chernihivskoi oblasti pro skarhy relihiinykh hromadian ta inshi pytannia shchodo relihiinykh kultiv*. Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine, fund 1, inventory 9, file 12. [In Ukrainian].

4. *Zaiavy, avtobiohrafii i spysky sluzhyteliv kultu, yaki vidreklysia vid sanu*. Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine, fund 5, inventory 3, file 19036. [In Ukrainian].

5. *Lystuvannia z oblasnym vykonavchym komitetom i raivykonkomamy Dnipropetrovskoi oblasti po rozghliadu skarh relihiinykh hromad*. Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine, fund 1, inventory 8, file 126. [In Ukrainian].

6. Halevych, D. (Ed.). (2001). *Nezaareshтовani lysty: Lysty sviashchennyka z Ukraïny do Nimechchyny. 1922–1938*. Kyiv: Kozaky. [In Ukrainian].

7. Yevsieieva, T. (2007). Povsiakdenne zhyttia, pobut i sotsialna adaptatsiia pravoslavnoho dukhovenstva. 1920–1930-i rr. *Problemy istorii Ukraïny: fakty, sudzhennia, poshuky: Mizhvid. zb. nauk. pr.* (16 (2), pp. 235–251). [In Ukrainian].

8. Interviu LH32. Oleksandra Bykovets, 1901 r.n., smt Velyka Bahachka, Poltavska oblast. In Mace, J. (Ed.) (2008). *Velykyi holod v Ukraini. Svidchennia ochevydtsiv dlia komisii konhresu SShA*. (Volume 1. pp. 576–595). Kyiv: Vyd. dim “Kyievo-Mohylianska akademiia”. [In Ukrainian].
9. Interviu SW69. Anonimnyi opovidach, 1915 r.n., Savranskyi raion, Odeska oblast. In Mace, J. (Ed.) (2008). *Velykyi holod v Ukraini. Svidchennia ochevydtsiv dlia komisii konhresu SShA*. (Volume 3. pp. 69–84). Kyiv: Vyd. dim “Kyievo-Mohylianska akademiia”. [In Ukrainian].
10. Interviu LH19. Anonimna opovidachka, 1903 r.n., s. Osycha Balka (Lysycha Balka), Zvenyhorodskyi (Katerynopilskyi) raion, Kyivska (Cherkaska) oblast. In Mace, J. (Ed.) (2008). *Velykyi holod v Ukraini. Svidchennia ochevydtsiv dlia komisii konhresu SShA*. (Volume 1. pp. 356–365). Kyiv: Vyd. dim “Kyievo-Mohylianska akademiia”. [In Ukrainian].
11. Interviu SW64. Anonimna opovidachka, 1916 r.n., s. Korchivka, Cherniakhivskyi raion, Zhytomyrska oblast. In Mace, J. (Ed.) (2008). *Velykyi holod v Ukraini. Svidchennia ochevydtsiv dlia komisii konhresu SShA*. (Volume 3. pp. 30–37). Kyiv: Vyd. dim “Kyievo-Mohylianska akademiia”. [In Ukrainian].
12. Interviu SW78. Anatolii Rozhniatovskyi, 1924 r.n., s. Volosin, Makarivskyi raion, Kyivska oblast. In Mace, J. (Ed.) (2008). *Velykyi holod v Ukraini. Svidchennia ochevydtsiv dlia komisii konhresu SShA*. (Volume 3. pp. 174–186). Kyiv: Vyd. dim “Kyievo-Mohylianska akademiia”. [In Ukrainian].
13. Interviu LH18. Anonimnyi opovidach, 1908 r.n., Poltavshchyna. In Mace, J. (Ed.) (2008). *Velykyi holod v Ukraini. Svidchennia ochevydtsiv dlia komisii konhresu SShA*. (Volume 1. pp. 338–355). Kyiv: Vyd. dim “Kyievo-Mohylianska akademiia”. [In Ukrainian].
14. Interviu SW22. Anonimnyi opovidach, 1906 r.n., Poltavska oblast. In Mace, J. (Ed.) (2008). *Velykyi holod v Ukraini. Svidchennia ochevydtsiv dlia komisii konhresu SShA*. (Volume 2. pp. 362–374). Kyiv: Vyd. dim “Kyievo-Mohylianska akademiia”. [In Ukrainian].
15. Interviu SW57. Valentyna Zakoniv, 1924 r.n., m. Kyiv. In Mace, J. (Ed.) (2008). *Velykyi holod v Ukraini. Svidchennia ochevydtsiv dlia komisii konhresu SShA*. (Volume 2. pp. 773–783). Kyiv: Vyd. dim “Kyievo-Mohylianska akademiia”. [In Ukrainian].
16. Interviu z Kirkovoio Polinoiu Dmytrivnoiu, 1913 r.n., meshkan-koiu s. Andrivka Zaporizkoi oblasti, provedene P.O. Nazarovym (BDPU). In Konstantinova, V. (Ed.) (2009). *Usna istoriia Holodomoru 1932–1933*

rokiv u Pivnichnomu Pryazovii. Materialy istoryko-arkheohrafichnykh ekspedytsii. (pp.60–61). Zaporizhzhia: Tandem. [In Ukrainian].

17. Zinkevych, O., & Voronyn, O. (Eds.). (1987). *Martyrolohiia ukrainskykh Tserkov. (Volume 1. Ukrainska Pravoslavna Tserkva. Dokumenty, materialy, khrystyianskyi samvydav Ukrainy).* Toronto, Baltimor. [In Ukrainian].

18. Nestulia, O. (1995). *Dolia tserkovnoi starovyny v Ukraini* (part 2). Kyiv: Institute of History of Ukraine of National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].

19. Savchuk, T. (2011) *Pravoslavne dukhovenstvo v 1920–1930-kh rr.: Mizh nastanovamy Biblii ta vyklykamy stolittia. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu.* (31). [In Ukrainian].

20. Savchuk, T. (2014). *Stratehii vyzhyvannia pravoslavnykh sviashchennykiv u 1930-kh rr. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu.* (38). [In Ukrainian].

O. Ignatusha,
Doctor of History, Professor
Zaporizhzhia National University
Zaporizhzhia, Ukraine

T. Hruzova,
Ph. D. student
Zaporizhzhia National University
Zaporizhzhia, Ukraine

DILEMMA OF EXISTENTIAL CHOICE OF CLERGY AND BELIEVERS DURING THE «SUPPRESSION BY FAMINE» YEARS (1932–1933)

The authors attempt to analyze the factors that caused the situation of the existential choice of the Christian population of the Ukrainian SSR during the Holodomor of 1932–1933.

Keywords: church, clergy, Holodomor, authorities, choice.

С. Старовойт,
кандидат історичних наук
Національний музей Голодомору-геноциду
Київ, Україна

ЧИННИКИ ВПЛИВУ НА ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ ВИБОРУ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНИНА У ПЕРЕДДЕНЬ ГОЛОДОМОРУ

На межі 1920–1930-х рр. влада СРСР проводила політику, спрямовану на розширення українського селянства, що призвело до руйнації моральних принципів суспільного життя українського села. Економічні відносини були використані для формування умов його повної залежності від радянського і партійного керівництва. Репресивні заходи економічного характеру застосовували для залякування селян та зниження рівня соціальної напруги. Різноманітні культурні ініціативи та пресу використовували для насадження новітньої ідеології, вкорінення нових взірців для наслідування та формування поведінки залежної людини. Ця залежність базувалася на основному людському інстинкті — потребі у їжі для забезпечення життєдіяльності.

Ключові слова: Голодомор, документ, Робітничо-селянська інспекція, селянин, економічна та культурна політика, сільське господарство.

Вибір у житті кожної людини є повсякденною річчю. Щодня ми постаємо перед викликами і для їх подолання мусимо зважено обдумувати всі кроки, що забезпечать успіх виживання і не зруйнують моральний портрет нашої особистості в очах соціуму. Попри скарги на труднощі сучасного життя, ми робимо цей вибір не в умовах прямої, а головне, невідвортної загрози фізичному існуванню, як це довелося робити нашим предкам під час Голодомору. Залишаючи дослідження психологічних механізмів такого вибору фахівцям, пропоную у цій статті розглянути низку соціальних чинників, які у житті українського селянина створили певні передумови зробленого вибору.

Для вивчення процесів формування механізму Голодомору, способів його реалізації, використаних владою важелів впливу на населення важливими є документи фондів державних установ, що тим чи іншим чином висвітлюють процеси, які спричинили Голодомор в Україні і на територіях компактного проживання українців поза її межами. Попри наявність чималого комплексу наукових розвідок про трагедію українського народу 1932–1933 рр. та опублікованих збірників документів

з теми Голодомору в Україні [1, 2], джерельна база цього періоду в історії України потребує додаткового глибокого дослідження.

Для з'ясування чинників впливу на безпосередній процес вибору, яким він був і чи був взагалі, у житті пересічної особи-громадянина у соціально-державницькому вимірі радянської влади було досліджено документи загального характеру про економічну діяльність органів влади в Україні кінця 1920-х та початку 1930-х рр. у складі фондів Вищої ради народного господарства та низки республіканських наркоматів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України. Опрацювання цих фондів показало, що значну кількість джерел досі не введено до наукового вжитку. Одним із малодосліджених є фонд Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції УСРР, який утілював у життя гасло радянської ідеології про те, що шлях до успіху будь-якої справи полягає у забезпеченні обліку всього і контролю за всім. Із широкого спектру наявних документів цієї установи було обрано документи про результати перевірок підготовки до засівних та зернозбиральних кампаній та їх проходження, перевірку дописів, опублікованих у республіканській і частково центральній пресі й персональних заявах чи інформаціях.

Як свідчать віднайдені документи, багатоаспектний ланцюг з умовностей нового комуністичного життя почав набувати вигляду зашморгу за декілька років до страшної картини тотального виморення жителів українського села та українського етнічного населення на інших територіях колишнього Союзу під час Голодомору. Свідчення про методи вилучення зерна у населення, застосування різних форм репресій до українського селянина, характерні для 1932–1933 рр., трапляються у документах набагато раніше. Фактично поява цих методів та їх застосування тісно пов'язані із взяттям курсу на повну колективізацію і викорінення нового суспільного класу «куркуля» (раніше знаний та поважаний за постійну тяжку працю «господар») як «класового ворога». У значно менших обсягах все ж маємо інформацію щодо проведення трусів, залучення до пошуку зерна сільського активу, примусу до виконання фіксованих хлібозаготівельних планів і сплати натуральних та грошових штрафів за їх невиконання. Отже, для заможних селян момент вибору настав уже тоді. Всі ці заходи на перших кроках суцільної колективізації викликали неабиякий спротив самого продуктивного сільськогосподарського виробника. Він виявлявся у підпалах колгоспних комор зі збіжжям і сільських рад, псуванні реманенту та тракторів, фізичному нищенні худоби й антипропаганді нового способу господарювання і життя, нав'язуваного владою.

Викликом для найбідніших верств, представники яких об'єднувалися у комітети незаможних селян, стало питання про участь в акціях розкуркулення та набуття частини майна розкуркулених і подальшого використання його як паю при вступі до колгоспу. Початок 1930-х рр.

приніс хвилю розчарування і селянам-середнякам, які переконалися, що ні об'єднання земель у нових колективних господарствах, ні їх обробіток спільними зусиллями, ні створення першочергового капіталу за рахунок вилученого майна розкуркулених не гарантують щасливого майбутнього в обіцяному владою форматі. Після головного гасла «Землю — селянам» наступне за популярністю гасло «Від кожного по можливості — кожному за потребою» не працювало. Матеріальні здобутки від хорошого урожаю 1930 р. були знівельовані нав'язаною системою контрактації, впровадженням норм виробітку, абсолютно незадовільним рівнем постачання промислового краму, невчасними розрахунками за здане державі зерно. Натомість успішніший рівень життя демонстрували селяни-одноосібники, що не вступали до колективних господарств і самостійно працювали на отриманих наділах. Тож масовий вихід з колгоспів селян-середняків та бідноти, спровокований таким дисонансом, теж був усвідомленим вибором, який вони спокутували у 1932–1933 рр.

У 1930 р. невдоволення усіх верств селян вилилося у потужну, але неорганізовану хвилю селянських повстань проти колективізації. Подекуди воно мало явно антирадянський характер. Після придушення повстанського руху воно трансформувалося у «спокійніші» форми, серед яких задокументовано так звані «волинки», зорганізовані переважно сільським жіноцтвом, кволі темпи обробітку землі, обмолоту зернових, підтримування думки про нереальність хлібозаготівельних планів, культивування так званих «споживацьких» настроїв шляхом агітації за розподіл зерна на їдців, а не за кількістю трудоднів.

За два–три роки господарювання без «куркуля» — основного виробника сільськогосподарської продукції в Україні — та активного продажу зерна на експорт склалася невтішна картина забезпечення зерном, борошном чи печеним хлібом в Україні в цілому. Для початку 1930-х рр. характерні непоодинокі випадки повідомлень про масові втечі із сільських районів учителів, агрономів, відряджених з міста нашвидкуруч підготовлених кадрів сільського активу, міліціонерів, найманих робітників у радгоспах чи на будівництві доріг. Головними причинами такого явища у 1931 р. були погане забезпечення харчуванням, основу якого складав хліб; високі ринкові ціни на хліб та інші продукти, що унеможливлювало їх купівлю за наявну заробітну платню; заборона децентралізованого заготівлення продуктів силами районної влади через початок чергової хлібозбиральної кампанії.

Наприклад, станом на серпень 1931 р. у Солобковецькому районі на Вінниччині нараховувалося понад 70 вчителів, до 100 службовців, агрономів та «відповідальних працівників», понад 80 робітників, залучених до будівництва доріг, працівники міліції та ДПУ (інформація про їх кількість не вказана). З лютого до червня включно майже всі вони, за винятком працівників міліції та ДПУ, не отримували жодних продуктів

шляхом централізованого постачання, попри неодноразові звернення керівництва району до Наркомату постачання УСРР [3, арк. 53]. Факт виїзду вчителів через відсутність постачання підтверджується й повідомленням голови Білозірської районної контрольної комісії НК РСІ, що на Херсонщині. [4, арк. 85]. За умови централізованого постачання хлібом цих категорій працівників, як згадано в одній із статей, опублікованих у газеті «Комуніст», у 17 районах Київської області «керівні організації запропонували колгоспам утримувати сільських службовців, лікарні, міліцію та агентів райколгоспспілок» [5, арк. 22]. Чи могло керівництво колгоспів відмовитися від такої «пропозиції»?

Будь-який формат спілкування з селянином влада використовувала як важіль впливу на формування суспільної думки та подальшого персоналіфікованого вибору кожного. Наприклад, для заохочення до роботи в колгоспі використовували постачання промисловим крамом. Воно зазвичай активізувалося під час засівних та збиральних кампаній. Промкрамом забезпечували в першу чергу ударників, що з'явилися у колгоспах після введення відрядної системи праці. Іноді керівництво колгоспів використовувало промкрам як форму преміювання, спонукаючи таким чином поширювати ударництво як один із видів соцзмагання.

Інший бік цієї «медалі» виявлявся в тому, що з початку 1930-х рр. промкрам, розповсюджуваний через крамниці райспоживспілки, згідно з урядовим рішенням мав «дещо вищу» націнку для сільських жителів, ніж для містян. Наприклад, за даними Солонянської РайКК НК РСІ, з промкраму, що надійшов до крамниць району у вересні 1931 р., текстиль мав націнку 87 %, нитки — 121 %, взуття — від 125 до 144 %, віконне скло — 85 %, виробы з заліза — 87 % [4, арк. 88–88 зв.]. Купувати крам з такими націнками селяни просто не могли через надто високу вартість. З кінця 1931 р. припинення процесу постачання промкрамом стали застосовувати як репресію адміністративного характеру до колгоспів, сіл і цілих районів, що незадовільно виконували план хлібозаготівель. Наприклад, у Брусилівському районі промпостачання у грудні 1931 р. настільки погіршало, що у мережі крамниць Райспоживспілки, крім горілки та сірників, більше нічого не було [6, арк. 194.]. А відповідно до постанови Української економічної ради від 11 листопада 1932 р., було не тільки припинене повністю постачання крамом, але й з крамниці було вивезено всі наявні у них товари [7, арк. 39].

Значно потужнішими важелями впливу на селянина були грошовий та натуральний податки. Натуральний податок у вигляді так званого «твердого завдання» призначався заможним господарствам, був фіксованим і обов'язковим до виконання. І все ж, траплялося у цьому процесі багато «дивних речей». В інформації про стан хлібозаготівлі в Україні восени 1931 р. до члена Центральної контрольної комісії ВКП(б) Р. Землячки йдеться про те, що у багатьох випадках тверде завдання доводили без урахування реального стану господарств. Зокрема, згадано факти про призначення «твердого завдання» у розмірі

200 пудів до господарства, що намолотило всього 70 чи 800 пудів, до декількох господарств, що на своїх землях фізично могли отримати тільки половину цієї кількості хліба [8, арк. 209–210]. Спираючись на витяг з інформаційного листа про хід хлібозаготівель у Понорницькому районі на Чернігівщині, можемо говорити про розширення у 1932 р. кола осіб, яких відносили до так званих «твердоздавців», за рахунок господарств, що здають від 8 до 15 крб податку [4, арк. 85].

Значну роль відводили культурно-масовій роботі як фактору потужного впливу на свідомість людини. Розділ про неї присутній у кожній інформації про характеристику економічного стану районів. Навіть в обіжнику до голів секцій та груп сприяння РСІ при сільрадах та колгоспах від 5 липня 1931 р. щодо початку хлібозаготівель наголошено на тому, що під час косовиці, обмолоту і вивезення хліба треба обов'язково організувати соцзмагання і ударництво не тільки в межах одного колгоспу, а й поміж різними колгоспами. Одним з головних завдань секцій і груп РСІ при цьому — «допомогти кожному колгоспнику зрозуміти важливість повного і дострокового виконання хлібозаготівель і гасла партії про те, що жодного центнера хліба колгоспника на приватний ринок», а членами секцій і груп РСІ мали бути «передовики, ... ударники у виконанні плану хлібозаготівлі і здійснення гасла партії» [8, арк. 20]. Погані темпи виконання плану хлібозаготівлі на Дніпропетровщині в цей самий період поставлено в пряму залежність від послаблення масово-політичної роботи.

Чимала група документів цієї установи — це критичні замітки, опубліковані в періодиці, та довідки про реагування районних і обласних підрозділів НК РСІ на оприлюднені факти розкрадання майна, боротьби з куркулями, проведення сільськогосподарських кампаній, перекручування лінії партії при впровадженні нового колгоспного ладу на Україні. Широка палітра газетних публікацій дає змогу говорити про те, що преса відіграла важливу роль у формуванні світогляду селян. Вона забезпечувала не тільки донесення інформації, а й постійний моральний тиск шляхом публікування матеріалів показових судових процесів над односельцями, глузливих заміток про хазяйнування так званих «куркулів» чи оголошень про відречення дітей від батьків-куркулів, врешті, оголошень про занесення на «чорну дошку».

Лише зрідка задокументовано факти вияву думок уроріз із «лінією партії» з боку представників низової ланки влади — голів сільських рад чи голів колгоспів. Наприклад, в інформації про хід хлібозаготівельної кампанії у Волноваському районі на Донеччині відзначено, що багато партробітників, які працюють на селі, в тому числі й керівники сільрад (сіл Златоустівка, Октябрське, Знам'янка), виявили недовіру до реальності плану хлібозаготівлі на 1932 р., а керівники окремих колгоспів намагалися в першу чергу забезпечити продовольством колгоспників, а не виконати хлібозаготівельний план [8, арк. 61–61 зв].

Кількість таких людей, очевидно, незначна саме через тотальний всебічний вплив, що позбавляв їх сміливості відверто виявляти свою думку.

Підсумовуючи вищесказане, можемо констатувати, що на межі 1920–1930-х рр. влада проводила політику, спрямовану на розшарування українського селянства. Створивши образ куркуля як класового ворога, вона використала його ресурси для поширення нової форми колективного господарювання та одночасно усунула головну конкурентоспроможну заваду на своєму шляху. Насаджуванням ідеологічних штампів, залученням до процесу розкуркулення значної частини сільської бідноти було зруйновано моральні принципи суспільного життя українського села. Тож за неповні три роки проведення такої політики радянська влада, попри наявний спротив, отримала значну кількість adeptів в особі представників сільського активу, які з радістю несли її ідеологію в маси, не усвідомлюючи, що самі існують в умовах «вибору без вибору». Економічні відносини з українським селянством були використані для формування умов повної залежності останнього від радянського і партійного керівництва. Ця залежність базувалася на основному людському інстинкті — потребі у їжі для забезпечення життєдіяльності.

Список використаних джерел:

1. Колективізація і голод на Україні. 1929–1933 / упоряд. Г. Михайличенко, Є. Шаталіна. Київ: Наук. думка, 1992. 736 с.
2. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / упоряд. Р. Пиріг. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1128 с.
3. Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України. Ф. 539. Оп. 9. Спр. 957. 85 арк.
4. Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України. Ф. 539. Оп. 9. Спр. 954. 334 арк.
5. Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України. Ф. 539. Оп. 10. Спр. 40. 193 арк.
6. Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України. Ф. 539. Оп. 9. Спр. 953. 269 арк.
7. Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України. Ф. 539. Оп. 9. Спр. 888. 85 арк.
8. Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України. Ф. 539. Оп. 9. Спр. 885. 275 арк.

References:

1. Mykhailychenko, H., & Shatalina, Ye. (Eds.). (1992). *Kolektyvizatsiia i holod na Ukraini. 1929–1933*. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

2. Pyrih, R. (Ed.). (2007). *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: dokumenty i matererialy*. Kyiv: Vyd. dim “Kyievo-Mohylianska akademiia”. [In Ukrainian].
3. Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine, fund 539, inventory 9, file 957.
4. Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine, fund 539, inventory 9, file 954.
5. Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine, fund 539, inventory 10, file 40.
6. Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine, fund 539, inventory 9, file 953.
7. Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine, fund 539, inventory 9, file 888.
8. Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine, fund 539, inventory 9, file 885.

S. Starovoit
Ph. D. in History,
National Museum of the Holodomor-Genocide
Kyiv, Ukraine

FACTORS OF INFLUENCE ON THE PROCESS OF FORMING THE CHOICE OF UKRAINIAN FARMER IN THE EVE OF HOLODOMOR

The government of the USSR carried out a policy aimed to divide Ukrainian farmers at the beginning of 1930s. It caused the destroying of moral principles of social life in the Ukrainian village. Economic relationships were used to create conditions for complete dependence on soviet and party authorities. Economic repressions were applied to intimidate farmers and decrease the level of social tension. Different cultural initiatives and the press were used to instill the latest ideology, establish new role models and shape the behavior of a dependent person. This dependence was based on the main people instinct — the necessity to eat for living.

Keywords: Holodomor (artificial famine), document, Labor and Farmer Inspection, farmer, economic and cultural policy, agriculture.

В. Аннусова,
громадська діячка, краєзнавиця,
дослідниця Голодомору
Дніпропетровська обл., Україна

ГОЛОДОМОР І НИЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РОДИННО-ПОБУТОВОЇ КУЛЬТУРИ

У статті подано спогади очевидців Голодомору 1932–1933 рр. із сіл Бараниківка, Нижня Бараниківка, Зелеківка, Третьяківка Біловодського району Луганської області. Досліджено, як Голодомор, штучно створений радянською владою для винищення українського народу, вплинув на українську родинно-побутову культуру. З'ясовано, що до проведення акції геноциду проти української нації українці мали багату культуру, традиції та звичаї, пов'язані як із землею, так і з щоденним устроєм життя, а після пережитого Голодомору життя людей змінилося докорінно.

Ключові слова: Голодомор-геноцид, Україна, родинно-побутова культура, традиції, звичаї, обряди.

Про нищення української культури колективізацією і голодом буду говорити словами своїх односельців із с. Бараниківка Біловодського району Луганської області, які пережили цей жах та знайшли в собі сили і мужність, щоб розповісти нам, збирачам усних спогадів, про ті події.

«Такого б лиха в 33 в нас би не було, якби комуністи в 20-х не зламали уклад сільської громади. У наших дідів-прадідів були чіткі правила і закони, яких мав дотримуватися кожен член громади від мала до велика. Уклад громади тримався на традиційній моралі і віковичних звичаях; на шануванні Землі і всього того, що було на ній; на здоровому дусі в людському тілі; на спадкоємності звичаїв і традицій; на пануванні добра і любові серед люду. Берегли і шанували наші діди і прадіди землю-годувальницю, з раннього дитинства навчали цьому і своїх дітей. Вперше, вивівши сина в степ, на свою земельку, батько наказував сину: “Люби землю плідну, як матір рідну”. Кожен господар ділив свій наділ на три частини: хлібна, пасовища, розробки. Хлібна — це земля в роботі, на ній хліб сіяли. Пасовища — земля відпочиває і удобрюється, худобу пасуть на ній, поки аж не піде рости коров'як. Казали: “Коров'як зацвів, земля поспіла, пора в розробку”. Розробки — йде підготовка землі до роботи. Перша оранка важка, тому для роботи використовувалися сильні паристі воли, в більшості з двійнят. Як приведе корівка бичків двійнят, то до неї відразу підпускали їх, тільки вони і доїли її, десь місяців 7–8. За весну, літо, осінь

на молочку та на траві бички набирали вагу більше 3-х центнерів, саме з таких і виходили сильні і спокійні волики, якими орали цілину. Через 6–8 років земля переходила: “хлібна” в “пасовище”; “пасовище” в “розробки”; “розробки” в “хлібну”... Землі, як і людині, потрібен відпочинок і їжа. За такого ставлення наших дідів і батьків до землі, вона була сита, чиста і щедро розпачувалася гарними врожаями. В селі були мудрі дядьки, які мали хист визначати, коли орати, а коли сіяти та збирати. Такі здібності передавалися з роду в рід. Селяни дотримувалися жнивварських обрядів. На хліборобську працю йшли як на свято: в чистих вишиваних сорочках, з піснями. А вже при колгоспах, з землі почали тільки брати, а їй нічого не віддавати. Орати, сіяти, збирати починали за наказом з району, а там в кріслах сиділи ті, хто й не бачив, як він той хліб і росте. А земля відразу відреагувала на цю біду: рясно стала заростати бур’янами, з’явилися болячки, зменшились врожаї. До голодовки люди якимось ще відстоювали своє, старалися доглядати за землею так, як їх навчили діди, тому перший і другий роки в колгоспах ще й урожайними були, ну, а далі після 33... все по наказу зверху, а не підкорішся — тюрма. Колективізація і голодовка знищили мистецтво господарювання на землі, та що там казати, почали нищити і саму годувальницю та все, що на ній знаходиться...», — зі спогадів Тарабановського Л. Є. 1888 р. н., с. Бараниківка Біловодського району Луганської області.

«До колективізації непогано жив наш люд. Землею обділений не був ніхто. Кожен їдак мав не менш, ніж три десятини землі. Перед колективізацією в нашому селі Бараниківка було більше половини середняків та заможних селян. А це тому, що створювалися всі умови для того, щоб трудящий селянин не бідував. Селяни, які одержали землю, але не мали ні тяглової сили, ні реманенту, були об’єднані в різного типу товариства і гуртки. Реманент, тяглову силу брали в кредит. Частина землі віддавали заможним під пополам, половину врожаю, як плату за землю, орендар віддавав власнику. Заможний селянин кожного року добровільно віддавав в бідняцьке об’єднання годовалого бичка. Кожної осені благодійники передавали майбутньому господарю, із незаможних, пару бичків. Він ростив їх ще років три-чотири, а як уже одягав ярмо на них і вони ставали воликами, його виключали із бідняцького гурту і включали до гурту середняків. Тому в селах роботящі в бідняках не затримувалися. Гуртів середняків в нашому селі було декілька: Лук’янівський, Липівський, Шарпилівський, Комарівський, Зюзівський. З кожної пайки селянин сплачував податки. А ще були благодійні внески на школу, церкву. І на все вистачало...», — зі спогадів Старікова А. М. 1914 р. н., с. Бараниківка Біловодського району Луганської області.

«Ми з Дресвим Свиридом, зі Злодіївки, в германську війну попали в полон до австрійців. Шість років працювали на чужій землі. Чотири останні роки господар і його дружина довірили нам навчати австрій-

ських селян хліборобській справі: як за землею доглядати, коли сіяти, коли збирати, як косу налагодити і косити, як за садом доглядати і впору збирати врожай, та ще й в діло все пускати (коптити, сушити, мочити). Вчили їх будувати, майструвати, плести повітки, музичні інструменти та образи виготовляти, травами болячки лікувати. Диву давалися австрійці, як багато вміють і знають малороси. Диву дивуються, мабуть, і тепер австрійці, як сталося, що якихось 50 років ми загубили майже все..., а головне — повагу до самих себе..., до землі-годувальниці, мови, звичаїв, традицій...», — зі спогадів Новохатського С. К. 1892 р. н., с. Бараниківка Біловодського району Луганської області.

Ці спогади свідчать не тільки про шанобливе ставлення до землі, хліборобську культуру, а й про добрі, товариські взаємини між людьми, які знищили колективізація і голодовка. Голодні роки були і раніше, про це народ пам'ятав, і тому намагався підготуватися до такого лиха.

«В 30-х годах позаминутого столетія почали осоружать оборонительную лінію од Сяну до Дону, щоб тримать оборону од турок і татар. Від дідів і прадідів передавалася нам печальна весть про гибель наших людей від непосильної роботи на строительствах оборонительных сооруженій. А ще страшніше — про смерть від голоду, який лютував тут у нас. Та й зараз ще жінки співають цю жалобну пісню: “Посіяли, поорали та нікому жати... Пішли наші козаченьки лінію копати...”. В 1733-му лінію построїли до зими, а хліб в степу снігом накрило. Від голоду вимерло тоді багато люду. А в 1833-м, це вже мені мій дідусь розказував, що теж голод був, в окрузі обосновались чотири государственних конних заводи. Коні, солдати, конюхи... вони ж воснні заводи були, не хватало того, що родила земля, щоб всіх нагодувати. Ось і залишалось в наших людей зерна на їжу менше норми. Багато померло від недоїдання. В посушливі роки наших людей просо виручало. Його можна було сіяти до Петра... та й збирати вже після Воздвиження. Люд застерігав себе від голодного лиха. На «чорний день» готували припаси в домівках. Заготовляли те, що довго зберігається: квасолу, мед, коріння пирію й лопуха, жабрій. Потім уже і в сільських громадах стали строїть громадські комори "на чорний день". Незалежно від статку всі, хто мали земельні наділи, здавали мірку зерна в комори “на чорний день”. Завідуючим над коморами «на чорний день» вибирали грамотного чоловіка, з шанованого в селі чесного роду. Якщо були лишки, в якийсь рік не поміщалося принесене зерно в коморі, то його продавали, а за ці гроші ремонтували комори і закрами або купували нові. Хліб з громадських комор видавали селянам тільки у випадку якогось лиха, стихійного погодного чи смерті годувальника. 20–21 трудні були, люди не ситі були, та мору не було. Запаси “на чорний день” допомогли людям вижити», — зі спогадів Яблуненка С. А. 1872 р. н., с. Нижня Бараниківка Біловодського району Луганської області.

У 1927 році влада силою відібрала у громад хлібні запаси. «Заглянула в закрам, а він майже пустий. Не вистачить до весни зерничка. Пішла я до Павла Себір'яновича, просити, щоб видавав мені допомогу з общественних закрамів. Він знав про мою біду і тому зразу сказав, щоб через день я приїжджала з мішком і з возиком до нього. В назначений день я прийшла з возиком, ще й кума Лукія взялася мені допомогти. Доходимо до хати, де жив Павло Себір'янович, а там людей... і наші й чужі, і тачанки чи то воєнні, чи то міліцейські. А тоді батько Махорки Пукалки і сказав нам, що вночі Павла Себір'яновича вбили, бо не згоджувався без дозволу громади, передавати общественний хліб в казну. Та не встигли, як то кажуть, у Павла Себір'яновича і ноги захолонуть, як спустилися з гори, з казенного, підводи з коритами для вивозу зерна, і забрали все общественне зерно в государство. Якби зерно з комор «на чорний день» не вивезли такого б мору в Злодіївці серед людей в 33 не було б» — зі спогадів Шевченко П. П., 1892 р. н., с. Нижня Бараниківка Біловодського р-ну Луганської обл.

Колективізація і голод знищили матеріальну культуру нашого народу: вміння господарювати на землі; святилища природні і культурні; значення для селянина рідної хати — оселі; народні промисли. Але не меншої нищівної сили зазнали і животворні джерела нашої культури: основні народні обряди і звичаї: народження, весілля, похорони; обрядово-календарні свята; народна педагогіка. Над ними глумилися і спотворювали, інколи доходило до варварства.

«...А у попівських дочок з особою жестокостю все забирали: одержу, посуд, стільці, подушки... а зеркало велике винесли в двір і молотом розбили на кусочки... нічого їм в хаті не оставили, отаке воно робилося... Люди знесли їм деяке лахміттячко. Та вони так в скоростях од голоду попухли і померли. Так уполномочений з району приказав предцідательші Таньці організувати в селі “протицерковний похорон”. Поскликали наших активістів, та ще й з сусідніх сіл підвезли на підводах, запрягли білого коня, завітчали його як на весілля, а до барок за коси прив'язали мертвих попівських дочок і потягли покійниць до общественної ями, що на кладовищі, а активісти йшли попереду коня та співали вже советських пісень та частушок про попів та про церкву. Уполномочений виступав не на кладовищі, правда, а біля попівського дому і казав, що це не похорон попівн, а похорон старого укладу життя», — зі спогадів Дзюби М. Ф. 1914 р. н., с. Зелеківка Біловодського району Луганської області.

На початку 1930-х років уже святе для людей перестало бути святым.

«— Михайле, сину, може хоч ти в мою голову вдовбеш, що ж воно робиться в нас? Христина наша прийняла Свиридона до себе. Свиридон покинув Тетяну свою і синів Івана та Семена, ще ж зовсім хлоп'ят.

Федір залишив Христину з Яшею і Олею та пішов в прийми до Варки. А вона ж йому — двоюрідна сестра!

— Ви, мамо, ще не за всіх сказали, мене чомусь не упом'янули. Я теж Ганну залишив. А що поробиш — в такий час живемо: "равноправіє" і "абсолютна воля".

— Я добре, сину, зрозуміла: настав вік сатани», — зі спогадів Явтушенко В. П. 1918 р. н., с. Третьяківка Біловодського району Луганської області.

«... Мене, як і мамку, теж "іспользував" менший брат дядька Оникентія, Тихон, він приїхав сюди здалеку, зі своєю сім'єю по вербовці. Уже й багато время пройшло, а я як згадаю про те, то стає гидко... Знаю, що перед вечором він должен прийти до мене, а я в сльози, та мамка було кажуть: "Терпи дочко, інакше ми не виживимо, помремо всі так, як і дядько Митро зі своєю сім'єю". За своє "удовольствіє" вони розплачувалися з нами харчами, ми вже з голоду не пухли. Ще й мамці вдавалося сестрам передати трохи їжі. Та кусок хліба від них застрявав в горлі. Щоб не заберемініла я, та й мамка теж, ще ж не старі вони були, ми перед їжею по ложці, тричі на день, пили відвари кореню солодки, кори калини, трави грициків. Тим самим голодовка відібрала у мене здоров'я, дівоче щастя. Заміж я не вийшла, діточок не народила. Та хіба я одна така... Двоюрідна сестра Катерина теж, щоб вижити в голодовку "по руках" у колхозного начальства пішла, а ми ж з нею мріяли про наші весілля з друзками та боярами», — зі спогадів Дреевої П. Г. 1914 р. н., с. Нижня Бараниківка Біловодського району Луганської області.

Частина народу в 1933 р. винищили голодною смертю, зробили каліками, а решту поставили на коліна перед страхом за своє життя і життя рідних.

«На весну в колхозі спохватилися... комусь сіяти хліб треба..., полоти..., жати, а людей нема, померло багато та й потікало з села стільки ж... Стали людям тим, що лишилися живими, трошки зерничка давати, макушки, в полі обід готувати. 33-й, урожайний рік був, дощики в маю перепадали. Хліб стояв в пояс... колос зернистий... Дожинали ми пшеничку отам в третьому, за Козачківкою, до Злодіївки ближче. А вона така пшениченька, колосочок в колосочок, кажу дівчатам, давайте два кущика залишимо та Вінець зробимо. А боязно було, вже ж запрещали... Та бажання зігріти душу перебороло. Оставили ми пшенички два кущика на Вінець, квіток назбирали... Вінець скрутили та прикрасили, а мужики по старій пам'яті та відразу й пройшли через Вінець... «на багатство». Дівчата й молодіці розв'язали сніп, взяли пучечки пшениці та й зв'язали хлібну квітку, мужики з перевесел зробили Райвінок. І князя з княгинею вибрали, стали в хоровод і своєї обжинкової заспівали. Дивимося підвода їде... і прямисінько до нас,

полякалися... бо робилося ж все це без партійного благословення. А коли воно... Злодіївці поверталися з Шептухівки, перший пуд зерна на елеватор возили. Там теж собі активісти свято першого врожаю влаштували. Злодійський бригадир Кузнецов, по фамілії забула як звати, дістає з сумки в'язку бубликів: "Це вам, дівчата, замість хутиків". А з ним від сестри їхав дядько Йон, та й дістав з горщика невеликий язичок з медом: "А це вам на зернову кутю". Все вийшло як положено, по обряду... Вінець, Квітку, Райвінок, правда, біля скирди зі снопами оставили, в село ж не можна було нести. Посвячували... аж на душі тепліше стало... Розійшлися по домівках... Та наш бригадир все переживав, що неприязності у нього через це будуть, що хтось донесе активістам, та нічого, минулося. Тьотка Марфушка, вона найстарша серед нас була, так казала нам: "Те, що віками закладалося не так легко розрушити, особливо те, що в душі"», — зі спогадів Мірошніченко О. Л. 1896 р. н., с. Бараниківка Біловодського району Луганської області.

Під страхом голодної мученицької смерті після Голодомору 1932–1933 рр. народ змирився зі зміною життєвого устрою села. Селянин перестав бути господарем, став колгоспником. Учитель і лікар стали служителями влади, а не народу. Крадіжка, за яку карали в громаді, стала майже нормою. Жінку — матір, берегиню роду — стали шанувати менше, ніж партійну колгоспну активістку. Родинне виховання переклали на не дуже надійні і впевнені плечі ясел-садочків і шкіл. Норма сходитись та розлучатись в сім'ях витіснила міцні сімейні цінності. Основні народні обряди — народження, весілля, похорони — наповнину заборонили, а решту — спотворили. Народні свята, обряди, звичаї назвали забобонами. Горілка, яку пили тільки на свята і в невеликій кількості, стала для багатьох майже щодня застіллям «до упаду». Люди втратили відчуття святості майна. Високу культуру приготування українських страв замінили «їжею наспіх». Святість батьківського слова була підмінена вірністю державним ідеалам. Культ прощення, який панував серед наших людей, змінився на помсту. «Правда з плеча» похитнулася перед страхом сказати «не те» і «не там». Це далеко не все, що змінилося в наших людях після Голодомору 1932–1933 рр., але ми знайшли мужність, попри довге мовчання і заборону, згадати про найжахливішу трагедію нашого народу. Тож вірмо в те, що знайдемо в собі сили відродити нашу українську культуру.

V. Annusova,
public figure, local lore researcher,
Holodomor researcher
Dnipropetrovsk region, Ukraine

HOLODOMOR AND DESTRUCTION OF UKRAINIAN FAMILY AND HOUSEHOLD CULTURE

The article includes the memories of the witnesses of the Holodomor of 1932–1933, who lived in Baranykivka, Nyzhnia Baranykivka, Zelektivka, Tretiakivka vllges of Bilovodsk district of Luhansk region. It is studied how the Holodomor, which was artificially created by the Soviet authorities for the destructions of Ukrainian nation, influenced on Ukrainian family and household culture. It is shown that before the genocide of the Ukrainian nation, Ukrainians had rich culture, traditions and customs connected with lad end everyday life. After the Holodomor, people's lives changed fundamentally. Very often, there was no one to receive the ancient wisdom for elder generation because morality rate reached millions. Moreover, Soviet authorities fought with religion. The rituals of birth, marriage, and funeral were simplified. Family education, the sanctity of marriage were broken, since people started simply to “come together” and “divorce”. Mother was respected less than kolkhoz activist was. Sometimes, in order not to starve, the women had sex for food. Calendar rituals were distorted, they were called “superstitions”, and village activists confidently fought against them. The material culture, the ability to process the land were destroyed because the farmer was no longer proprietor, but kolkhoz worker. Folk crafts and educations disappeared as well. People feared for their lives and the lives of their relatives; there was no trust and friendly relations. In the villages, such things as stealing, denunciations and alcoholism, which were forbidden before the Holodomor, became normal. People lost the sense of the sanctity of private possession. The culture of cooking the dished was turned into “fast food”. The respect to father's word changed for loyalty to the state ideals. The cult of forgiveness among Ukrainian people turned into the revenge.

Key words: Holodomor-genocide, Ukraine, family and household culture, traditions, customs, rituals.

І. Шуйський,
історик, науковий редактор сектору
редакції книги «Реабілітовані історією»
КП «Регіональний інформаційний центр»
Харківської обласної ради
Харків, Україна

УКРАЇНЦІ І ТОРГСИН У 1932–1933 РР. У ТВОРАХ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

У статті вперше досліджено літературні джерела художніх творів українських письменників, у яких зображено торгівельну мережу «Торгсин». Її діяльність напряму пов'язана із штучно створеним у 1932–1933 рр. Голодомором. Автор статті вперше проаналізував ставлення до торгсинів різних верств населення в Україні за творами української діаспори. Документальність літературних праць підтверджують новітні дослідження архівних документів.

Крамниці торгсинів функціонували на всій території України. Створені з метою задоволення потреб чужоземців, в умовах Голодомору вони були зорієнтовані на обмін цінних речей населення України — золота, срібла, діамантів. Розташовані в центральних місцях крамниці притягували увагу сяючими вітринами і наявністю хліба, борошна, крупи. Використовуючи зубожілий стан населення і дефіцит, радянська влада встановила несправедливий курс обміну. Більшість потенційних покупців, переважно селян, не могли обміняти продукти і помирали під дверима торгсинів. У свідомості багатьох українців торгівельні точки з написом «Торгсин» закарбувалися як символ «великого голоду».

Радянські письменники під загрозою репресій уникали згадок про торгсини. Письменники добре розуміли причини появи голодних селян на вулицях міст, виникнення нескінчених черг біля крамниць. Це підтверджують художні твори, опубліковані за кордоном. Враження і документальні події у радянській Україні висвітлили Олесь Гай-Головко, Олена Звичайна та Михайло Млаковий. Емоційно насичені твори Зосима Дончука оповідають про перебіг торгівлі на периферії. Письменниця Ольга Мак спробувала з'ясувати, яку роль відводила торгсинам радянська влада.

Ключові слова: крамниця, «Торгсин», письменник, роман, голод.

У свідомості багатьох українців діяльність торгівельної мережі крамниць «Торгсин», покликаної в 1931–1933 рр. «мобілізувати» валюту та цінності голодного населення, напряму пов'язана з Голодомором. Приймальні пункти цінних речей, у яких людина за нетотожний еквівалент отримувала харчові продукти, що у багатьох випадках були чи не єдиним засобом виживання, закарбувалися в пам'яті як знаряддя режиму для «викачки» цінностей населення або місце порятунку в скрутний час. Драматизм ситуації підкреслювало розмаїття продуктів у вітринах крамниць, під якими конали пересічні громадяни, позбавлені будь-яких можливостей їх придбати. Утім, коштовні крамниці майже не обговорювали на сторінках радянської преси, про них не згадували у сюжетах літературних творів, на творчих дискусіях.

Тема Голодомору 1932–1933 рр. залишалася забороненою до здобуття Україною незалежності. Публікації репресованих авторів показали, що нерозглянутими залишаються окремі аспекти, серед яких діяльність Всесоюзної контори «Торгсин» і її української мережі. До нечисленних художніх джерел належать твори письменників української діаспори, які нині застаються маловідомими дослідникам, читацькому загалу в Україні. Метою статті є вперше провести аналіз присвячених темі літературних творів, дослідити екзистенційний вибір їх героїв в умовах Голодомору.

Залучені до хлібозаготівельних мобілізаційних кампаній, радянські письменники належали до найбільш поінформованої частини суспільства. За рознарядками керівництва їх спрямовували на місця подій як покликачів, що виправдовували і адаптували політику на селі. Надаючи приклад «активної громадянської позиції», «Літературна газета» сповіщала про Григорія Епіка, Володимира Сосюру, Миколу Шеремета, Сергія Пилипенка, які на початку 1933 р. «добровільно мобілізувалися для участі в хлібозаготівельній кампанії у відсталих районах Одеської, Харківської та Дніпропетровської областей» [16]. За таких умов об'єктивні твори в радянській Україні з'явитися не могли.

Враження від людиноненависницької практики хлібозаготівель нелегко уживалися в свідомості митців і, наприклад, спричинили психічний розлад у Володимира Сосюри. «Великий організований голод і терор 1932–1933 рр., самогубство Хвильового і Скрипника, постійне чекання арешту й розстрілу довели були Сосюру до повного нервового розладнання», — вважав Юрій Лавріненко, додавши: — «можливо, цим він урятувався від фізичного знищення» [17, с. 175]. Версію особистої трагедії поета виклав у третій частині опублікованого в Канаді роману-трилогії «Золотий дощ» [15] письменник і громадсько-політичний діяч Павло Маляр. Героїня роману, студентка харківського медичного інституту Уляна, зустрілася з Володимиром Сосюрою під час практики в клініці при психіатричній лікарні на Сабуровій дачі, вочевидь, відділенні Українського інституту клінічної психіатрії і соціальної психогігієни. Вигляд Сосюра мав кепський. Поет скаржився,

що радянська система і за стінами лікарні не залишала його у спокої. Психічно хворих пацієнтів змушували слухати лекцію пропагандиста. На питання працівника обкому партії, чому той оплесками не підтримав тезу доповіді про прийдешнє покращення життя, поет відповів, «що він не божевільний, а покараний божевіллям» [15, с. 69].

Зрештою, героїня роману на собі відчула негативні симптоми паралельного існування протилежних систем цінностей у радянському суспільстві. Символічно, що за сюжетом твору порятунком Улянки від праці «на благо світлого майбутнього» було звільнення через зарахування лікарні до закладів «закритого типу», у яких тримали «політичних злочинців» і осіб, ізольованих за людоїдство під час голоду. Виведена автором ситуація слугувала метафорою, яка пояснювала причини від'їзду літераторів за кордон.

Українська діаспора прийняла письменників і створила умови для підготовки публікацій, у яких висвітлено літературно-художнє явище цілої історичної епохи. Митці успішно довели, що за драматичністю актуальна тема торгсінів мала бути однією із центральних у 1932–1933 рр. Подумки повертаючись до трагічних подій в Україні, вони підсилювали сюжети соціальним контрастом, драматизмом, пов'язуючи сюжетні лінії із торгівельною мережею.

Письменник, літературознавець, член Всеукраїнської спілки пролетарських письменників Олесь Гай-Головка (Олекса Нестерович Гай-Головка) працював редактором Харківського радіокомітету та виконував обов'язки відповідального секретаря популярного часопису «Червоний шлях». Залишивши наприкінці Другої світової війни батьківщину, він підготував автобіографічний твір «Поєдинок з дияволом: фільми наших днів», у якому описав побачене в голодному Харкові після повернення з досить благополучного Ленінграду. Перше, що він побачив, був Торгсин, який автор сприйняв як виняткову крамницю, наповнену вишуканою їжею, під вітринами якої вмирали голодні українці [2, с. 37].

В іншому автобіографічному творі Олесь Гай-Головка наведена маловідома пов'язана з торгсином історія. Випадок нібито стався під час відвідування СРСР відомим французьким політиком Едуардом Ерріо. У серпні 1933 р. на шляху з Одеси до Москви його знайомили із «щасливими працівниками радгоспів», колгоспниками і містянами — переодягненими акторами. У Харкові до ознайомчого маршруту включили центральну торгсінівську крамницю. Заздалегідь підготувавшись, працівники ДПУ і комунальники прибрали з вулиць все, що натякало на кризу, аби «приховати апокаліптичну дійсність в Україні від Ерріового ока» [3, с. 259]. Замінили вивіску новою назвою «Торгскол», яку розшифрували гостеві як «торгівля з колгоспниками». Вражений суцільним достатком, Ерріо придбав кілька пачок найдорожчих цигарок

і бляшанок чорного та червоного кав'яру [3, с. 260]. Фокус із вивіскою «Торгсину» вдався. Центральні радянські газети, які висвітлювали кожний крок Ерріо по українській землі, навіть не повідомили про відвідування крамниці.

Мер міста Ліон, колишній прем'єр-міністр Франції обрав зручну і вигідну позицію політичної короткозорості. «Відносно України, яку я об'їхав, казали, що вона спустошена голодом і в той самий час пропонували колонізувати її. Так от я можу вам сказати, що я бачив нарід, який докладає величезні зусилля, країну, що індустріалізується, опановує знання, запровадивши закон про обов'язкове навчання» [11]. Таким чином Ерріо намагався розв'язувати проблеми великої політики. «Сьогодні я перед французьким народом і я кажу йому: — Хіба ви не щасливі, що заради миру й спокою ваших родин і ваших дітей ми намагаємося скористати всі можливості, намагаємося домовитися з великим народом?» [11].

Спроби домовитися з можновладцями попри страждання народу викликали розпач і ненависть у мешканців голодного Харкова, які сподівалися на допомогу Заходу. «...він не помітив у час відвідин ніяких ознак голоду в Україні — голоду там не було й немає... Так? — убити б гада! — казали. Лука убив би!», — стверджував герой Павла Маляра [15, с. 55–56].

Олена Звичайна та Михайло Млаковий (за справжнім прізвищем — подружжя Джулів) торкнулися теми торгсину у документальній двотомній повісті «Ворог народу», яка здобула першу нагороду конкурсу Українського літературного фонду ім. Івана Франка в Чикаго 1967 р. [13]. Співавтори прагнули розкрити об'єктивні причини трагічних подій ХХ століття на теренах радянської України.

Розповідь про голод супроводжував опис крамниці «Торгсин», розміщеної на столичному майдані. Саме туди тягнулися сім'ями і поодинокі голодні. Вони завмирили, оглядаючи вітрини, заставлені найрізноманітнішими стравами. «А в самому центрі цього харчового багатства, як справжній господар становища, як пан над панами, ясніло білесеньке борошенце з червоною етикеткою «000»» [13, с. 282]. Ковтаючи «замість шинки слинку», зубожілі селяни доходили під білими мурами будинку ВУЦВК, навпроти редакції газети «Комуніст», зі шпальт якої щоденно лунали заклики «ліквідувати куркуля як клас». Звідти ледь живих бідолах разом із підібраними тілами померлих вивозили за місто вантажівками і скидали в яри та канави. Ціна мільйонів людських життів українців дорівнювала вартості збіжжя, проданого за кордон за демпінговими цінами. Автори нагадали про заборону, коли необережне вживання слова «голод» коштувало волі і життя.

Ситуацію, коли в умовах харчового дефіциту торгсинівська «валюта» ставала предметом спекуляції, Олена Звичайна показала на прикладі

однієї з героїнь повісті «Селянська санаторія». Заповзятлива мати намагалася придбати хворій дочці курортну путівку. Лікування під наглядом досвідчених лікарів могло подарувати надію на виживання, але пересічному громадянину, який не мав пільг і привілеїв, для цього були потрібні чималі кошти. Їх вдалося зібрати, продавши отриману в обмін на золоті обручки грошову книжку «Торгсину» [12, с. 15].

Найгостріше поставила питання сенсу функціонування торгсинівських крамниць письменниця Ольга Мак (Ольга Нилівна Петрова, вдова репресованого вченого мовознавця В. О. Дорошенка). Сюжет повісті «Каміння під косою» побудований навколо цінних речей, які в умовах штучно створеного голоду були чи не єдиним засобом врятувати життя. У діалозі шляхетної українки Лідії Сергіївни Чернявської зі спасеним сільським підлітком Андрієм письменниця розмірковує про роль, відведену торгсинам радянською владою. «Щоб дітей підгодувати, не одна мати в «Торгсін» шлюбні обручки віддає і не задумується над тим, що ті обручки влада в кайдани на руки її дітям переробить; що золотий хрестик, зданий в «Торгсін», виросте в Голгофський хрест для її сина; що дорогоцінний камінець обернеться в цілу купу сирого каміння, призначеного на будову нової тюрми; що за брошку зроблять знаряддя для тортур; що за золоті монети годуватимуться сексоти та гепеушники, які триматимуть на ланцюгах врятованих від голоду дітей» [14, с. 146]. На думку авторки, обмінні пункти торгсинівських крамниць слугували для зміцнення тоталітаризму. Примушені виживати, українки, не замислюючись, робили внесок у становлення режиму, забувши про національну гідність і державну незалежність.

Закликаючи до торгсинів все нових потенційних клієнтів для заощадження «коштів на індустріалізацію», влада водночас презирливо ставилася до виснажених людей, особливо тих, хто вже не міг запропонувати нічого цінного. Автор виданої Спілкою української молоді Америки новели «Голод», який приховав своє повне справжнє ім'я за ініціалами «РМ», навів частину діалогу партійних функціонерів. Очікуючи прибуття секретаря ЦК КП(б)У Станіслава Косіора, секретар Київського обкому КП(б)У Ільїн надав підлеглому вказівку: «зайди в Торгсін і скажи, щоб закрили вітрину!... а то завжди там, наче обласний з'їзд бродяги!» [10, с. 7]. Подвійну мораль деяких керівників підтверджують архівні документи, зокрема, доповідна записка Контрольної комісії робітничо-селянської інспекції УСРР «Про результати обслідування роботи «Торгсін» і його системи на Україні» за 1932 р.— перший квартал 1933 р. [1]. Численні зловживання, пов'язані із самопостачанням та обладнаннями, були виявлені у всіх обласних конторах. Причетними до порушень виявилися відповідальні працівники місцевих, радянських і партійних організацій [1, с. 37]. За безпринципністю і прагненням наживи такі ділки зближались із спекулянтами. На «чорному ринку»

«торгсинівський рубль» коштував від 60 до 70 карбованців [9, с. 432]. Заманюючи клієнтів високим обмінним курсом, перекупники зручно влаштувалися у приміщеннях крамниць, з яких неможливо було їх витурити навіть погрозами і покаранням. Часто тіньові операції відбувалися з відома або за участі персоналу торгсинів.

Член українського письменницького об'єднання в еміграції «Слово» Зосим Іванович Дончук чимало творів присвятив темі голоду. За його визнанням, йому часто доводилося чути закиди «що я, переживши чорну дійсність, не здатний, мабуть, бачити світ у світлих тонах» [8, с. 5]. У романі «І бачив я...» Зосим Дончук згадав «Торгсин» із спокусливим асортиментом краму як частину недоступної селянству штучно вибудованої системи із спецрозподільників, відомчих їдальнь, магазинів комерційного хліба [5, с. 180]. У новелі «Останній Великдень на Полтавщині» автор відтворив історію з сільським торгсинівським «обмінником», у якому селяни вимінювали декілька фунтів борошна на золоті натільні хрестики [6, с. 41]. Про підготовку до святкування дізналася влада. Розговітися селянам завадив комсомольський актив, учинивши за підтримки чекістів розбій і пожежу в церкві у пасхальну ніч.

Пов'язаний із особистим вибором емоційно забарвлений епізод Зосим Дончук навів у романі «Прірва», де вінничанка Оксана вирішує пожертвувати золотими коронками, щоб прогодувати трьох маленьких дітей. Вона прагне бачити дітей здоровими і ситими, у цьому її основна мета і материнський обов'язок. Величезним приниженням і зневірою скінчився візит до крамниці. Оксана дізналася, що її 3,5 грами золота дорівнювали торгсинівським 2 карбованцям 7 копійкам, на які запропонували тільки 8 кілограмів манної крупи або 10 кілограмів пшона [7, с. 305–307]. У передмові до збірника, присвяченого ювілею Зосима Дончука, письменник Анатоль Галан (Анатолій Васильович Калиновський) підкреслив типовість ситуації. «Під тиском голоду, ця дружина йде до дантиста й просить зняти в неї золоті коронки з зубів, аби за них щось купити в «Торгсині». Перебільшення? Згущення фарб? Аніскільки!» [4, с. IX], — наголосив письменник.

Згубні процеси, що розгорнулися в українській літературі на початку 1930-х років, завадили письменникам осмислити руйнацію, яка опанувала радянську Україну. Заповнити виниклі лакуни художньо-документальними творами про Голодомор і його наслідки спроміглися письменники української діаспори — свідки, яким пощастило покинути «країну рад», виїхавши за кордон.

Змальований письменниками образ «Торгсину» органічно вклався в загальну архітектоніку творів, присвячених Голодомору в Україні 1932–1933 рр. Ставлення до офіційних «обмінників» різних верств населення, можливості яких суттєво відрізнялися, показало характер

штучно створеного голоду, репресивну спрямованість дій влади. Найбільш свідому частину українців пов'язані з голодом події повернули до питань, не вирішених українською революцією. В утисках голодом письменники через героїв творів вбачали геноцид українського народу.

Список використаних джерел:

1. Держ. архів Харків. обл. Ф. Р-1469. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 32–39.
2. Гай-Головко О. Поєдинок з дияволом: фільми наших днів. Вінніпег, 1950. 143 с.
3. Гай-Головко О. Смертельною дорогою: Події нашого часу. Вінніпег, 1983. 283 с.
4. Галан А. Передмова // Праця і нагорода Зосима Дончука / Упоряд. Л. Дончук. Філадельфія: Власна хата, 1973. С. V–XIII.
5. Дончук З. І бачив я... Філадельфія, 1967. 324 с.
6. Дончук З. Останній Великдень на Полтавщині // Чорні дні. Буенос-Айрес, Філадельфія, 1952. С. 39–43.
7. Дончук З. Прірва. Чикаго, 1959. 560 с.
8. Дончук З. Через річку. Буенос-Айрес: Перемога, 1953. 140 с.
9. Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні / Вступ. слово Євгена Нищука; Передмова, авторський текст Василя Марочка. Дрогобич: Коло, 2018. 576 с.
10. Ерем. Голод. Нью-Йорк: Видання Спілки української молоді Америки, 1954. С. 7.
11. Ерріо про франко-радянські взаємини. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 20 вересня.
12. Звичайна О. Селянська санаторія. Вінніпег: Тризуб, 1952. 218 с.
13. Звичайна О., Млаковий М. Ворог народу: повість у 2-х т. Т. 1. Проти течії. Лондон: Українська видавнича спілка, 1966. 468 с.
14. Мак О. Каміння під косою. Торонто: Гомін України, 1973. 158 с.
15. Маляр П. Золотий дощ. Роман-трилогія. Поема про Улянку. Торонто: Нові Дні, 1975. 119 с.
16. Письменники на хлібозаготівлях. *Літературна газета*. 1933. 10 січня.
17. Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933: Поезія — проза — драма — есей / Упор. Ю. Лавріненко. Київ: Смолоскип, 2008. 976 с.

References:

1. State Archive of Kharkiv Region, fund P-1469, inventory 1, file 8, sheets 32–39. [In Ukrainian].
2. Hai-Holovko, O. (1950). *Poiedynok z dyavolom: filmy nashykh dniv*. Winnipeg. [In Ukrainian].
3. Hai-Holovko, O. (1983). *Smertelnoiu dorohoiu: Podiyi nashoho chasu*. Winnipeg. [In Ukrainian].
4. Halan, A. (1973), Peredmov. In Donchuk, L. (Ed.). *Pratsia i nahoroda Zosyma Donchuka*. Philadelphia: Vlasna Khata. [In Ukrainian].
5. Donchuk, Z. (1967). *I bachyv ya...* Philadelphia. [In Ukrainian].
6. Donchuk, Z. (1952). *Ostannii Velykden na Poltavshchyni. Chorni Dni*. Buenos Aires, Philadelphia. [In Ukrainian].
7. Donchuk, Z. (1959). *Privva*. Chicago. [In Ukrainian].
8. Donchuk, Z. (1953). *Cherez richku*. Buenos Aires: Peremoga. [In Ukrainian].
9. Marohko, V. (Ed.). (2018). *Entsyklopediya Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraïni*. Drohobych: Kolo. [In Ukrainian].
10. Ereme. (1954). *Holod*. New-York: Vydannia Spilky ukraïnskoyi molodi Ameryky. [In Ukrainian].
11. Errio pro franko-radyanski vzaemyni (1933 September 20). *Visti VUTsVK*. [In Ukrainian].
12. Zvychaina, O. (1952). *Selianska sanatoriia*. Winnipeg: Tryzub. [In Ukrainian].
13. Zvychaina, O., & Mlakovii, M. (1966). *Voroh narodu*. (Volume 1). London: Ukraïnska vydavnycha spilka. [In Ukrainian].
14. Mak, O. (1973). *Kaminnia pid kosoïu*. Toronto: Homin Ukraïny. [In Ukrainian].
15. Maliar, P. (1975). *Zoloty doshch. Poema pro Ulianku*. Toronto: Novi Dni. [In Ukrainian].
16. Pysmennyky na khlibozahotivliakh (1933 January 10). *Literaturna hazeta*. [In Ukrainian].
17. Lavrinenko, Yu. (Ed.). (2008). *Rozstriliane vidrodzhennia: Antholohiia 1917–1933: Poeziia — proza — drama — eseï*. Kyiv: Smoloskyp. [In Ukrainian].

Ih. Shuiskiy,
Historian, Public Utility Science Editor
Regional informational Center of Kharkiv Regional Council
Kharkiv, Ukraine

UKRAINIANS AND TORGSIN IN 1932–1933 IN THE WORKS OF THE WRITERS OF THE UKRAINIAN DIASPORA

In this article, the literary sources of works by Ukrainian writers, which describe the network of “Torgsin” stores, are first explored. Activities of and around Torgsin stores are directly related to the Holodomor, the artificially created famine of 1932–1933. The author of the article first analyzed the attitude to the “Torgsin”s among different segments of the population in Ukraine in the literary works of the Ukrainian diaspora.

Torgsin stores operated throughout the territory of Ukraine. Created to meet the needs of foreigners, they were focused on the exchange of valuables owned by members of the Ukrainian population during the Holodomor — gold, silver, and diamonds. Torgsin stores were located in the central places and attracted the attention of customers with shining shop windows full of bread, flour, and groats. The Soviet government used the deficit and established an unfair exchange rate. Many potential buyers, mainly farmers, were not able to get the products and died under the stores’ doorways. In the minds of many Ukrainians, the trading places called “Torgsin” became synonymous with of “great hunger”.

Soviet writers avoided mentioning these stores. They well understood why there were hungry farmers on the streets of cities and infinite queues near “Torgsin”s. This is shown by literary texts published abroad. Oles Hai-Holovko, Olena Zvychaina and Mykhailo Mlakovii highlighted impressions and documentary events in the capital of Soviet Ukraine. The emotionally rich works of Zosym Donchuk tell about the trading on the province. Writer Olha Mak tried to find an answer to the question of what role the Torgsin stores were given by the Soviet authorities.

Keywords: stores, “Torgsin”, writer, novel, Holodomor.

В. Марочко,
доктор історичних наук, професор
Інститут історії України НАН України
Київ, Україна

ДЕМОГРАФ АРСЕН ХОМЕНКО: ЖЕРТОВНИЙ ВИБІР ДОЛІ

Метою дослідження є з'ясування наукової і службової біографії демографа Арсена Хоменка, простеження його життєвого вибору й аналіз гіпотетичних прогнозів щодо кількості населення України на 1937 р. Методологія — наукові методи історичного дослідження (хронологічний, типологічний, структурно-функціональний, біографістики). Встановлено, що прогноз А. Хоменка загальної кількості населення у 1937 р. (35,6 млн) був науково достовірним, але внаслідок Голодомору реальна цифра становила 27,9 млн осіб. Отже, Україна зазнала втрат у 7,7 млн осіб. Історично-демографічний аналіз загальних втрат сільського населення дає іншу цифру — 8,5 млн осіб за 1932–1936 рр.

Ключові слова: Арсен Хоменко, статистика, жертви, втрати, демографія.

Історична постать українського демографа Арсена Петровича Хоменка недостатньо висвітлена істориками і демографами. У 1920-х рр. він друкував чимало науково-прикладних статей стосовно актуальних статистично-демографічних явищ розвитку радянської України. Він народився 27 червня 1891 р. у славетному місті Батурин Чернігівської губернії. Його батьки, що «мали ознаки дворянського походження», віддали сина до Черкаської гімназії (1901–1909), згодом він самотужки навчався на фізико-математичному (1909–1911) і правничому (1911–1913) факультетах Університету св. Володимира у Києві [8, арк. 37]. За революційну діяльність його було звільнено із студентських лав без права поновлення. Учасник Першої світової війни, прапорщик, командир роти 124-го Воронежського полку, він був поранений, а після лікування у шпиталі демобілізувався з війська у грудні 1916 р. Завершив навчання у Харківському університеті, володів німецькою, французькою, польською, російською, писав власні праці українською та російською мовами.

Буремні революційні події 1917 р. не оминули А. Хоменка, швидше, він сам пристав до них. У 1918 р. він записався до партії українських есерів (боротьбистів), служив у війську Симона Петлюри (лютий–

вересень 1919 р.), потрапив до армії Денікіна, але «втік з фронту» через неприйняття ідеї «єдиної і неподільної Росії» [8]. Військові походи продовжив у Червоній армії Південно-Західного фронту (січень–березень 1920), а далі влаштувався на мирну роботу в Харківському статистичному бюро [2, арк. 105].

Майже 15 років його службово-посадової і науково-прикладної діяльності сповнені драматичних і трагічних колізій: опанування статистичного ремесла в апараті ЦСУ УСРР (1921–1925), особиста участь в організації Всесоюзного перепису населення 1926 р. на території УСРР, опрацювання його матеріалів та підготовка статистично-аналітичних праць, виокремлення соціально-національної складової статистики (1926–1929), критична оцінка класичних методів демографічних досліджень, обґрунтування гіпотетичного прогнозу руху населення наприкінці другої п'ятирічки, здобуття професорського звання і заслуг в експертно-номенклатурному середовищі, публічне каяття і пошук соціально-демографічного оптимуму (1930–1935), поневіряння безробітного професора-демографа, арешт, допити, вирок і страта (1936–1939).

Кожний з етапів його життя спокушав вибором номенклатурного зростання, але професійне перемагало суто кар'єрне. 31 травня 1922 р. А. Хоменка арештували органи ДПУ УСРР. Колишнього боротьбиста могли б покарати, але за нього заступилися працівники Харківського статбюро, позаяк «без нього ж робота зупиняється» [2, арк. 105]. Можна було б покинути Україну, але тоді до неї поверталися М. С. Грушевський, решта «поворотівців» і розчарованих «зміновіхівців». У 1923 р. А. Хоменко першим намагався показати соціально-демографічні наслідки ленінського людомору 1921–1922 рр., упорядковував і друкував відповідні статистичні розрахунки. Уже тоді писав, що «найбільшою хибою державної статистики є недостача відомостей про природний рух населення» [1, с. 26]. У 1926 р., підсумовуючи катастрофічний вплив голоду 1921–1922 і 1924 рр., учений і статистик-практик пов'язав «смертність українського населення» з «умовами соціально-гігієнічної обстановки, санітарного побуту і економічних взаємовідносин» [5, с. 101].

Демограф А. Хоменко застерігав від можливих «статистично-математичних маніпуляцій над матеріалами», віддавав належне реальній «побудові таблиць смертності», але вважав «так звані загальні і спеціальні коефіцієнти смертності» відносними, надто умовними і «доволі грубо вирахованими». Він закликав колег ставитись обережно до цієї «недосконалої зброї». Наприклад, «загальний коефіцієнт» мав ефект показника «сили» смертності, але за умов сталої кількості наявного населення. Він піддав сумніву матеріали Всесоюзного перепису населення 1926 р., до розробки яких українських статистиків не допустили. Наприкінці 1920-х рр., володіючи наявною демографічною статистикою, він вказав на щорічне зменшення рівня народжуваності, а відтак на цілком можливе зростання смертності. У 1929–1931 рр., судячи з листування

начальника ЦУНГО СРСР В. Осинського з урядом, спостерігалось зменшення темпів народжуваності у містах на 15 %, а у селах — на 24 % [4, арк. 3]. У 1930 р. завідувача демографічного відділу ЦСУ УСРР А. Хоменка звільнили з роботи, нагадавши йому про його політичне минуле і «націоналістичні збочення». Однак професіоналізм брав гору, відтак, підкреслюючи недоліки радянської демографічної статистики, він був змушений «будувати гіпотези за тим саме принципом, що його взагалі додержують економісти та соціологи, розробляючи аналогічні проблеми: відшукавши закономірність у динаміці явищ, знаходять формулу, що найстисліше й найближче відповідає цій закономірності» [7, с. 43]. У 1935 р., коли масово арештовували колишніх боротьбистів, А. Хоменко мав неохочість заявити про деструктивний вплив колективізації на зростання дитячої смертності [6, с. 92, 94].

Його доленосний вибір полягав у постійному когнітивному змаганні з власними почуттями, усталеними духовними цінностями і політичними уподобаннями, але йому доводилося жити у реальному світі. Власне, його методика діалектичного поєднання «емпірично конкретного коефіцієнту» і «гіпотетичного» лише підтверджують об'єктивність вибору.

Українська демографічна наука кінця 1920-х — початку 1930-х рр., враховуючи недоліки загсівської статистики, використовувала гіпотетичні прогнози перспективного руху населення. У 1927 і 1932 рр. їх також використовував А. Хоменко. Опираючись на класичні демографічні методики, учений вибудував динамічні ряди темпів народжуваності і смертності упродовж другої сталінської п'ятирічки, і тому очікував 35,6 млн осіб в УСРР у 1937 р. [7, с. 48]. У 1927 р. він вважав головним критерієм прогнозування «реальну дійсність», зафіксовану демографічним переписом населення 1926 р. Попередні підсумки всесоюзного перепису населення 6 січня 1937 р., за доповідною запискою начальника УНГО УСРР О. Асаткіна, виявили 27,9 млн осіб за телефонограмами статистичних бюро [9, арк. 24]. Отже, проста арифметична дія (35,6 відняти 27,9) засвідчує дивний «недооблік» — 7,7 млн осіб. Деструктивний вплив Голодомору очевидний, а «формула Хоменка» (різниця між «гіпотетичним» прогнозом і «емпіричним» показником згідно з переписом) є цілком реальною.

Історично-демографічна оцінка кількості жертв Голодомору відрізняється від суто демографічних розрахунків. Історик повинен опиратися на репрезентативні і достовірні джерела: архівні документи, службово-відомчу статистику, офіційні статистичні довідники, матеріали класичних переписів, інформацію податкових органів Наркомфіну, особові фонди. Демографічна наука і практика оперує власними методиками, використовує загальні і спеціальні коефіцієнти народжуваності і смертності, які мають колосальний пізнавальний ефект за наявності системної та вичерпної загсівської статистики (реєстрація померлих, народжених, шлюбів, розлучень тощо). Однак у 1932–1933 рр. більше третини померлих в Україні селян не були зареєстровані ЗАГСами,

тому і не потрапили до реєстрів та метричних книг. Яку динаміку вони мають заповнити?

У доповідній записці від 15 січня 1937 р. О. Асаткін наголошував, що «... попередні підсумки перепису 1937 р. виявились меншими підсумків 1926 р.» [9, арк. 24]. Він знав про катастрофічні наслідки голоду, писав про них ще у квітні 1935 р. Організаторів перепису населення 1937 р. та групу українських демографів репресували, а в архівно-кримінальних справах постійно згадували цифру 35 млн осіб [3, арк. 91], тобто прогноз, якому не судилося збутися, тому що втрутився Голодомор.

Заслуга А. Хоменка полягала у його гіпотетичному прогнозі соціально-демографічних змін упродовж 1932–1937 рр. Він не мав доступу до матеріалів перепису 1937 р., тому що не працював в установах державної статистики, але і попередні підсумки лишилися таємницею. Наявність демографічної статистики, архівних службово-відомчих матеріалів, які вдалося виявити за останні кілька років, створює можливість для встановлення порайонних відсотків втрат сільського населення, а тоді й загальної кількості жертв Голодомору. Демограф А. Хоменко вважав метод гіпотетичного прогнозу цілком можливим, а його висновки прийнятними, якщо порівняти їх з «реальною дійсністю».

Опираючись на статистично-демографічні джерела (офіційну і службово-відомчу статистику), а також дотримуючись застережень і порад А. Хоменка стосовно неприпустимості «математичної маніпуляції», нам вдалося відтворити динаміку кількісних змін сільського населення у районах 7 областей УСРР та АМСРР. Методика дослідження викладена у монографії, яку уже завершено та підготовлено до друку, тому обмежимся лише загальним оглядом та отриманими висновками.

Таблиці динамічних змін були складені по кожному району в адміністративно-територіальних межах областей. Вони мають чотири опорні дати (1932, 1933, 1936, 1937 рр.), а в окремих областях 1934 і 1935 рр. (Вінницька). Реконструкція кількісних змін населення стосується двох хронологічних періодів: 1932–1936 і 1932–1937 рр. Статистичні підрахунки здійснено за відповідними формулами для встановлення пересічного відсотку втрат (змін) населення у кожному районі, а також пересічного відсотку втрат серед сукупності — сільського населення області. Простежено зміни у кожному районі у межах хронологічних рамок: відношення (числа) кількості населення району у 1932 р. до його статистичної наявності у 1936 р., а також 1932 р. і січня 1937 р. Встановивши пересічний відсоток втрат населення у сільських районах кожної області та загалом в УСРР, ми виявили загальну кількість втрат упродовж 1932–1936 рр. — 8,5 млн осіб, а для співвідношення 1932 і 1937 рр. — 7,4 млн осіб. Вражає кількість районів «зразка» 1932 р., у яких порівняно з червнем 1936 р. відбулося відсоткове зменшення відправної кількості населення. Прогнози демографів 1930-х рр. (А. Хоменка, М. Птухи, К. Воблого та інших), якщо взяти до уваги відношення чисел зазначених років, не були їхньою інтелектуальною фантазією.

Список використаних джерел:

1. А.Х. Природний рух сільського населення України (По даним весняного опросу 1923 року). *Статистичний Бюлетень*. 1923. № 20. С. 24–27.
2. Галуз. держ. архів Служби безпеки України, м. Харків. Спр. 024212. Т. 1. Арк. 105.
3. Галуз. держ. архів Служби безпеки України. Ф. 6.. Спр. 43187-фп. Т. 1. Арк. 91.
4. Рос. гос. архив соц.-полит. истории. Ф. 82. Оп. 2. Д. 538. Л. 3–4.
5. Хоменко А. К вопросу об эволюции смертности на Украине. *Профилактическая медицина*. 1926. № 10. С. 101–112.
6. Хоменко А. Темпи спадання дитячої смертності в УСРР на початку першої п'ятирічки. *Профілактична медицина*. 1935. № 8–9. С. 89–96.
7. Хоменко А. Людність УСРР у перспективному обчисленні. *Профілактична медицина*. 1932. № 11–12. С. 41–52.
8. Центр. держ. архів вищих органів влади та управління України. Ф. 539. Оп. 16. Спр. 545. Арк. 37.
9. Центр. держ. архів громад. об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7163. Арк. 24.

References:

1. A. Kh. (1923). Pryrodnyy rukh silskoho naseleння Ukrainy (Po danym vesnianoho oprosu 1923 roku). *Statystychnyi Biuletyn*. (20). [In Ukrainian].
2. Branch State Archives of the Security Service of Ukraine in Kharkiv, file 024212, volume 1, sheet 105.
3. Branch State Archives of the Security Service of Ukraine, fund 6, file 43187-фп, volume 1, sheet 91.
4. Russian State Archives of Social and Political History, fund 82, inventory 2, file 538, sheets 3–4.
5. Khomenko, A. (1926). K voprosu ob evoliutsiyi smertnosti na Ukrayine. *Profilakticheskaya meditsyna*. (10), 101–112. [In Russian].
6. Khomenko, A. (1935). Tempy spadannia dytiachoi smertnosti v USSR na pochatku pershoi piyatyrychky. *Profilaktychna medytsyna*. (8–9). [In Ukrainian].
7. Khomenko, A. (1932). Liudnist' USSR u perspekyvnomu obchyslenni. *Profilaktychna medytsyna*. (11–12). [In Ukrainian].
8. Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine, fund 539, inventory 16, file 545, sheet 37.
9. Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine, fund 1, inventory 20, file 7163, sheet 24.

V. Marochko,
Doctor of History, professor
Institute of History of Ukraine
of National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine

DEMOGRAPHER ARSEN KHOMENKO: SACRIFICIAL CHOICE OF FATE

The aim of the research is to study the scientific and professional biography of Arsen Khomenko, his life choice and analysis of hypothetical prognosis of the Ukrainian population for 1937. The methodology includes general historical methods (chronological, typological, structural and functions, biographical). It is shown that Arsen Khomenko's prognosis of the general population for 1937 (35.6 million people) was scientifically accurate, but because of the Holodomor, the real number was 27.9 million people. Therefore, Ukraine suffered losses of 7.7 million people. Historical-demographical analysis of the general losses of the rural population gives another number — 8.5 million people during 1932–1936.

Key words: Arsen Khomenko, statistics, victims, losses, demography.

Т. Поліщук,
директор Валківського краєзнавчого музею
(Харківська область),
член Асоціації дослідників Голодомору в Україні
Валки, Україна

ОЛЕКСАНДР КОРЖ: ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ВИБІР ПОЕТА РОЗСТРІЛЯНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

У статті йдеться про трагічну долю делегата Першого з'їзду письменників України (1934 р.) у Харкові, представника покоління розстріляного відродження Олександра (Олелька) Коржа (1903–1984), якому випало стати автором перших поетичних творів про Голодомор в Україні та поплатитися за це роками поневолення і знуцань в умовах радянської тоталітарної системи. Ізолювавши себе від світу людей у світі природи, «поет зболеного серця», як назвав О Коржа дослідник його творчості І. Лисенко, виявив унікальні духовні можливості та здатність до вільного вибору власної долі.

Ключові слова: Олександр Корж, Голодомор, голодоморна тематика, поезія, арешт, заслання.

«Поетом зболеного серця» назвав Олександра Коржа — митця, що належить в українській літературі до покоління розстріляного відродження, — дослідник його творчості, відомий письменник і літературознавець Іван Лисенко [2]. Олександр Юхимович Корж — соратник В. Еллана-Блакитного, М. Хвильового, М. Йогансена, В. Сосюри, Г. Коцюби та інших зачинателів української радянської літератури. Він пережив трагедію геноциду українського народу 1932–1933 рр. у своєму рідному селі Огульці на Харківщині. Поет став одним із перших авторів, який розповів світу про Голодомор. Саме його болісна поема «Степова доля» започаткувала українську поетичну антологію голодоморної тематики. Ось деякі рядки з цієї поеми:

Немов і зовсім в полі не родило.
Гуляло скрізь червоне помело,
Із хати в хату по землі ходило,
Щоб чорно й пусто навкруги було,
Щоб не знялася тут звитяжна сила
Та не погнала коней у поля,
І далі, далі — може, й до Кремля...
Що діялось? Бур'ян, кору, солону
Місив слізьми многотрадальний люд.

На чатах смерть стояла в кожному домі,
Гнили мерці по лавах там і тут.
І це — вже після «року перелому»,
Коли село на «вірну стало путь»...
Косили люд «пухлини безбілкові»
О, знаю, земле, не була ти в змові... [3, с. 234].

Хоч поема уперше побачила світ 1944 р. у львівському часописі «Наші дні» (підписана псевдонімом К. Орченко), вона не залишилася непоміченою в Союзі. Надрукувати ці пронизливі рядки тоді, коли советська пропаганда (так само, як зараз російська про події в Україні) на весь світ кричала, що «не било етого», цькувала, переслідувала, не скупилася на підкупи, аби приховати страшний злочин Голодомору, поему пробачити не могли. Отож через 6 років від часу публікації кара наздогнала автора вже після його повернення із Прикарпаття на Слобожанщину.

Приводом для арешту та багаторічного уральського й сибірського заслання О. Коржа була його співпраця з газетою «Нова Україна», яка виходила в окупованому Харкові. Ні про яке пробачення поета не могло йтися, адже саме в цій газеті навесні 1942 р. з'явився його могутній за викривальним змістом антисоветський вірш «Зимовий псалом», у якому також звучала тема голодного мору та інших злодіянь сталінського режиму. Вірш починався такими словами:

Бушуй, метіль, і жалібно ридай —
Ридати буду я разом з тобою.
Бушуй, метіль, гілля перевертай,
Радіти будеш ти разом зі мною.
Старих пісень мені ти заспівай,
І заспіваєм ми удвох нової:
Про злидні, голод в урожайний рік,
Який створив нам «мудрий» чоловік.
Про болота далекі і канали,
Де тисячами гинув наш народ,
Про ту тайгу, де безвісти конали
Поет, священник, вчитель, хлібороб... [1, с. 89].

За те, що поет не зміг пробачити режиму тяжких злочинів проти власного народу, влада позначила його тавром «зрадника батьківщини», якого за умов радянської дійсності він не зміг позбутися до самої смерті.

Потрапивши під жорна репресій двох диктаторських режимів — спершу гітлерівського (за антифашистський вірш, опублікований у районній газеті напередодні німецької окупації), а згодом — сталінського, він змушений був решту життя після ув'язнення провести у вигнанні, позбавлений комфортних умов і засобів для існування.

Однак, незважаючи на жорстоку реальність, нащадок козацького роду не скорився лиху, не втратив честі, гідності й душевної рівноваги, не впав у відчай. До останнього подиху О. Корж залишався патріотом України, митцем, який не переставав відточувати природні обдарування, залишатися у вирі творчого і духовного життя своєї Батьківщини. В умовах приреченості і страждань його опорою була міцна і дружна родина, літературні та художні побратими, стосунки з якими він трепетно оберігав і підтримував довгі роки.

Справжнім ангелом-охоронцем О. Коржа, надійним посередником у стосунках із українською творчою елітою став його земляк Іван Максимович Лисенко. Випадково познайомившись із О. Коржем ще у юнацькі роки, Іван, який втратив батька на війні, вдячно прислухався до порад старшого друга, любив поговорити з ним на житейські теми під час зустрічей та у листах. Олександр Корж став свідком того, як Іван Лисенко із робітника харківського заводу виріс у письменника, музикознавця, автора численних літературознавчих видань. Після смерті О. Коржа, не давши забути ім'я талановитого земляка, Іван Лисенко видав збірку його літературної та мистецької спадщини — книгу «Шуміти прошу листя», яка 2006 р. побачила світ у київському видавництві «Рада» [3].

Автор одного з перших віршів про Голодомор в Україні Олександр Корж жив із 1903 до 1984 р., тобто майже тоді, коли засновник популярної нині філософської течії екзистенціалізму Жан-Поль Сартр (1905–1980). На відміну від французького ровесника, йому ніхто не присуджував престижних премій, не давав винагород. Наш талановитий співвітчизник не діждався навіть скромної пенсії та реабілітації за надумані провини, сфабриковані советським тоталітарним режимом. Однак тривала самоізоляція в російському селі (на батьківщині дружини), яку йому довелося терпіти всупереч власному бажанню, допомогла О. Коржу виробити філософію, дуже схожу на Сартрову. Він не став «живим мерцем» та зумів уникнути «комашиного існування». Напружуючи всі сили, поет переміг у боротьбі за особисту свободу, не залежну від моральних і фізичних утисків, матеріальних благ та реальних можливостей. Визначившись в акті свого радикального рішення, О. Корж прокоментував вибір власного способу бути у світі такими рядками:

І буду щасний, що в свій творчий спів
Не змушений вкладати неправди слово,
Що вільний я співати степ, діброву.
Що вільний я не славить душолюбів,
«Партійну міць» та іншу підлість там.
Співати вільний — що за мене любе,
Але не те, що продиктує хам... [1, с. 90]

Список використаних джерел:

1. Корж О. Шуміти прошу листя: вибране. Київ: Рада, 2006. 495с.
2. Лисенко І. Олександр Корж: Поет зболеного серця. *Березиль*. 1994. № 9/10. С. 8–13.
3. Чорні жнива: Голод 1932–1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини: (Документи. Спогади. Списки померлих.) / Упоряд. Т. Поліщук. Київ; Харків; Нью-Йорк; Філадельфія: Вид-во М.П. Коць, 1997. 368 с.

References:

1. Korzh, O. (2006). *Shumity proshu lystia: Vybrane*. Kyiv: Rada. [In Ukrainian].
2. Lysenko, I. (1994). Oleksandr Korzh: Poet zbolenoho sertsia. *Berezil*. (9/10). [In Ukrainian].
3. Polishchuk, T. (Ed.). (1997). *Chorni zhnyva: Holod 1932–1933 rokiv u Valkivskomu ta Kolomatskomu raionakh Kharkivshchyny: (Dokumenty. Spohady. Spysky pomerlykh)*. Kyiv; Kharkiv; New-York; Philadelphia: Vyd-vo M. P. Kots. [In Ukrainian].

T. Polishchuk,
Director of Valky Local Lore Museum (Kharkiv Region),
Member of Holodomor Researchers Association in Ukraine
Valky, Ukraine

OLEKSANDR KORZH: EXISTENTIAL CHOICE OF THE POET OF EXECUTED RENAISSANCE

The article studies the tragic fate of Oleksandr (Olelko) Korzh (1903–1934), the delegate of First Congress of Writers of Ukraine (1934), representative of Executed Renaissance generation. He was the author of the first poems about the Holodomor; therefore, in Soviet totalitarian system, he was punished by years of imprisonment and sufferings. By isolating himself from the human world into the world of nature, this “poet of hurting heart” (as the researcher of Oleksandr Korzh’s works Ivan Lysenko called him) revealed unique spirit and the ability to make free choice of one’s fate.

Key words: Oleksandr Korzh, Holodomor, Holodomor theme, poetry, arrest, deportation.

В. Козоріз,
провідний редактор,
член Національної спілки журналістів України
Харківський національний технічний університет
сільського господарства імені Петра Василенка,
Харків, Україна

РОЛЬ КОМУНІСТА-ОПОРТУНІСТА ЯКОВА ДРОБОТА В ПОРЯТУНКУ ОДНОСЕЛЬЦІВ ВІД ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ

Стаття присвячена дослідженню екзистенційного вибору комуніста і голови колгоспу «Незаможник» Якова Дробота, який протягом Голодомору 1932–1933 рр. урятував від голодної смерті сотні своїх односельців — жителів с. Великий Хутір, що належало до Золотоніського району Київської області. На основі архівних джерел та місцевої періодики також проаналізовано регіональний аспект проведення колективізації і хлібозаготівельної кампанії, яка спричинила Голодомор.

Ключові слова: с. Великий Хутір, колективізація, сільгоспартіль, хлібозаготівлі, Голодомор, опортунізм.

Історія Якова Олександровича Дробота (1902–1943) добре відома жителям с. Великий Хутір, що роташоване в теперішньому Драбівському районі на Черкащині. У другій половині 20-х — на початку 30-х рр. це село належало до Золотоніського району Шевченківської округи, а потім — Київської області й нараховувало близько 3000 осіб. Тут, у Великому Хуторі, Яків Дробот народився і виріс, ходив до школи, працював і, повернувшись з Червоної армії, став головою сільської ради, а потім і організатором та першим головою колгоспу «Незаможник».

У пам'яті великохуторян старшого покоління Яків Дробот залишився як умілий і чуйний керівник, який у 1932–1933 рр. не допустив страшної смертності на території свого колгоспу, а також допомагав людям з інших сіл, рятуючи їх від голодної смерті. Звичайно, за радянських часів про це ніхто не писав, оскільки тема Голодомору була під забороною. Однак усні перекази про цю людину жителі села передавали з покоління в покоління, аж поки Україна не стала незалежною і на повний голос не заговорила про трагедію Голодомору.

Перша публікація, присвячена Якову Дроботу, з'явилася до 60-річчя Голодомору в обласній газеті «Черкаський край» і називалася «Від душ спасених» [1]. Тоді, поспілкувавшись з людьми, які безпосередньо

знали Якова Дробота, журналістка Валентина Гавришкевич дуже зворушливо описала його історію. Пізніше вже мені довелося досліджувати цю історію за матеріалами архівних фондів, розсекречених архівно-слідчих справ та газетних публікацій 30-х рр., що дозволило скласти більш-менш цілісну і об'єктивну картину подій, які відбувалися у Великому Хуторі під час колективізації та Голодомору. У цих подіях Яків Дробот відігравав одну з ключових ролей, хоча й не однозначну.

Як свідчать матеріали архівно-слідчої справи № 10133, яка зберігається в галузевому архіві УСБУ Черкаської області, у 1926–1929 рр. Яків Дробот був головою Великохутірської сільської ради і брав активну участь у проведенні різних політичних та господарських кампаній, зокрема, хлібозаготівельної. На той час він уже був комуністом, бо ще під час служби в Червоній армії був прийнятий у члени КП(б)У й зарахований до молодшого комскладу. Як голова сільської ради і член партії більшовиків, він брав участь у розкуркулюванні та виселенні за межі села заможних селян, які чинили опір заходам радянської влади. Саме сільська рада складала довідки-характеристики на таких осіб, які потрапляли під адміністративні та кримінальні переслідування. Приміром, у серпні 1929 р. Шевченківський окружний суд засудив до різних термінів ув'язнення групу мешканців Великого Хутора та хутора Нова Бірючка, яких звинуватили в антирадянській пропаганді. У цій справі Яків Дробот проходив свідком, але дав дуже важливі свідчення, які лягли в основу кримінальних звинувачень. Про це, зокрема, свідчить протокол допиту «Дробота Якова Олександровича, 1902 року народження, бідняка, освіта сільська, члена партії КП(б)У, члена профспілки, голови Великохутірської сільської ради:

“По приходе из Красной армии с 1926 года я состою и по ныне председателем сельсовета Велико-Хуторской сельрады. За это время мне пришлось выявить группу кулаков, враждебно настроенных к Сов. власти и ее мероприятиям (далі йде список із 17 осіб, які були звинувачені в антирадянській діяльності, — В. К.). Все указанные лица являются злостными врагами Советской власти, социально опасными элементами на селе... Приходилось наблюдать, как организовано срывали сходы путем выгуков и агитации среди присутствующих селян... В 1927–28 году сходы по самообложению срывали по 4–5 раз. Сходы по реализации поэмы проваливались. Приходилось вызывать целый ряд товарищей из района для ведения вышеуказанных кампаний и то с большими трудностями удавалось проводить. В настоящее время в связи с хлебозаготовительными кампаниями, благодаря их агитации против такового, селяне критически относятся к сдаче излишков хлеба. На неоднократное посещение всех этих кулаков та неоднократные вызовы их всех в сельсовет с просьбой абы таковые пошли на встречу государству, как то: здачи излишков хлеба, покупка облигаций, таковые категорически отказывались, заявляя: «I так уже Ви з нас зробили

бідних. Нема у нас ні хліба, ні грошей». Все это было сказано в присутствии селян, что послужило поводом не идти на встречу проводимым кампаниям. Характерно, что как при посещении их, так и при вызове их в отдельности, одно и то говорят. Отсюда необходимо сделать вывод, что между ними имеется группировка, так как организовано всегда как на сходах, так и среди селян ведут бешенную агитацию против всех мероприятий власти... Некоторые из них, как то:

1) Варенько Корний Харитонович, в 1928 году, когда я его вызвал в сельсовет и просил взять облигации, то он заявил: «Мне власть ноль без палочки и підтримувать не хочу, а коли повернете мені право голосу, то возьму на 2,50 копійок». После этого он распустил по селу среди селян провокационные слухи, что в сельсовете избивают тех селян, которые отказываются сдавать хлеб и брать облигации, за что было составлено акта и передано в ГПУ...

В заключение считаю всех вышеуказанных лиц, как социально опасных элементов на селе, которые, как в прошлом, так и в настоящем ведут враждебную агитацию против сов. власти, распуская всевозможные агитации о гибели советской власти и ждут прихода Деникина и поляков... изолировать из села, поскольку таковые своей враждебной настроенностью и деятельностью мешают проводить политику сов. власти на селе и на случай войны все они могут выступить с оружием в руках против нас. Больше показать ничего не могу, показанное мною прочитано, из моих слов записано правильно, в чем и подписываюсь. Я. Дробот» [2].

Як бачимо, Яків Дробот був активним провідником політики радянської влади у своєму селі, і це був його свідомий класовий вибір. Наслідки такої політики були трагічними. Напередодні та під час проведення масової колективізації за межі села Великий Хутір та хутора Бірючка, що належав до Великохутірської сільради, в адміністративному порядку було виселено близько сотні селянських родин, в тому числі до Сибіру. Членів деяких сімей судили за звинуваченнями у антирадянській агітації та підіривній діяльності й позбавили волі на різні терміни. Так, за вироком Шевченківського окружного суду, що відбувся в Черкасах 24 серпня 1929 р., жителя Великого Хутора Корнія Вареньку як одного з найактивніших противників радянської влади було засуджено до 6 років позбавлення волі із суворою ізоляцією та до 4 років обмеження в правах після відбуття покарання. Додому він не повернувся. Ще п'ятеро підсудних — Іван та Федір Слиньки, Іван Семенець, Федір Заєць та Оксентій Сандига — отримали по 2 роки суворого режиму і стільки ж років обмеження в правах після звільнення [2].

Трагічно склалася і доля тих родин, які були «ізольовані із села», а точніше виселені за його межі в адміністративному порядку. В Золотоніському районі масова депортація селян розпочалися в лютому

1930 р., тобто відразу після того, як була ухвалена постанова Політбюро ЦК ВКП(б) «Про заходи щодо ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації» від 5 лютого 1930 р. Насамперед під таку депортацію потрапляли селяни, що входили до другої категорії розкуркулених — так званий «куркульський актив». За постановою Політбюро, всі вони підлягали висланню у віддалені місцевості СРСР або в межах віддалених районів краю. Утім, нерідко до цієї категорії заносили й тих селян, які за своїм матеріальним станом чи поглядами підпадали під визначення «підкуркульника».

Наприклад, у 1931 р. з Великого Хутора виселили родину Лаврентія Рибак, яка на час розкуркулення мала 18 десятин землі, жатку, сівалку, віялку, культиватор і гребку. Все це майно конфіскували й передали до місцевого колгоспу. Лаврентій Рибак, який спробував чинити опір активістам, був убитий під час сутички, а членів його родини — дружину та восьмеро дітей — вислали на спецпоселення до міста Нижній Тагіл Свердловської області. У 1933 р. Уляна Рибак померла, а трьох її наймолодших дітей направили в дитячий будинок, де вони виховувалися до повноліття [3].

Таких самих репресій зазнала й родина селянина-середняка Федосія Клочка, висланого у 1930 р. за межі села за другою категорією. 15 квітня 1931 р. співробітники ОДПУ заарештували і його сина Івана Клочка 1898 р.н. Його звинуватили в систематичному проведенні антирадянської агітації проти колективізації та інших заходів радвлади, які проводилися на селі (ст. 54–10 КК УСРР). Після арешту Івана утримували під вартою в Золотоніській райміліції та в Київському ДОПРі, а 24 травня 1931 р. за постановою особливої Нарadi при Колегії ДПУ УРСР вислали етапом до Північного краю на 3 роки. Його дружину з малолітньою дитиною виселили з власної хати, і вони змушені були поневірятися по чужих людях. Дружина невдовзі померла, а доньку Надію підібрали чужі люди, які й виховували її до повноліття. Щодо подальшої долі її батька, то, скоріше за все, він загинув у сибірських таборях. І лише в 1989 р. його реабілітував прокуратура Черкаської області [4].

У такий спосіб радянська влада не тільки розправлялася зі своїми політичними супротивниками, а й готувала ґрунт для масової колективізації. І Яків Дробот разом з іншими активістами підтримував цю політику. Ще наприкінці 1928 р., коли Яків був головою сільради, за його ініціативою у Великому Хуторі створили першу сільгоспартіль — «Незаможник». Спочатку це було цілком добровільне утворення, до якого вступило лише 22 сім'ї, переважно бідняків та колишніх членів КНС. На початку своєї діяльності в господарстві було 5 коней, 2 корови, 2 вози, 3 плуги, 1 культиватор та 27 гектарів орної землі. Вже на кінець 1929 р. за допомогою споживчої кооперації сільгоспартіль змогла

придбати 3 парові молотарки та збудувати зерносховище, свинарник, конюшню, кузню та інші господарські приміщення, в яких тримали велику робочу худобу, коней та іншу живність. Неважко здогадатися, що частина цієї живності та інвентаря потрапила до артілі після розкуркулення заможних господарств та виселення за межі села їхніх членів. За рік після створення, коли розпочалася примусова колективізація, потужність сільгоспартілі «Незаможник» зросла в рази.

Історію створення колгоспу «Незаможник» описав сам Яків Дробот у 1937 році, коли він давав свідчення по іншій кримінальній справі, за якою згодом виїзна сесія спецколегії Полтавського обласного суду судила групу колгоспників села Великий Хутір. Далі — мовою документа:

«Колгосп “Незаможник” організувався у грудні 1928 року, колгосп організовувати почав я, Дробот Я. О., з допомогою і активною участю групи бідняків — колишніх членів К. Н. С. Васькова Митрофана Леонтійовича, Куниці Давида Кононовича, Куниці Олексія Кононовича, Лопатки Якова Пилиповича, Пізняхівського Кліма Сидоровича (нині покійного). Ця група бідняків на мою пропозицію відгукнулася з дуже великою активністю і енергією. Почали ми працювати з найпершого, що ухвалили статут сільгоспартілі, усупільнили живий і мертвий інвентар (коні, вози, борони та інше), внесли вступні і пайові внески...

1930 рік почався з величезного притоку родин до колгоспу, який виріс до чотирьохсот господарств і трьох з лишком тисяч гектарів землі, до 600 коней з молодняком і безліччю дрібного сільгоспінвентаря різних видів. На початку посівної, приблизно у березні місяці, коли було роз’яснення з питання колективізації у статті тов. Сталіна (ідеться про статтю Й. Сталіна “Головокружение от успехов” — В. К.), і не дивлячись на те, що колгосп був організований раніше, все ж таки куркульські елементи використали наші недоліки в роботі і колгосп “Незаможник” також був підданий частковому розбору коней та інвентаря. Після цього довелося піти на те, щоб організувати ще 2 колгоспи — “Новий світ” і частина відійшла у “Перебудову”. У цей період такі товариші, як Лопатка А. О., Куниця Д. К., Куниця Олексій, Свистільник Грицько, будучи активними членами правління, з великими зусиллями боролись за зміцнення колгоспу, за створення його потужності.

У 1930 році почалося будівництво колгоспних громадських споруд: наприклад, у цей час була збудована конюшня на 100 голів, вартістю 25 тисяч, свинарник на 50 свиноматок, вартістю 19 тисяч, майстерня і зерносховище, квартири колгоспникам, клуні для зберігання корму для худоби, силосні споруди та інше. Господарська діяльність колгоспу виросла, потужність колгоспу міцніла і міцніла. Забезпеченість трудодня колгоспника складала 3 кг хліба і 1 крб. 60 коп. грошима. Також

й інші роки 1931–1932–1933–1934 були роками підйому загального колгоспного господарства, а також матеріального росту колгоспників...

Приблизно в 1930 році на 140 господарств у кінці господарського року у колгоспників було 28 корів, у 1934 р. стало 126. Також щорічно за рахунок колгоспних засобів колгоспники забезпечувалися поросятами і домашньою птицею, трудодень колгоспника з 1931 року був 3–4 кг хліба і 4–4.50 грошима. У ці роки (1931–1932) колгоспом було придбано більше 120 молодняка бичків, до 50 корів, птахівнича ферма виросла до 5000 штук птиці різних видів, бджільнича пасіка до 400 вуликів...» [5].

Як бачимо, у своїх свідченнях Яків Дробот оминає подробиці подій, які відбувалися в селі у 1931–1934 рр., і це зрозуміло. У цей час у Великому Хуторі, як і в більшості навколишніх сіл та хуторів, проходила жорстка хлібозаготівельна кампанія, а по-народному — «викачка хліба», яка стала головною причиною Голодомору 1932–1933 рр. Перебіг цієї кампанії в Золотоніському районі і в с. Великий Хутір можна прослідкувати за матеріалами публікацій, що з'явилися на сторінках районної газети «Червоний Жовтень». Наприклад, у квітні 1931 р. голова Великохутірської сільради Влас Гук (його направили сюди із с. Чапаєвка) та секретар партійної організації села Яків Дробот рапортували на сторінках газети Золотоніському райпарткому та райвиконкому про те, що в селі вже завершується суцільна колективізація. На цей час з 967 господарств села під «колгоспний прапор» стало 850 господарств, тобто 89 %, а поза колгоспами залишалося 117. Але керівники села зобов'язувалися і їх залучити до колгоспних лав «на основі глибокої масової роботи» [6]. Напевне, тоді вони ще не здогадувалися, яку роль насправді відводило колгоспам сталінське керівництво і що очікувало на колгоспників та їхні сім'ї. Проте дійсність перевершила найстрашніші припущення.

Уже взимку 1932 р. на шпальтах газети «Червоний Жовтень» з'являються повідомлення про масовий падіж колгоспної худоби та розкрадання колгоспниками фуражу, про факти приховування селянами зерна і відкритого саботування хлібозаготівельних завдань. За цими фактами вже заचाївся початок великого голоду. Так, у замітці «Коні голодні, а макух їдять миші» йшлося про те, що у новобірючанській артілі «Червона нива» В.-Хутірської сільради щодня гинуть коні, бо їх немає чим годувати. «Є в колгоспі кілька десятків пудів макух, та їх їдять миші, а коням макух не дають», — писала газета. Повідомляли, що для проведення весняних робіт у колгоспі було створено недоторканий фонд фуражу — клуня пшеничної соломи, кількасот пудів сіна віки тощо. Та цей фонд колгоспники розікрали. У такому недбальстві газета звинуватила керівників господарства Василя Гриценка та Кузьму Биковця, які нібито по-шкідницьки хотіли розвалити колгоспне господарство [7].

У ще одній замітці «Від догляду Чайки гинуть свині» йдеться про те, що на свинофермі великохутірського колгоспу «Перемога», якою завідує Чайка, щодень зменшується вага свиней, а 16 березня одна тварина загинула. Причину такого становища газета побачила у безгосподарності завферми, який погано доглядає за артільним добром. До того ж, як з'ясувалося, він ще й краде картоплю та буряки, призначені для годування свиней, вивозить їх до міста і продає [8]. Про те, як колгоспник Чайка дожився до того, що змушений був красти їжу у свиней, газета, звісно ж, промовчала. Нічого не писала вона і про страшний голод, який викошував цілі сім'ї.

За підрахунками краєзнавця і колишнього директора Великохутірської середньої школи Олександра Дорошенка, під час Голодомору в с. Великий Хутір померло 216 осіб, здебільшого степовиків та одноосібників, які відмовилися вступати до колгоспів. У середині 1990-х рр. шляхом опитування літніх великохуторян О. Дорошенку вдалося встановити імена 164 з них, які пізніше були занесені до Книги пам'яті Великого Хутора [9]. Тоді ж вдалося встановити, що випадки голодування та голодної смерті були зафіксовані у більшості колгоспів, які діяли на території Великохутірської сільради (загалом тут було 8 колгоспів), а також серед одноосібників. У колгоспі ім. Шевченка (с. Ашанівка) опухла з голоду майже половина жителів села, багато померло. Лише в родині Никифора Невечері померло від голоду 6 осіб [9].

На цьому тлі помітно виділялась сільгоспартіль «Незаможник», яку очолював Яків Дробот. У 1932 р. це вже була передова і показова артіль, про яку писала не лише районна, а й обласна преса, наприклад, газета «Пролетарська правда» — орган Київського обласного і міського комітету КП(б)У. Так на прикладі «Незаможника» радянська влада показувала позитивний досвід так званого «колгоспного будівництва», тому й голова цієї артілі мав особливий статус. По-перше, він був членом бюро Золотоніського райкому КП(б)У. По-друге, часто був делегатом різних з'їздів та нарад республіканського рівня. По-третє (і найголовніше), він мав реальний авторитет і повагу серед своїх колгоспників та значної кількості односельців, які цінували його організаторські здібності. Ці здібності знадобилися йому не лише під час розкуркулювання та проведення колективізації, а й пізніше, коли довелося захищати людей від страшного Голодомору.

Ще років 10–15 тому мені довелося спілкуватися з тими людьми, які безпосередньо знали Якова Дробота, а також з їхніми нащадками. Усі вони стверджували, що у 1932–1933 рр. серед членів артілі, якою керував Дробот, не було «голодовки», і від голоду тут не померла жодна людина. Більше того: колгосп «Незаможник» допомагав вижити людям з інших кутків села і навіть з інших сіл та хуторів, які приходили сюди в пошуках їжі. Крім того, в роки Голодомору в колгоспі «Незаможник»

було відкрито патронат для дітей-сиріт, яких передавали сюди із золотоніського дитбудинку. Усі вони вижили, і в цьому також була велика заслуга Якова Дробота, але вже не як комуніста та радянського активіста, а насамперед як людини, що побачила всю облудність і злочинність радянської влади. Відтак, на якомусь етапі Якову Дроботу довелося забути про свої більшовицькі принципи і партійні обов'язки, а на перший план поставити моральні, загальнолюдські цінності. Мабуть, це був не простий і ризикований вибір, але усвідомлений. Це був вибір людини, яка відчула свою особисту відповідальність за долі сотень людей, своїх односельців, котрі стали жертвами небаченого соціального експерименту, а точніше — продуманої політики, спрямованої на винищення цвіту української нації. Можливо, це усвідомлення прийшло до Якова запізно, але прийшло.

Безперечно, як член бюро райкому партії Яків Дробот знав про голодування серед місцевого населення і про масову смертність, яка вразила деякі села нашого краю. Можливо, він сам був свідком смертей та трагедій, що виникали через штучно створений Голодомор. Саме життя могло поставити його перед неминучим вибором, що вплинув на різку переоцінку цінностей та зміну поведінки. Доктор філософії В. Ятченко називає такий стан «екзистенційним проривом». «Екзистенційний прорив — це такий момент духовного стану людини, в ході якого вона проламається за межі устійлених уявлень про себе і світ, переоцінює звичні погляди на смисл свого існування, на свій статус, на своє місце в суспільстві, на своє ставлення до життя, до справедливості й несправедливості, до істини й олжі. З іншого боку й події світу витлумачуються особистістю через розуміння самої себе. Вони структуруються у свідомості через ціннісно-смислові уявлення про життя й смерть, через переживання почуттів провини, відповідальності, адекватності, волі, страху, страждання і т.п.», — говорить автор [10, с. 102].

Звичайно, потрібно усвідомлювати, що за тих умов Яків Дробот не міг відкрито виступити проти радянської влади та політики, яку вона проводила на селі, інакше він відразу потрапив би до категорії «підкуркульників» або «ворогів народу» з усіма відповідними наслідками. Відтак, залишаючись на своїй посаді, Дробот робив усе можливе, щоб полегшити становище своїх односельців і вберегти їх від голоду, хоча навіть для члена бюро райкому партії зробити це було непросто. До кожного колгоспу і села доводили тверді плани хлібозаготівлі, які затверджували вищі керівні органи. Змінити ці плани було практично нереально, а злісне невиконання вже затверджених планів загрожувало накладенням партійних стягнень та іншими неприємностями. Крім того, за кожним селом район закріплював своїх уповноважених по хлібозаготівлях, які контролювали місцеву владу. По Великому Хутору

таким уповноваженим був заступник голови Золотоніського РВК Аронов. Щоправда, невдовзі за погану роботу йому винесли догану. Про це повідомлялось у зведенні ДПУ УСРР, датованому жовтнем 1932 р.: «ЗОЛОТОНОШСКИЙ РАЙОН. В селе В-Хутор уполномоченный РПК, он же зам[еститель] пред[седателя] РИКа АРОНОВ по прибытии в село и, не ознакомившись с положением на месте, подпал под влияние оппортунистических настроений сельских работников и прибыл в район с ходатайством о снижении плана хлебозаготовок. Бюро РПК АРОНОВУ вынесен выговор» [11, с. 126].

Опортуністичні настрої серед керівників районної ланки та голів колгоспів і сільрад в роки Голодомору були не рідкістю — їх ретельно відслідковували органи ДПУ. За даними на 20 листопада 1932 р., в селах і районах України ними було зафіксовано понад 450 фактів «правоопортуністичних настроїв та протидії з боку членів, кандидатів партії і комсомолу». Найбільше таких фактів було зафіксовано серед голів і членів правління колгоспів та серед представників партактиву» [11, с. 128]. Правоопортуністичні настрої розглядали як форму протесту місцевих керівників проти політики партії в питаннях хлібозаготівлі, про що в одному із своїх листів секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору доповідав голова ДПУ УСРР С. Реденс [12, с. 57].

Одним із таких комуністів-опортуністів став і Яків Дробот, який поставив під сумнів реалістичність планів хлібозаготівлі, доведених до Великого Хутора у 1932 р., а потім тихо саботував виконання цих планів по своєму колгоспу. Під час проведення жнивної кампанії він наважився на те, щоб в першу чергу видати хлібні аванси працівникам своєї артілі, а вже потім приступив до виконання державних завдань.

Статистичні дані, надруковані на сторінках газети «Червоний Жовтень», свідчать про те, що у серпні 1932 р. великохутірські колгоспи мали поставити державі 56 725 пудів зерна (907,6 т), а одноосібники — 13 968 пудів (223,5 т), що складало близько 12 % від районного плану. Хоча це завдання було дещо зменшене порівняно з планом 1931 р., воно все одно було нереальним. На початку серпня 1932 р. пленум В.-Хутірської сільради затвердив доведений до села план хлібозаготівлі й зобов'язався виконати його дотерміново, до 5 вересня. Щоб прискорити роботи, в колгоспах організували соціалістичне змагання і молотіння хліба у дві зміни [13]. Втім, дуже швидко з'ясувалося, що зайвого зерна у великохутірських колгоспів не буде і виконання хлібозаготівельного плану перебуває під великою загрозою. Першим про це на зборах колгоспників привселюдно заявив секретар сільського партосередку і голова «Незаможника» Яків Дробот. Зокрема він сказав, що, як з нового урожаю колгоспникам видати аванс, посіяти озимину та забезпечити зерном свиноферму, то державі вже не залишиться нічого. А тому в резолюції зборів записали таке рішення: «План ствердити.

Одночасно ходотаювати перед відповідними організаціями про зняття плану» [13]. Невдовзі у відповідь на цю резолюцію в газеті «Червоний Жовтень» з'явилася чергова критична стаття щодо великохутірського партосередку та особисто Якова Дробота, які не домоглися «піднесення серед колгоспників ентузіазму навколо вивершення хлібозаготівель». Дробота в черговий раз звинуватили в опортунізмі, а 4 жовтня 1932 р. постановою бюро Золотоніського РПК йому та ще кільком керівникам (зокрема й уповноваженому по Великому Хутору Аронову) оголосили сувору догану «за ігнорування постанови бюро РПК, за не організацію чіткого оперативного керівництва і мобілізацію бідняцько-середняцьких мас на вивершення плану хлібозаготівель по одноосібному сектору» [14]. Як член бюро райкому партії Я. Дробот отримав ще й попередження: якщо протягом 5 днів одноосібники села не виконають плану хлібозаготівель, справу на нього буде передано до контрольної комісії на предмет перебування у лавах партії...

Слід зазначити, що виконання плану одноосібним сектором справді було найслабшим місцем хлібозаготівельної кампанії. Якщо колгоспний хліб вивозили, так би мовити, централізовано, то одноосібники всіляко зволікали із здаванням хліба і приховували його від примусового вилучення. Тому на 1 вересня 1932 р. план хлібозаготівлі по В. Хутору був виконаний лише на 15,6 % (із 26 сільрад — 24 місце), на 25 вересня — 28,7 % і на 4 жовтня — 35 % [15]. Утім, і розгляд питання на засіданні бюро райпарткому (з відповідними оргвисновками) суттєво не покращив показників. На 10 жовтня одноосібний сектор Великого Хутора здав державі трохи більше 800 центнерів зерна, виконавши планове завдання лише на 36,2 %. Не виконали плану і колгоспи. Саме тому в листопаді райпартком знову направив до Великого Хутора своїх уповноважених (Аронова, Гришка, Кучерявого) та буксирну бригаду з п'яти осіб із села Чапаєвки. Крім цього, на боротьбу за хліб мобілізували й сили місцевих активістів, насамперед комсомольців, які на ділі мали доводити свою відданість комуністичній партії. І доводили, про що не раз повідомляла газета «Червоний Жовтень».

Примусове вилучення хліба у мешканців Великого Хутора тривало і впродовж зими 1933 р., яка видалася набагато важчою за минулорічну. Щоб остаточно зламати волю селян, за негласними вказівками партійного керівництва у них почали вилучати не тільки хліб, а й усі інші їстівні припаси, які вдавалося знаходити під час повальних рейдів-обшуків. На території колгоспу «Незаможник» такого свавілля не було. Розповідають, що Яків Дробот особисто вигнав із свого колгоспу буксирну бригаду, яка прибула сюди для пошуку захованого хліба. Крім того, щоб якось вижити і не залишити людей без їжі, він вдавався до різних хитрощів, наприклад, вимінював для колгоспу зерно огірків, яке потім перемелювали і добавляли у страви. У зв'язку з цим дуже показовою є замітка,

надрукована в газеті «Червоний Жовтень» за 25 лютого 1932 р. Тоді газета розповіла про шкідницьку діяльність завідувача свинофермою артіль «Незаможник» Михайла Пізняхівського, з вини якого у артіль загинуло 230 голів свиней. «Нема того дня, щоб у “Незаможнику” не склали акта на загинувших свиней,— писала газета.— Керівництво колгоспу, безперечно, знало за ці обурливі факти. Для нього не було таємницею, що з 400 штук свиней лишилося тільки 170. Одначе заходів ніяких не було вжито, щоб врятувати товарну ферму» [16].

На нашу думку, загибель свиней, зафіксована в артіль «Незаможник», була штучною, а їхнє м'ясо ішло на харчування колгоспників, дітей з патронату та тих, хто прибивався до колгоспу в пошуках харчів. Про це справді знало керівництво колгоспу в особі Якова Дробота. Мабуть, про це здогадувалося і районне керівництво, однак не вживало відповідних заходів, щоб не погіршувати й без того страшну статистику смертності через голод, який охопив більшість сіл району. Лише 27 травня 1932 р. Київське обласне бюро КП(б)У винесло постанову про надання хлібної допомоги Золотоніському району, згідно з якою йому було виділено 13197 пудів хліба та інших харчів [17]. Багато хто цієї допомоги так і не дочекався. Загалом же, за підрахунками істориків, у 1932–1933 рр. на Золотоніщині померло від голоду близько 12 тис. осіб...

Мабуть, після всіх випробувань, які довелося пережити Якову Дроботу, він міг би і далі керувати своїм колгоспом та працювати на благо людей. Однак партійне керівництво вирішило по-іншому. У 1935 р. його забрали із села і направили на якісь курси, а по закінченню призначили директором радгоспу в сусіднє с. Рацюківщина. У 1937 р. Я. Дробота судили і виключили з партії за падіж радгоспних свиней (це вже окрема історія), але потім віддали на поруки його односельців і повернули головою до рідного колгоспу, який вже носив ім'я Кірова.

Подальша його доля виявилася трагічною. У 1943 р., під час окупації села німецькими загарбниками, його видав гестапівцям один з місцевих поліцаїв. Я. Дробота закатували у м. Золотоноша разом з іншими представниками партійно-господарського активу. Кажуть, що його зацькували німецькими вівчарками. Виникає запитання: чому радянська влада не подбала про те, щоб евакуювати своїх активістів, зокрема й Дробота, у глибокий тил? Чи, може, залишила їх для якоїсь підпільної роботи? Хоча яка могла бути підпільна робота у степовому районі, де й заховатися не було де? До того ж, таких керівників, як Яків Дробот, знали в обличчя ледь не в кожному селі, і ховатися йому від людей було безглуздо. Тому й смерть його стала такою ж безглуздою і жорстокою, ніби плата за всі гріхи.

Як уже було сказано, у повоєнний період про Якова Дробота нічого не писали: ні доброго, ні поганого. І лише стаття Валентини Гавриши-

кевич, про яку вже було згадано на початку статті, врятувала його від повного забуття. Пізніше у Великому Хуторі іменем Якова Дробота назвали одну з вулиць у тому районі села, де він колись господарював, а у 2009 р. на його честь відкрили меморіальну дошку.

Всеукраїнському загалу ім'я Якова Дробота стало широко відоме близько 2010 р., коли з'явився інтернет-сайт с. Великий Хутір з іменами відомих великохуторян, а невдовзі у видавництві «Смолоскип» побачила світ книга «Людяність у нелюдяний час». Серед інших добродійців, які рятували людей в роки Голодомору 1932–1933 рр., в цій книзі згадано і Якова Дробота.

За останні роки про нього написано десятки статей, знято документальний фільм і кілька телевізійних сюжетів. Крім того, нещодавно на основі реальної історії Якова Дробота режисер Вікторія Трофіменко написала сценарій художнього фільму «Яків» і шукає фінансування для його зйомок. Наразі за підтримки Українського культурного фонду їй вдалося відзняти лише 4-хвилинний тизер фільму, який стрімко набирає популярності в соціальних мережах. Це гарний знак для нашого суспільства, яке, здається, засвоїло уроки Голодомору і навчилося робити висновки із своєї трагічної історії.

Список використаних джерел:

1. *Черкаський край*. 1993. 16 жовтня.
2. Галуз. архів управління Служби безпеки України в Черкас. обл. Спр. 10133
3. Козоріз В. Нариси з історії Великого Хутора. Харків, 2011. 545 с.
4. Держ. архів Черкас. обл., Ф. Р-5625. Оп. 1. Спр. 4478.
5. Галуз. архів управління Служби безпеки України в Черкас. обл. Спр. 2518.
6. *Червоний Жовтень*. 1931. 8 лютого.
7. *Червоний Жовтень*. 1932. 10 січня.
8. *Червоний Жовтень*. 1932. 8 лютого.
9. Козоріз В.. Книга Пам'яті села Великий Хутір. Харків, 2011. 100 с.
10. Ятченко В. Духовний світ української людини в часи Голодомору. Київ: Міленіум, 2018. 156 с.
11. Партійно-радянське керівництво УСРР під час голодомору 1932–1933 рр.: Вожді. Працівники. Активісти. Збірник документів та матеріалів. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. 444 с.
12. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анований довідник. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2010. 472 с.

13. *Червоний Жовтень*. 1932. 28 серпня.
14. *Червоний Жовтень*. 1932. 6 жовтня.
15. *Червоний Жовтень*. 1932. 18 жовтня.
16. *Червоний Жовтень*. 1932. 25 лютого.
17. *Червоний Жовтень*. 1932. 31 травня.

References:

1. (1993 October 16). *Cherkaskyi krai*. [In Ukrainian].
2. Branch Archives of the Security Service of Ukraine of Cherkasy Region, file 10133.
3. Kozoriz, V. (2011). *Narysy z istoriyi Velykoho Khutora*. Kharkiv, [In Ukrainian].
4. State Archives of Cherkasy Region, fund P-5625, inventory 1, file 4478.
5. Branch Archives of the Security Service of Ukraine of Cherkasy Region, file 2518.
6. (1931 February 8). *Chervonyi Zhovten*. [In Ukrainian].
7. (1932 January 10). *Chervonyi Zhovten*. [In Ukrainian].
8. (1932 February 8). *Chervonyi Zhovten*. [In Ukrainian].
9. Kozoriz, V. (2011). *Knyha Pamiati sela Velykyi Khutir*. Kharkiv. [In Ukrainian].
10. Yatchenko, V. (2018). *Dukhovnyi svit ukrainskoi liudyny v chasy Holodomoru*. Kyiv: Milenium. [In Ukrainian].
11. Vasyliiev, V., Vert, N., & Kokin, S. (Eds.). (2013). *Partiino-radianske kerivnytstvo USRR pid chas holodomoru 1932–1933 rr.: Vozhdi. Pratsivnyky. Aktivisty. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv*. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
12. Danylenko, V. (Ed.). (2010). *Holodomor 1932–1933 rr. v Ukraini za dokumentamy HDA SBU: Anotovanyi dovidnyk*. Lviv: Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu. [In Ukrainian].
13. (1932 August 28). *Chervonyi Zhovten*. [In Ukrainian].
14. (1932 October 6). *Chervonyi Zhovten*. [In Ukrainian].
15. (1932 October 18). *Chervonyi Zhovten*. [In Ukrainian].
16. (1932 February 25). *Chervonyi Zhovten*. [In Ukrainian].
17. (1932 May 31). *Chervonyi Zhovten*. [In Ukrainian].

V. Kozoriz,
Lead editor, Member of the National Union
of Journalists of Ukraine,
Kharkiv Petro Vasylenko
National Technical University of Agriculture
Kharkiv, Ukraine

THE ROLE OF THE OPPORTUNIST COMMUNIST YAKIV DROBOT IN THE SAVING OF PEOPLE FROM THE HOLODOMOR OF 1932–1933

The article is devoted to the existential choice of the communist and head of the collective farm “Nezamozhnyk” Yakiv Drobot, who saved hundreds of his fellow villagers and residents of the village of Velykyi Khutir of the Zolotonosha district of then Kyiv region during the Holodomor of 1932–1933. Based on archival sources and local periodicals, the regional aspect of the collectivization and the grain procurement campaign, which caused the Holodomor, was also analyzed.

Key words: Velykyi Khutir, collectivization, agricultural artel, grain procurements, Holodomor, opportunism.

Г. Капустян,
доктор історичних наук, професор
Кременчуцький національний університет
імені Михайла Остроградського
Кременчук, Україна

«БОЯЛИСЯ, ЩО ЗНАЛИ, І БОЯЛИСЯ, ЩО НЕ ДОНЕСЛИ»

У кінці 1920-х рр. відбувався злам принципів непу, впроваджувалися надзвичайні заходи, примусові хлібозаготівлі. Сформована командно-репресивна система управління спонукала утвердженню жорсткого політичного контролю в суспільстві.

Одним із важливих напрямків радянського тоталітарного режиму у формуванні власної соціальної опори був пошук підтримки серед людей із низьким рівнем моральної культури, які змогли б виконувати чорнову роботу, спрямовану на нищення загальнолюдських цінностей у середовищі тих, хто їх сповідував.

На альтернативних фактах персональних історій досліджено проблему вибору особистої поведінки: бути на боці злочинної влади чи залишатися порядною людиною в трагічні часи Голодомору-геноциду 1932–1933 рр.

Ключові слова: українське село, Голодомор, політичний контроль, суд, свідки.

Одержавлення матеріального і духовного позбавляло суспільство можливості мати власність. Усе було підпорядковане єдиному процесу, супроводжуваному відчуженням індивіда. Зусилля мільйонних мас будували міфічну (не зрозумілу безпосереднім творцям) державу диктатури пролетаріату, де руйнувались основи віковичної моралі, природної потреби працювати, створювати матеріальний достаток, отримуючи за це відповідну винагороду. Основу такого процесу складав принцип матеріальної зацікавленості від вкладених у виробництво зусиль.

Керманічі держави диктатури пролетаріату — більшовики — після 1917 р. планували «наскоком кавалерійської атаки» загнати людей шостої частини земної кулі в комуністичний рай. Здійснення цієї абсурдної мети потребувало армії виконавців, яка мала втілювати плани політичного керівництва советської держави на місцях, не гребуючи брудними і підлими засобами впливу на співвітчизників, земляків, односельців, родичів, йдучи всупереч здоровому глузду і людському сумлінню. Руйнація звичних стандартів життя ставала наслідком ін-

формаційного терору для формування у «населенія» штучної потреби всезагального одержавлення. Такий терор був спрямованим проти господаря, власника, виробника матеріального достатку індивідуального і суспільного. Нищилися природні принципи буття.

Селянство чинило опір формі та змісту такого «монологу» з боку більшовицької держави і єдиним фронтом виступало проти диктатури пролетаріату, захищаючи приватну власність і право вільної торгівлі. Тож із метою внести розбрат у єдине українське село у своєму несприйнятті більшовизму радянський політичний режим у 1920 р. вдався до створення організацій Комітетів незаможних селян (КНС, комнезамів). Члени комнезамів піддавались психологічній обробці власної незаможницької значущості у більшовицькій державі, як-от «Кто был ничем, тот станет всем!» або «Кожна кухарка здатна керувати державою!» тощо. Практичні дії членів КНС: розкуркулення односельців, примусове вилучення хліба — вносили розбрат на селі. Більшовицький варіант впровадження у внутрішню політику гасла римських цезарів «Розділяй і володарюй!» досягав поставленої ними злісної мети. Однак потужний опір селянства України більшовицькому одержавленню власності і людської особистості змусив більшовиків переглянути директиви їхньої внутрішньої політики. Відхід від політики «воєнного комунізму» і продрозкладки, впровадження непу і прогресивного оподаткування, багатокладної економіки, принципів, котрі сприяли економічній зацікавленості в результатах власної праці, викликали жвавий інтерес, а згодом — прийняття та підтримку напрямів економічного розвитку країни виробниками матеріальних цінностей. Господар вбачав шанс економічного зростання власного господарства на основі раціонального принципу оподаткування.

Зміна економічного курсу більшовицької держави відчутно позначилася на суспільно-політичних настроях українського селянства. Різко спала потуга повстанського руху, основу якого складали селяни-власники, які перед тим полишили звичні стандарти власної діяльності, змінили плуг на гвинтівку та кинулися боронити дороге «Землю і волю!». Відтепер селянин повертався до землі. Лише відчайдухи переходили до стану «залишенців», сповідуючи принципи повстанської боротьби, свідомо відкидали удавані обіцянки комуністичної влади змінити принципи економічної політики на селі.

Помірні податки, завершення голодних років, праця без примусу формували у селян відчуття власної спроможності та сприяли розвитку селянського господарювання. Працьовитий селянин отримав шанс стати заможним. Матеріальне відродження українського села викликало розпач і ревності у комнезамівців. До 1923 р. комнезамівці поряд із сільськими радами виконували адміністративні функції. У 1923 р. партійним рішенням їх позбавили цього права. Звиклі чинити брутальну

розправу над односельчанами, надану їм більшовицькою державою, після 1923 р. комнезамівці сумували за колишніми часами: «Минули ті часи, коли ми розкуркулювали, били... , а тепер влада їхня».

На перший погляд, більшовики ніби більше і не потребували їхніх послуг. Однак зміна економічного курсу більшовицької держави, сталінська «революція згори» в кінці 1920-х рр. затребувала послуг комнезамів та тих, чий психологічний тип піддавався методам більшовицької дезорієнтації у гібридній війні проти українського селянства.

Впродовж 1928–1929 рр. в СРСР відбулися п'ять пленумів ЦК ВКП(б). Прийняті на них під шаленим тиском Сталіна рішення корінним чином змінили політичний та економічний курс країни. Стався відхід від принципів непу. У ці роки відбувалося становлення командно-репресивної системи управління. Сталінська директива від 5 січня 1928 р., зауважував професор В. Данілов, висунула на перший план «командно-репресивне вирішення хлібозаготівельної проблеми». У ній «фактично було викладено програму принципово нового ставлення до селянства, згорання непу і широкого застосування репресій на селі, які зовсім не обмежувались куркулями і спекулянтами. Розпочалося створення командно-репресивної системи управління» [1, с. 32]. Директивно впроваджували примусові методи забезпечення хлібопоставок на державному рівні. Насилля, примітивізм, вульгарність культивувались і заохочувались у стосунках поміж людьми. Змінений Сталіним політичний і економічний курс держави потребував виконавців. Члени КНС, ниці, сірі особи, маргінали, стали затребуваними. Вони відчували безкарність у діях, підтримку і захист з боку радянського тоталітарного режиму, якому вони були опорою на місцях.

На 1932–1933 рр. українське село пережило стержневі втрати. Більшовицька влада задалегідь, — зазначає автор Конвенції про геноцид Рафаель Лемкін, — розправила з інтелігенцією — «мозком нації», священниками — «душею нації», заможним селянином-господарем [2, с. 32]; (відбувалося розкуркулення і покарання селянина-власника, виробника товарного хліба: реквізиція майна, фізична розправа, ув'язнення, виселення до Сибіру і на Далекий Схід, за межі районів і областей). Село залишилося без грамотних, заможних, високодуховних мешканців. Село й селяни були віддані на поталу брутальному уповноваженому робітнику з міста, здебільшого не українцеві, комнезаможнику, що сумував за минулими часами, коли він безкарно мав право розкуркулювати, бити, карати, коли «влада була їхня». Знищені примусовими хлібозаготівлями господарства селян-виробників товарного хліба відходили у небуття. «Хліба на селі немає», — заявляли уповноважені по хлібозаготівлях, яких надсилали у села з районів. У довідці ДПУ УСРР «Про хід хлібозаготівель на Україні» від 31 грудня 1931 року констатовано: «Прикріплені по селах уповноважені займа-

ються виключно підрахунками відсотків виконання плану, заявляють, що хліба на селі немає» [3, с. 218–219].

Політична кампанія розправи з економічно міцним селянином не принесла очікуваних успіхів у наповненні державних комор хлібом. Сформована радянським політичним режимом командно-репресивна система управління селом у кінці 1920-х — на початку 1930-х років цілеспрямовано вела наступ на селян по всьому його соціальному периметру. На Полтавщині уповноваженими РВК «практикуються поголовні обшуки у всіх селян, незважаючи на їх соціальне походження, — інформували органи ОДПУ. — Часто траплялися випадки, коли ці уповноважені зловживають своїм станом, конфісковують при обшуках різноманітні продукти і присвоюють їх» [3, с. 220].

Радянський політичний режим потребував опори на селі, виконавців, руками яких провадився експеримент «соціальної інженерії» — відсторонення безпосереднього виробника від засобів виробництва, власності, сфер розподілу виробленого. Брутальними методами втілювалися в життя партійні директиви взяти хліб «любой ценой».

Незважаючи на застосування державою в особі виконавців примусових методів хлібозаготівель, селяни масово відмовлялися засівати поля зерном, пояснюючи: «Навіщо засівати більше? — Все одно заберуть!» У такий спосіб село тримало пасивну оборону проти примусових заходів радянської влади.

Зорганізовані із числа представників сільської ради, членів і кандидатів у члени ВКП(б), активних членів колгоспного будівництва, уповноважених, часто містян, що не розумілися в особливостях сільського буття, бригади, наділені повноваженнями від влади, безпідставно, за власним бажанням, нехтуючи правами людини і громадянина, недоторканістю особи, майна і житла, вершили брутальні розправи над «нездатчиками твердих завдань», неплатниками нереальних податків, «злісними не здавачами посівматеріалу, розбазарниками хліба» тощо. Провівши у такий спосіб «трус», виконавці збирали так званий актив у сільській раді, складали «Акт» із вердиктом направити справу «злісного» невиконавця твердих завдань до суду.

Навесні 1932 р. проходила кампанія примусової здачі селянами-одноосібниками посівного зерна державі і примусового посіву на особистих полях селян-одноосібників з метою виконання хлібозаготівель. Однак внаслідок проведених реквізицій на селах впродовж останніх років хлібних залишків у селян не було, тому що селяни масово відмовлялися засівати поля, урожай з яких мали би здавати державі в обов'язковому порядку.

Кущові суди повнилися кримінальними справами на селян — «злісних нездатчиків хліба». Так, Кущовий народний суд Полтавського міського району у лютому 1932 р. розглядав кримінальну справу проти

Клименка Трохима Івановича з хутора Клименки Калашниківської сільради Полтавського району. Заготовленими наперед штампами складено «Акт 22 лютого 1932 року членами сільської ради Миколаємком Йосипом в присутності Клименка Андрія про те, що Клименко Трохим Іванович злосно відмовлявся від карточки посівного плану і веде розкладницьку кампанію проти посівної кампанії...», а тому прохаємо сільраду Клименка Трохима притягти до судової відповідальності за зрив посівної кампанії та доведення плану до господарства» [4, арк. 4]. У такий спосіб суспільству нав'язували думку про «ворогів», дії яких і є головною причиною скрути.

Справа містить довідку за підписом голови та секретаря сільської ради про майновий стан. Зазвичай такі довідки містили інформацію про майно особи, яким вона володіла до 1917 р. і на теперішній час. Такий підхід щодо зазначення соціального стану селянина виправдовував дії місцевої влади у визначенні господарства як куркульського. Загальновідомо, що заможні селянські господарства підлягали розкуркуленню і після 1917 р., і протягом 1930–1931 рр. «Мав 8 дес. землі. До арешту 1,2 дес., коняка, корова, хата, два сараї, комора, мав батрака кожного року сезонного» [4, арк. 5]. У цій, як і у багатьох подібних кримінальних справах, свідок — кандидат у члени ВКП(б), соціальний стан — середняк, член артілі Клименко Йосип Махтейович свідчив: «22.02.1932 року проводили збори на хуторі Клименки по індивідуальному (одноосібному сектору). Був там і Клименко Трохим Іванович. Мною йому було пропонувано одержати посівну картку та здати посівматеріал, то Клименко Трохим Іванович одержати відмовився і сказав, що сіяти не буду... На участку Клименки не взято карток 10 і посівматеріал не здають, — далі свідок застосував штамп, — цим самим Клименко Т. І. зривав підготовчу роботу до посівкампанії» [4, арк. 7]. Слідчий підкреслив у кримінальній справі свідчення, вочевидь, заздалегідь заготовлені для показів свідка, зміст яких сприяв фальсифікації кримінальної справи: «Клименко — міцний середняк, який злосно ставиться до виконання політичних кампаній». Таким чином економічні питання переходили у розряд політичних. Підсудний Клименко Трохим Іванович заявив на суді: «Весною повинен засіяти 4,4 дес., сіменів немає. Було оголошено, щоб я землю обсіменив і посів матеріал здав, але я посіяти не мог і посів матеріал не здав, бо не маю. Коли дадуть посівматеріал — посію» [4, арк. 7]. Бачимо приклад спрямованого відчуження безпосереднього виробника від засобів виробництва, свідоме перешкоджання економічним процесам формуванню середнього класу. Суспільство, яке свідомо знищує середній клас, приречене на животіння та нестабільність.

Цьому чоловікові певним чином пощастило. Харківський обласний апеляційний суд скасував вирок Полтавського кушцового суду, який

присудив Клименку Трохиму Івановичу три роки таборів та 200 крб штрафу [4, арк. 16].

Міцний середняк із хутора Вільховщина Черкасівської сільради Гайдабура Тимофій Ісакович був звинувачений за ст. 58, арт. 1 КК у небажанні «виконати тверді завдання» [5, арк. 6]. Підсудний мав хату, сарай, коняку, землі 6,95 га. Сільрада поставила йому в обов'язок засіяти 2 га та «засипати посівматеріалу 10 пуд.» Гайдабура Тимофій Ісакович слідчому заявив: «Я засипати не могу, бо в мене хліб було знято, і в сучасний мент зерно-хліба не маю» [5, арк. 6 зв.]. Свідок зазначив, що підозрюваний піддався впливу куркулів, адже внаслідок «куркульської і підкуркульської агітації не зібрано посівматеріалу по одноосібному сектору... Гайдабура, коли сплачує позику вигукує: “Це гроші комуністам на галіфе!”» [5, арк. 13 зв.]. І цей вирок теж скасував Харківський обласний апеляційний суд, зазначивши, що «справа добровільна, яка повинна проводитися шляхом виховної роботи» [5, арк. 14].

Справу Онищенка Федота Степановича, селянина із с. Черкасівка Полтавського району, звинуваченого за ст. 119, арт 1 КК «злісне ухиляння від виконання контрактації хліба», розглядав Кущовий народний суд Полтавського міського району протягом вересня–жовтня 1932 р. Президія Черкасівської сільради прийняла категоричне прохання «судити в показовому порядку: передати слідчим органам для притягнення до судової відповідальності як за зрив виконання плану хлібозаготівель по одноосібному сектору». Подібні показові судилища над жертвами радянського політичного режиму мали сприяти збуренню громадської думки та спонукати засуджувати подібну поведінку односельчан, що провинилися перед радянською владою. Під час слідства зазначено, що він мав здати державі відповідно до контрактаційного зобов'язання 34,86 ц, а здав лише 1,59 ц. Також згадали, що за царя він служив «дозорцем у тюрьмі» [5, арк. 6].

Головні покази у звинуваченні Онищенка Ф. С. надавав Ткачов Михайло Ілліч, голова сільськогосподарського товариства, за соціальним станом робітник, член ВКП(б), член профспілки «Пищевку»: «Злісно ставився до державних міроприємств. До нього неодноразово ходили з бригадою, а також не бажав з'являтися на збори колгоспників».

Доноси культивували на селі: одного разу йому (Ткачову — Г. К.) ввечері було заявлено, що гр. Сутновий (односелець) купив телицю у куркулів для спекуляції, а, значить, і Онищенко міг допомагати куркулям переховувати хліб) [5, арк. 8].

Свідок поділився спогадами про власні «здобутки» під час «трусусу»: «Було проведене добровільне із'ятіє — то нічого не знайшли. Дружина під час із'ятія чинила опір,— знову про культивування доносительства: — Перед дньом “із'ятія” ми мали відомості, що від громадянина Сутнового вивезли підводою хліб і повезено у Полтаву» [5, арк. 16].

Голова села Мишук Михайло Сидорович, член КП(б)У, у показах був менш агресивним, зазначив, що Онищенко Ф. С. категорично відмовився від виконання контрактаційного плану у 36 ц 86 кг.

Нездорову суспільно-політичну атмосферу в українському селі кінця 1920-х — поч. 1930-х рр., яка розповсюджувалася і на особистісному рівні, головним чином формували директиви вищого радянського політичного режиму, спрямовані на побудову соціалізму в СРСР. Політичні директиви більшовицької партії підміняли рішення господарських структур та набували сили закону, обов'язкового до виконання. Силові та політичні органи були залучені до господарської хлібозаготівельної кампанії. Ці структури перебрали на себе не характерні для них функції, а саме економічні. Каральні методи стають головними важелями при виконанні хлібозаготівельних планів. З цією метою були видані спеціально для України і Кубані постанови політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи до посилення хлібозаготівель» від 18 листопада 1932 р. і бюро Північно-Кавказького Крайкому ВКП(б) «Про хід хлібозаготівель і посіву по районах Кубані» від 4 листопада 1932 р., які спонукали здійснювати каральні акції на території України і Кубані, де компактно проживали українці. Зокрема, запровадили натуральні штрафи, подвірні обходи та економічну блокаду, заносили українські села і кубанські райони на «чорні дошки», створювали бригади з числа колгоспних активістів, які силою вилучали у селян не тільки зерно, а й інші харчі та цінні речі, щоб селяни не змогли їх продати або виміняти на їжу.

Восени 1932 р. бригади у складі місцевих активістів та уповноважених з району, як згадували свідки, здійснювали повальні обшуки в оселях мешканців села Заруддя на Полтавщині. Усе їстівне дощенту вимітали. «Тоді, — згадує уродженка села Заруддя Волювач Лідія Андріївна (1920 р. н.), — нам говорили, що десь голодують люди і потрібно здавати зерно. З міста приїздив головний уповноважений на прізвище Грачов, а з ним ходили наші місцеві прихвостні з сучого племені — активісти Неїченко Пилип і Сварієнко Михайло — і, коли вдиралися в оселю, то не тільки хліб, а все їстівне виміталось. Ми плакали, матері наші кляли їх, але їх не могло це ні розжалобити, ні зупинити. На хуторі Маклакових, у господаря Тихона Маклакова, Пилип Неїченко довго ходив подвір'ям, у будівлі заходив, поки таки знайшов подвійну стіну, всередині якої була схована пшениця. Тоді і ту пшеницю забрали на підводу, і діда Тихона заарештували. А дідові Тихону вслід розлючений активіст Пилип Неїченко, тикаючи палицею у вічі, кричав: “Ах ти, проклятий куркуляко!” По цей день доля Тихона Маклакова невідома. А його дружина Тихониха у розпачі стала на коліна і почала голосити: “Боже праведний! Пошли йому, Луципіру кару, якщо не йому, то його дітям, якщо не дітям, то його внукам”. І за гріх, скоєний проти одно-

сельчан, поплатився Пилип Неїченко: його син Пилипко, що навчався у Харкові, за невідомих обставин зник...» [6, с. 54].

Згадує Ганна Костянтинівна Гончар: «Мама на даху заховала торбинку з кавунцями — і те знайшли і забрали». При найменшому протесті селян зараховували до «куркульських прихвостнів», «ворогів народу» [6, с. 61].

Згадує Віра Василівна Мороз. На її запитання: «Що вам тут потрібно?», сільський активіст Пилип Неїченко, який проводив обшук в її оселі, попередив, щоб вона припинила «ці куркульські розмови» [6, с. 63]. А при черговому обшуку оселі Маклакової Параски у її неповнолітнього сина Петра забрали торбинку сушеного кабака, захованого під сорочину [6, с. 54]. У сім'ї Антона Антоновича Гончара забрали останні два мішки зерна, прирікши сім'ю на голодну смерть. У цій сім'ї з голоду помер батько — Антон Антонович і троє дочок [6, с. 57]. Під час обшуків активісти користувались спеціальним пристосуванням — шупами, якими пронизували стіни, дахи, землю, виявляючи таким чином заховане зерно. Клавдія Яківна Гончар згадує, що обшуки відбувалися постійно [6, с. 56].

Насильницькі хлібозаготівлі призвели до суцільного матеріального зuboжіння села. Радянський політичний режим в українському селі задля досягнення успіху у значимих для нього кампаніях потребував соціальної опори. Продовжуючи подальшу політику громадянського розшарування українського села, політичний режим знаходив у соціумі маргінальні прошарки, які в силу обставин погоджувалися на аморальну роботу на селі: доносительство, свідчення у судах проти односельців.

Аморальні маргінали потребували підживлення власних вчинків. Система політичного контролю в СРСР розповсюджувала свої шупальця на всі сфери соціально-економічного і приватного життя, а її функціонування законодавчо підтримували. Так, 3 липня 1929 р. спільна постанова ВУЦВКу і РНК УРСР «Про заходи щодо розкуркулення селян» стимулювала ініціативу знизу щодо розкуркулювання односельців шляхом захоплення у розмірі 25 % від «уторгованих за продане з торгів майно» [7, с. 101–102].

Свідки Голодомору пригадують, що були створені групи, ячейки по 3–5 осіб, переважно комсомольців, партійців та інших «активістів» Подвірні обходи тривали з пізньої осені 1932 р., протягом зими та початку весни 1933 р. Велімовський Броніслав Степанович 1911 р. н. родом з Іванківського району Київської області пригадує: «У березні 1933 року востаннє у нашій місцевості ходили бригади по «викачуванню зерна» [6, с. 250]. Корноценко Анастасія Гнатівна 1920 р. н., пригадує як у с. Крива Руда Семенівського району Полтавської області «грабіжники-активісти по декілька раз приходили в село, «витурушуючи»

з односельців все, що можна було використати на харч. Навіть шкіряні речі забирали, щоб їх не варили і не їли» [6, с. 195].

«Місцеві активісти-висуванці забрали у нашої сім'ї (і не тільки в нашій) всі запаси зерна, — пригадував Пазинич Іван Петрович 1911 р.н. із Полтавщини. — Брали не тільки продукти, а й речі домашнього вжитку, а потім (сам бачив) продавали в центрі села. Конкретних людей я вже не пам'ятаю, але пам'ятаю, що тоді загинуло дуже багато людей від голоду» [6, с. 273].

«Восени по селу стали ходити із числа своїх односельчан активісти, — згадувала Кобеляцька Віра Давидівна 1925 р.н., мешканка с. Бондарі, що на Полтавщині. — Вони входили до складу “ШКМ” — школа комсомольської молоді: Плескач Захарко Іванович, Мелешко Данило Васильович і учителька Воля Марія Іванівна. Ці активісти займалися обшуками в оселях. Вони намагалися забрати зерно. Пригадую, як одного вечора до нас зайшла бригада активістів, а ми з кукурудзяного бадилля виминали осердя, щоб потім висушити і споживати. Наступного разу, можливо через тиждень, знову заходять активісти у тому ж складі, а ми витягли з печі висушені осердя з кукурудзяної бадилки, щоб на млинку подрібнити та вживати у їжу. Учителька, член цієї бригади, Воля М. І. і говорить: “Це Ви спеціально робите, щоб ми подумали, що у Вас відсутні харчі, коли не прийдемо, а Ви з цими кукурудзяними бадилками?” Такі подвірні обходи здійснювали активісти щотижня» [6, с. 68].

Збідніле від постійних реквізицій українське село несло на собі тягар радянської командно-репресивної системи управління. Селяни за нездачу хліба, якого зовсім не було, розплачувалися власною свободою, життям, здоров'ям.

Так, Бандуру Наталку Іванівну, що мешкала на території Парасківської сільської ради Полтавського району, звинуватили «за злісне невиконання контрактації хліба». Бандурко Н. І. за соціальним станом середнячка, мала хату, два сараї, дві коняки, корову, дві сівалки і плуг, 6 дес. землі, «в час виконання завдань контрактаційних вороже ставилася, що СР і свідчить — в 1930 році засіяла 4 га, весною 2 га покинула» [8, арк. 8]. Факт недосіву — ця форма пасивного протесту масово спостерігалась у середовищі селянських господарств України на початку 1930-х рр. Така поведінка селян була продиктована політикою вищого політичного керівництва, яке ігнорувало закони економічного розвитку, штучно занижувало ціни на сільськогосподарську продукцію та завищувало ціни на товари промислового виробництва. Селяни прагнути засівати площу, урожай якої б міг забезпечити скромне споживання родини та потреби власної худоби.

Свідок Кошель, односелець, бідняк, одноосібник заявив, що Бан-дурко Н. І. здала 93 кг, а решту — ні, «зловмисно хліб розбазарила, а до 25 пуд. замурувала у печі своєї хати, де у неї 19.ХІІ. 6-року під час перевірки обнаружено» [8, арк. 9]. Свідками також виступили односелець Корецький Денис, бідняк одноосібник, та робітник, член КП(б)У, який мешкає у цьому селі, Кутенко Микола — обоє члени хлібної комісії. [8, арк. 10].

Україна пережила суспільний стрес, який і до сьогодні дається знаки. Радянська тоталітарна держава, доводячи людей до фізичного виснаження, змушувала їх продавати власне сумління, приймати більшовицькі стандарти життя. Доведені до відчаю, люди були ладні за шматок хліба рідного батька продати. Доноси породжували страх у суспільстві. Страх бути оговореним, засудженим несудовими органами, страх в одну мить бути покараним без слідства і суду представником влади, ДПУ, сільськими активістами, а чи й позбавленим життя, розлученим із родиною, позбавленим майна, виселеним за межі села і т. ін.

Страх оселився в душі людей. Посилилася боязнь перед посадовою особою. Нелегким, а іноді і неможливим виявилось обстоювання власної позиції.

Стався відхід від християнської культури як типу цивілізації. Безбожні уповноважені разом з сільськими активістами відкрито плумилися над почуттями віруючих. Вони безкарно оскверняли храми, шукаючи там схованки для хліба.

Були підірвані основи загальнолюдської моралі, споконвіку притаманні українському суспільству. Сільські активісти, наперед знаючи, що хліба у односельців немає, жорстоко знущалися над своїми, принижували їхню людську гідність.

Радянський режим сформував безсоромну аморальну владу, яка повела війну проти всього народу. З початком 1930-х рр. в СРСР зріс рівень публічної брехні, неправди, які набували системного характеру. Керівники держави-комуни заявляли: «Життя стало краще, життя стало веселіше!» або «Спасибом тов. Сталіну за наше щасливе дитинство!» Суспільний рух відбувався не в правовому руслі, а відповідно до волі одноосібного політичного лідера. Нехтували засадами громадянського суспільства і правової держави, нехтували правами людини. Радянський тоталітарний режим вніс у суспільну традицію соціальну покору і припинення. Входили в суспільний обіг телефонне право, яке підміняло правові стандарти, бруталізувалося повсякденне буття.

Знецінювалося саме людське життя. Вольовим одноосібним рішенням людина втрачала права на життя, а пояснювалося це принципом революційної доцільності. Стався злам суспільних цінностей, ігнорування яких призвело до соціальної трагедії вселенського масштабу.

Список використаних джерел:

1. Данилов В. Введение. (Истоки и начало деревенской трагедии). Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5 т. Т. 1. Май 1927 — ноябрь 1929 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. М.: РОССПЭН, 1999. С. 13–67.
2. Lemkin R. *Soviet Genocide in Ukraine. The Article in 28 Languages*. Київ: Майстер книг, 2009. 208 с.
3. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5 т. Т. 3. Конец 1930–1933 / под. ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. М.: РОССПЭН, 2001. 1008 с.
4. Держ. архів Полтав. обл. Ф. 2020. Оп. 1. Спр. 158.
5. Держ. архів Полтав. обл. Ф. 2020. Оп. 1. Спр. 103.
6. Капустян Г. Пам'ять 33-го кличе молодих: сповіді свідків і слово історика / 3-є вид., доповнене. Кременчук: Вид-во Щербатих, 2017. 600с.
7. Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник документів і матеріалів / ред. колегія С. Кульчицький (відпов. ред), Б. Іваненко, Ю. Кондуфор та ін. Київ: Наукова думка, 1992. 456с.
8. Держ. архів Полтав. обл. Ф. 2020. Оп. 1. Спр. 157.

References:

1. Danilov V. (1999). *Vvedeniye. (Istoki i nachalo derevenskoy tragediyi)*. In Danylov, V., Manning, R., & Violy, L. (Eds.) *Tragediya sovetskoy derevni. Kollektivizatsiya i raskulachivanye. 1927–1939. Dokumenty i materialy*. (Volume 1, pp. 13–67). Moscow: ROSSPEN. [In Russian].
2. Lemkin, R. (2009). *Soviet Genocide in Ukraine. The Article in 28 Languages*. Kyiv: Maister knyh.
3. Danilov, V., Manning, R., & Violy, L. (Eds.). (2001). *Tragediya sovetskoy derevni. Kollektivizatsiya i raskulachivanye. 1927–1939. Dokumenty i materialy*. (Volume 3). Moscow: ROSSPEN. [In Russian].
4. State Archive of Poltava Region, fund 2020, inventory 1, file 158.
5. State Archive of Poltava Region, fund 2020, inventory 1, file 103.
6. Kapustian, H. (2017). *Pamiat 33-ho klyche molodykh: spovidi svidkiv i slovo istoryka* (3rd ed.). Kremenchuk: Vyd-vo Shcherbatykh.
7. Kulchytskyi, S. (Ed.). (1992). *Kolektivizatsiia i holod na Ukraini. 1929–1933. Zbirnyk dokumentiv i materialiv*. Kyiv: Naukova dumka.
8. State Archive of Poltava Region, fund 2020, inventory 1, file 157.

H. Kapustian
Doctor of History, Professor
Mykhailo Ostrogradsky Kremenchuk National University
Kremenchuk, Ukraine

«THEY WERE AFRAID THAT THEY KNEW AND WERE AFRAID THAT THEY DID NOT BRING IT OUT»

In the late 1920's, the principles of the NEP were destroyed, and the emergency measures were imposed, especially forced grain procurements. The existing command-and-control system of governance led to the establishment of tough political control in the public environment.

One of the important directions of the Soviet totalitarian regime in the formation of its own social basis was finding support among people with a low level of moral culture, who would be able to perform dirty work aimed at destroying of universal values.

On the basis of the alternative facts of personal stories, the problem of choice of personal behavior was investigated — whether to be on the side of authorities, or to remain a decent person in the tragic times of the 1932–1933 Holodomor-genocide.

Keywords: Ukrainian village, Holodomor, political control, court, witnesses.

І. Батирєва,
кандидат історичних наук,
перший заступник генерального директора
Національного музею Голодомору-геноциду,
Київ, Україна

ВІЗУАЛЬНІ ОБРАЗИ КАТІВ У СПОГАДАХ ЛЮДЕЙ, ЯКІ ПЕРЕЖИЛИ ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ

У статті увагу приділено усним свідченням людей, які пережили Голодомор. Більшу частину їхніх оповідей, як правило, займають візуальні образи катів — безпосередніх виконавців злочину геноциду, представників влади різних рівнів, описи їхніх аморальних і цинічних дій щодо українського населення. З одного боку, таку поведінку можна пояснити повною керованістю та лояльністю вищої комуністичної верхівки до безчинств і свавілля її представників, адже вона за задумом Кремля сприяла швидшому фізичному і моральному винищенню українців. З іншого боку, з розповідей свідків випливає, що існував набагато складніший механізм, що змушував ставати звичайних людей, які не були ідеологічними фанатами комунізму, співучасниками злочину геноциду української нації. Керувала їхнім вибором соціальна реальність 1932–1933 рр., спричинена советським терором і репресіями, а також нерідко морально-етичні та соціальні характеристики окремих індивідів.

Ключові слова: Голодомор, жертви, кати, екзистенційний вибір, «хлібозаготівлі», візуальні образи-персонажі, «активісти», «уповноважені», «буксирники», «червона мітла».

Аналізуючи візуальні образи катів і жертв, що сформувалися під час і внаслідок Голодомору та зберігалися в пам'яті очевидців, варто осмислити екзистенційний вимір людини у цей період, дослідити, як змінилися смислово-життєві орієнтири українців, їхній духовний світ. Сучасні історичні дослідження все більше «антропологізуються», а історія перетворюється з історії соціально-економічних та політичних систем в «історію людини». Це дуже важливо саме для вивчення Голодомору, адже його наслідки, породжені травматичними подіями, передавалися з покоління в покоління, проявилися у вигляді трансформації традиційних для українців світоглядних установок, переконань, поведінки, змінили ідентичність сьогоденішніх українців через досвід пережиття Голодомору їхніми пращурами.

Такі трансформації можна досліджувати через аналіз усних джерел. Оскільки злочинний комуністичний режим в Україні не давав будь-яких можливостей для письмового висловлення правдивої інформації, у першій половині ХХ ст. значення усної інформації з історії повсякдення українців різко збільшилося. Тому знання про події советського періоду історії України, зокрема, про Голодомор-геноцид 1932–1933 рр., свідки довго зберігали в усній формі. Однак згодом вони були записані, тобто перетворилися на письмові джерела (опубліковані щоденники, спогади очевидців Голодомору). Свідчення окремої людини є суб'єктивними. Коли ж про злочин розповідають тисячі тих, хто був випробуваний голодом і вижив, тоді такі свідчення об'єктивізуються, тобто стають документом.

У цій статті пропоную звернути увагу саме на візуальні образи «катів» як безпосередніх виконавців злочину геноциду — представників влади на місцях, відображення їхніх дій, керованих кремлівською комуністичною верхівкою, та проаналізувати, які саме індивідуальні характеристики, суспільні моральні норми й стандарти дозволяли людям ставати катами, відмовившись від традиційних етичних і моральних орієнтирів суспільства.

Науковці переконані, що на екзистенційний вибір людини безпосередньо впливають об'єктивні фактори соціального середовища і соціально-психологічні механізми. Вибір людини завжди пов'язаний із вибором цінностей. У світовій науці є чимало досліджень щодо трансформації людської психіки внаслідок екстремальних умов життя та особливостей вимушеного екзистенційного вибору, але вони не стосуються Голодомору.

Розглянемо об'єктивні фактори 1932–1933 рр в Україні. Очевидним і незаперечним фактом, підтвердженим документально, є масова смертність у цей період. У народній традиційній культурі смерть поставала як філософська категорія — неминучість, природність людського буття (але таке сприйняття стосувалося хворих та літніх людей). Життя вважали найціннішою категорією людського буття. Особливістю ж трансформації світогляду українців під час Голодомору стала поява поступового і повного збайдужіння до факту смерті.

Дослідники стверджують, що однією з найсуттєвіших рис, яка зумовила специфіку екзистенційних переживань жертв Голодомору, виявилася в тому, що стан межової ситуації, коли людина почувається один на один зі смертю, не був одномоментним, адже на межі голодної смерті українці перебували щонайменше від осені 1932 р. до кінця весни 1933 р. На останній період припала найбільш масова смертність. Для людей постав вибір не між життям і смертю, а між існуванням та припиненням існування, причому стосувався він як жертв, так і катів. А втім, чи міг бути нормальним вибір у ненормальній ситуації? Таке

межове збайдужіння душі людини, що голодує протягом тривалого часу, В. Ятченко називає екзистенційним станом баналізації життя і смерті [31, с. 106]. Голодомором окупаційна комуністична влада цілеспрямовано й грубо деформувала світогляд усіх українців, уявлення цілої нації про сенси й цінності життя.

Глибинні зміни в уявленнях більшості українців відображені через спогади-свідчення людей, що пережили Голодомор. Вони проявляються в оцінному ставленні до жорстокості влади, у словесних портретах її представників, в усвідомленні своїх нікчемності та безправ'я як щоденної норми. Українців не тільки позбавляли будь-яких засобів існування, а й намагалися довести їм, що життя людей і вони самі нічого не варті: «Саме в тих сім'ях, де були немовлята чи малі діти, “активісти” забирали все, ще й сміялися...» [27, с. 18]. Так, одна зі свідків, Катерина Михайлівна згадує, як її матір, Агрипину Сисоївну, вагітну та з двома маленькими дітьми, били і погрожували арештувати за те, що вона приховала відро картоплі. Потім взимку 1932 р. провели обшуки та відібрали все цінне. Навіть горщик із гарячою картоплею забрали [28, с. 417–418]. «За кілька колосків Берещук Ганні присудили 20 років в'язниці, а Кримчук Євдокію, якій було 14 років, вислали до Сибіру за чотири колоски на 4 роки: за 1 колосок — 1 рік. Гоменюк Варвару за кілька колосків вислали до Сибіру на 5 років, незважаючи на те, що вона була вагітною» [14, арк. 5]. Коли активісти прийшли вчергове робити обшук до батьків Галини Рих і почали бити жорна, то батько залементував: «Що ж ви робите? Страданіє, голод отакий!.. Погібаніє!..». А той київський уповномочений: «Погібайте, нам без інтересу, шо ви погибаєте» [19].

Вагомим доказом знецінення життя українського населення є також узаконення злочинних планів вищим кремлівським керівництвом та чітке підпорядкування ставлеників партійно-державного апарату України своїм кураторам. Відбувалася підміна понять, і під виглядом так званих «колективізації», «натурального штрафування», «виконання плану хлібозаготівель» советська влада в Україні чинила неприкритий грабунок населення, що призвело до його голодування та масової смертності.

Так, через ініціативу Генерального Секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора щодо прискорення темпів колективізації, яку мали завершити до осені 1930 р., в колгоспи селян заганяли силою, відбираючи приватну власність — домашню худобу, птицю, реманент, що викликало у багатьох регіонах України антисоветські протести, які жорстоко придушувалися окупаційною владою [9, с. 121].

«Які люди не хотіли здаватися в колгосп, того і грабили. Хто не здавався, спротивлявся, того і грабили. Ховали якусь їжу в пічі — то піч розбили і позабирали, в льохах і на горіщах, і в хаті в ліжанках, поза піч в дюри ховали, — скрізь, де бачили, і вони скрізь находили. Ходили

Мішка Шквіра, Занудиха, тут на Бойківці [топонім частини села] в нас ходили, а на Мазурівці другі вже були. Вдень грабили, позгортали, позабирали, їхня бригада. Позабирали в нас всьо, позабирали і корови, і вівці, і коври, і подушки, голі стіни лишили, і почали вигонити з хати. А нас п'ятеро дітей було. Злодюга хтів сісти в хату. Мама казала, не виходьте, діти, бо де ми подінемось. Двері зняли, холодно, дуже страшно, а ми малі всі. Та й бабка прийшла помагала грубу класти, бо на стелі лід був. Ми як богомази були чорні, плачемо, в сажі всі. Маму хтіли забрати на великі табори. Забирали нічною, щоб ніхто не бачив. Так маму і забрали у п'ятох дітей на ті великі табори. Забирали людей на Соловки якісь, дуже багато наших забрали» [22, арк. 7–8].

«...Багато людей не пішло в колгосп, в них одібрали і кони, і землю... . . .Хто не вступав в колгосп — тих відправляли в Сибір. А комнезамовці забирали хати тих, кого відправляли на Сибір. Багаті хати з огородами, з льохами в дворі, з садами. Я сам бачив! Мій сусід через дорогу мучив, відбирав хліб у людей і вліз у хату того ж "куркуля", бо їм давали, їх же захочували. А коли не висідали в Сибір, то просто так виганяли і все, хто не пішов в колгосп. Коней відібрали в колгосп, вони остались без нічого...» [11].

«Забирали, забирали, одяг забирали, а на селі продавали. Забирали худобу всю в колгосп, в нас і коні забрали, і корову забрали, й тата забрали, і нас з хати вигнали, і всьо. Ми голодували» [12, арк. 13].

Особливістю візуального образу «советської власті» є її ототожнення з візуальним образом голоду. Фізичним же уособленням «советської власті» у спогадах є реальні люди, які викликали в населення найбільший страх. Це група чітко виражених негативних візуальних образів-персонажів — «правителі», «уполномочені», «агітатори», «ударники», «буксирники», «активісти», «червона колона», «червона команда», «червона мітла». Назви підкреслюють їхню приналежність до владних структур чи роду діяльності, їх об'єднують спільні риси, дії та вчинки [24, с. 1204].

Переважно вони не індивідуалізовані, безликі, і становлять узагальнене сприйняття сукупності. Причин цьому могло бути декілька: люди не знали виконавців, адже часто вони були немісцевими; крім цього, через страх покарання люди тривалий час не називали прізвищ та імен своїх катів. «Приходили забирати до хати люди від колгоспу, делегації з приїжджим начальством. На моїй вулиці 3–4 жінки викачували увесь хліб. Приходили і казали, ви повинні віддати стільки-то хліба. Робили висилки до Сибіру, знімали дахи з хат, забирали корови, коні. З хати забирали все, що можна було винести — навіть речі, хатне начиння, хустки, рушники» [10, арк. 6]. «Пам'ятаю тих людей, що грабували нас. Ну їх уже нема, всі повивішувалися. Вони наклали руки на себе, а нам не легше» [18, арк. 13].

«Ось тут жив сусіда, вже його нема, тий ходив ще з кимось по хатах і відбирали все в колгосп. Ото була в нас велика діжка жита, десь півтора мішка. Прийшов сам хату відкрив, забрав тий пішов. Налоги були великі, м'ясом платили, по десять кілограм м'яса. Люди пухли, вмирили. Було прийшли, забрали все, лишили голу хату. Було останнє радно пірване, тий то забрали. Забрали все із скрині, що мала, і здали в магазин. Тий якщо мала, тий пішла викупила дещо, а не мала, тий людям розпродали з магазину» [21, арк. 18–19.].

Катів народ нагородив цілою низкою емоційно-експресивних означень: «потрошителі горшків», «пси», «собаки», «нелюди», «виродки», «звірі», «чорти», «вершители зла». «Пам'ятаю. Якось проїхала група цих нелюдів, повезла на підводі зерно. А в мішку була дірка. Чи воно таке, і висипалося трохи зерна. А одне дитинча, років 12, підбігло і взяло жменьку того зерна, щоб принести додому і наїстися. Вони ж побачили те... А один повернувся, забрав те зерно, а дитинча ледь не забив» [18, арк. 8.].

Деякі з цих означень були пов'язані винятково з темою Голодомору. Наприклад, візьмемо до уваги образ «красної (червоної) мітли» [24, с. 1205]. Це не звичайне словосполучення, а символ, наповнений вагомим культурно-історичним змістом. Так-от, мітла (реалія) — зв'язаний жмуток лозин, гілок для підмітання долівки, підлоги. Однак у спогадах про голодомор вона набуває символічного значення, адже дію («замітати») переносять на воєнізовані бригади, які забирали в селян хліб та майно: «Вимели все підряд. Мені залишили тільки подушку і брудне радно» [20, арк. 6].

Крім того, образ включає і колір («червона»), який перебуває в асоціативному зв'язку з «червоноармійцями», котрих значною мірою використовували у цих спецопераціях. «Одного дня почувалася вулицею музика, а з нею у двори до одноосібників прийшла “червона мітла”, так називали бригаду активістів. Музики грали веселої, а ми стояли, зайшли люди в шкірянках, веселі, діловиті — шукали наш хліб. Знайшли по пуду ячменю та вівса, кілька жмень квасолі та кілька качанів кукурудзи. Тата тоді ж забрали, щоб вислати в Сибір, а нам з мамою навіть не дозволили в хаті на ніч залишитися» [29, арк. 12–13]. «Приїжджала з району “червона мітла”, а то були свої [місцеві] активісти. Правда головою сільради і головою колгоспу були чужі, їх прислали з райцентру. Одного звали Першик, іншого — Жмудський. Вони кіньми верхи їздили. Приїхали: «В цього можна перевернути, і в цього, а ці будуть боятися, ці підуть в колгосп». А потому вже свої помагали тим чужим. ...Мій тато був закопав діжчинку зерна в коморі, тий сусід пішов і заявив. Дали татові рік тюрми. А того, що заявив, вже взяли до “червоної мітли” і щось йому вже там й перепало» [13, арк. 14–15].

Такі та подібні образи-персонажі — породження конкретного суспільно-історичного періоду, які фігурують лише в тематичному циклі про Голодомор 1932–1933 рр.

Часто очевидці згадують групи людей, котрі були організовані з жовтня 1932 р. і мали завдання «витягати» в селян запаси хліба та звозити їх у відповідні місця — це були «буксирники». Вони ходили по хатах, заходили в кожне подвір'я по кілька разів, а якщо бачили, що люди не пухнуть з голоду, то влаштовували обшуки знову й знову. В селян конфіскували усі продукти харчування: «.. Вони прийшли до двору, їх може 5–6 людей було. Мій батько мав коня, корову, теля і вівці. Йому сказали вивести коня і запрягти у бричку (або віз). Батько запряг коня. Вони пішли по хаті забирати все, що тільки могли і на ту бричку все складали. Меблі, все, що тільки їм під руку попало. Вони полізли на піч, розібрали те все, я не знав нащо, але пізніше дізнався, що то вони шукали хліб. Ходили з такими жилізними, як то кажуть «радпа», і шукали по городі. Це я дуже добре пам'ятаю, я це бачив. Ходили кругом і все тими жилізними палками шукали. Ми не знали, що то робиться. Мама моя мала клунок кукурудзи, він тягне за клунок, а мама казала: «Лиши мені, то дітям!» Він її попхав і забрав той клунок, пам'ятаю, як тепер...» [4].

За спогадами очевидців, під керівництвом уповноважених по хлібозаготівлях, чекістів та міліціонерів обшуки в кожному селі проводили члени комітетів незаможних селян. Однак, прикриваючись виконанням плану «хлібозаготівель», комуністи забирали у населення не тільки зерно, а будь-які їстівні запаси, предмети побуту та меблі, одяг, сімейні коштовності, домашню птицю, худобу, реманент, щоб люди не могли обміняти їх на хліб. Зрозуміло, що, відкрито грабуючи, награване майно кати часто забирали собі. Найчастіше у наративах згадують такі образи-персонажі як «сільські активісти»: «Були в нас такі активісти. От вони ходили і забирали все. ... Просто заходили до хати, нікого і дозволу не просили. Все перевертали в хаті, кругом дивилися, чи нічого ми ніде не сховали (їжу), а як знаходили щось, то зразу забирали. Та й не тільки їжу яку забирали, все забирали, що їм подобалося, не брезгували нічим. А документів вони ніяких не мали, за них ніхто і не питався, бо боялися всі... Хіба ми могли щось зробити. Боялися, що поб'ють, чи на каторгу вишлють. У 1932 році батька арестували і вислали до Сибіру за те, що він виступав проти них. Тато з Сибіру так і не повернувся. Нас доглядала тітка, татова рідна сестра... Чи йшли в колгоспи самі? Примушували. Тих, хто не йшов, в нас "індусами" називали... Хто не хотів йти, забирали все, били, після цього деякі йшли. Були такі "десятихатки", коли в одну хату зазивали хазяїв з десяти подвір'їв і там примушували писати заяви у ТСОЗ. Багато

відмовлялися, але виконували хлібоздачу. Тим, хто виконував, план добавляли» [3].

«Не, ну нас розкуркулюють не розкуркулили. Ну забрали все, не знаю, за що забрали. Даже прийшли постель стянули і подушки, і все стянули і забрали. Чи за налоги, чи за що, но забирали. А за що? Ну, я не знаю, за що забирали... І зерно забирали. Клунню розібрали — забрали. Сарай остався тільки, но верх сарая забрали, а там він мурований — розвалить треба було. Ну що б вони забрали — глину? Наверно, і худобу, не стало ж в нас худоби в дворі. Тім более батька не стало і худоби не стало, в нас нічого вже не стало. А були дерева такіє, в нас були здорові. Наверно, на шось їх ростили. Березки, там все. В нас сад великий був, то позрізали в нас. Деревя, ті деревя, які їм для стрібельства, то все позрізали, забрали все. Наверно ж, в колгосп. Треба ж було його пострійть той колгосп з чого-то. Так у людей ходили вирізали деревя. В нас же лісу не було близько, так у кожного, например, лісочок у нас був, то у тому лісочку шо — горішина така, деревя невеликі були. Так посажені великі деревя були по краям огородів, над дорогою — це все повирізали» [25].

«Ходили активісти вночі, щоб застати вдома, особливо після 12 год. ночі. Приходили не один раз, поверталися через одну-дві години, розраховуючи, шо сім'я заспокоїлася і можна застати на гарячому, коли посідають за стіл їсти. Забирати продукти ходили озброєні, мали при собі пістолети, рушниці. Їздили по селу на підводах і не поверталися в район, поки не зберуть все» [30, арк. 4].

«Теща моя приховала качаники кукурудзи в стріху, а Рекеш Тодир як знайшов одного, тий всю стріху перебрав, жодного не лишив. І шо було їсти? Корову забрали. Яків Белінський почув, шо в мамі добра корова (корова мала телятко і давала багатенько молока). Забирає корову, бо мама куркулька. Петро був малим тий біжить за телятком (телятка стало дуже жалко). Цей Белінський як цвігнув його батогом. Белінський взяв корову на своє подвір'я. ... Забирали все, не тільки їжу. Мама моя вважалася куркулькою, бо була дочкою куркуля. А до мамі мої прийшли і навіть скрині не відкривали. Взяли її, поклали на воза і забрали. Шмаття розпродували, а скриню забрав додому той, хто приходив» [13, арк. 14–15].

Крім того, «активісти» мали особливе завдання — за постановами найвищого керівництва вони вилучати у селян жорна, щоб позбавити людей шансу, перетирати різні замінники їжі для виготовлення сурогатів, коли голод уже косив людей в Україні. Про це згадують багато свідків Голодомору: «... В їжу пішли лушпайки із картоплі, їх висушували, мололи на жорнах, підпільно, і з тої муки, вірніше темно-коричневої маси, пекли млинці або варили якусь бурду. Їсти її було неможливо, але мусили. Чому на жорнах мололи підпільно? Справа в тому, шо в той час

діяло розпорядження, яким суворо заборонялось мати жорна. Молоти дозволялось лише в державних млинах. Комісія ходила від хати до хати і шукала тих жорен. Якщо їх знаходили — зразу розбивали...» [1].

«Активісти приходили. І лазили і в нас. Батько каліка, ми бедни, плачемо. А він поліз, не він, а група їх, на горище шукать, чи немає де хліба. Бо йде ж держпоставка. На горищі лазили і кожен день перевіряли чи є. А у нас нічого немає. ... У нас батько, зробили жорна. Були активісти, вони знали у кого жорна. ... І заявили вони, значить же вони щось десь достають, що вони мелять. Представник із Києва приїхав і наші активісти-березанці, повели у кого жорна. Приходять до нас... Трое дітей... Як бить жорна?... Батько каже: “Шо ж ви робите? Страданіє, голод отакий!.. Погібаніє!..” Той київський: “Погібайте, нам без інтересу, шо ви погібаєте...” І взяли, побили жорна... Ми плачемо: “Дядечку, не бийте жорна!..” Побили... І по горах лазять, шукають...» [19].

Колгоспних «активістів» селяни ділили на «комуністів» і «комсомольців» — найактивніші, які ходили селом, вривалися в хати, загірбали все, що бачили: «... тако прийшли комуністи, оті комсомольці і всьо, шо хтіли, те й робили, шо хтіли, то те й брали» [20, арк. 12]. «Забирала все совецька власть, це були люди з села, які називалися комсомольцями. Приходили по 5–10 чоловік» [2, арк. 7]. Невід’ємним атрибутом «сільських активістів» були металеві палиці: «У ямах ховали, в бочку — та й у яму. Та це хіба схованка? Гострим штирем приходили й вишукували» [23, арк. 2]. «Такі палки залізні були, .. то тако ходили, шукали, шпігали» [20, арк. 12]. «Як батьки повмирили, зосталось нас двоє малих, брат трохи старший за мене. Пам’ятаю, приходили з сільради шукати хліба. Шпігала такими залізними палицями в землю, чи ми не сховали... Хату нашу розшили ті з сільради, шукали зерна в сніпках» [26].

Багато респондентів називають поіменно своїх катів: «Особливо відзначилися активісти Даниленко Мирон, Романчук Сава, Пилипчук Степан, Андрійчук Степан» [6, арк. 3]. Як правило, односельці їх добре знали і давали їм вичерпну характеристику — біднота, ледарі, п’яниці, тобто маргінали і люмпени, які, цитуючи комуністичних лідерів, були ніким, а стали всім — тобто стали владою. «Там у нас такі були люди, їх Ярохами називали. Вони такі дійствітельно шо фамілія Яроха, такі були, шо участвували в цій грабьожі. Так вони ходили по селам все, обще в людей все забирали. Ну... голодранцями були. (сміється) Поняті були. Хто працював, той активістом не був. ... хазяїн піде в активісти? Хто піде?» [25]. «Я пам’ятаю тільки ото стояли в нас скрині, скрині колись такі були, сундуки великі. Так я помню в нас Дереш був... Но Дерешом його прозвали, бо обдирав усіх. Так він приходив, палкою стукав кругом — де в нас шо лежить. Палкой по скрині, палкой бив, оце я помню» [25].

У наративах чітко описані й ті, хто відбирали у селян все, а самі не голодували: «Не голодували, хто завідував хлібом, комірники, председателі — хто мав доступ до хліба» [23, арк. 3]. «Були такі, котрі пристроїлися, ... котрі не голодували. Це котрі були приблизонні, котрі організовували колгоспи. ... Так скільки таких було? Так це котрі вони колись ніщими були, а потім вони ходили грабили, то вони не голодували. Потому що вони награбили, шось і собі ж брали, вони ж не несли здавать все, а собі забирали» [25].

Серед «активістів» був ще й «осавула» — той, хто йшов попід хати та гнав на роботу в поле, та «об'їздчик».

Поряд з місцевими «активістами», які проводили обшуки з метою вилучення запасів, згадують голову сільради, а також «чужих» — представників з району або, як їх називають очевидці, «уполномочених»: «У людей відбирали все. Приходив голова сільради зі своїми комсомольцями — місцевими та приїжджими, був приїжджий начальник Костор. Коли приходили до хати відбирати, то казали: Шо у вас є? Яке зерно? Шукали кругом, піднімали зі своїх місць дітей, все перевертали. Люди боялися, що їх засадять до тюрми, і через те пускали до хати, все віддавали. До хати приходили 2–3 чоловіки. Трусилу дуже зимою 1933 року. Була велика викачка, забирали все, що можна було винести. Людей змушували йти до колгоспу. Тих, хто не йшов, висилали до Сибіру. У тих, хто пішов в колгосп, забирали все, що треба в колгоспі. Розкуркулювали всіх, в кого хата була під жестю. Виганяли з хат» [16, арк. 3].

«Тут був Афрем Мичак головою сільради, Яків Хворостям був, і комуністів присилали тоді, так називали партійців. Єфрем Мичак то сусіда і Хворостян, постають тий стоять, а комуніст — в скриню, пішов по хлівах. Мама якийсь арнавут, квасольки, кукурудзи в гладущик сховали під лавку. Тий комуніст прийшов (а в тата було дітей шестеро і з мамою, тий восьмеро душ), й під лавку подивився, повисипав все з гладущиків. Мама паде їм у ноги, цілує їх у ноги, тих комуністів, а він що: “Куркуль, куркуль“. Повисипали, а ми плачем голодні... А забирали не тільки продукти харчування. Хто м'яса не виповнить, то по кілька раз обложують, а тоді забирали худобу. І з одежі забирали (на одежу теж налог обложували). Тий лізе в скриню, витягає кожухи, радна, чугини якійсь були. Одне забирали додому, а інше в кооперацію, там і розходилося по людях» [17, арк. 21–23].

«Головою сільської ради в 1932–1933 роках був Мерзелюк І. В. По селу ходив голова, представник з району, дільничий міліціонер, сільські активісти (по 4–5 чоловік).» [15, арк. 3]. «...Ходили вони компаніями всі... Даже були в нас, з Києва був отой Лопаткін — був... уполномочений. ...А коли закончилася ця колективізація, то його розстріляли. Но їх же... їх як... використовували, а потім, щоб вони нікому нічого

не розказували, наведено, так їх забирали, сажали в тюрму — і його розстріляли» [25].

«Приходили до хати уповноважені, мені тоді було близько 10 років. Провіряли погребі, забирали усе: і миску фасолі, капусту з бочок викидали і топтали» [23, арк. 1]. За приховування чого-небудь їстівного кати жорстоко карали: били палицями, штрафували, арештовували. Княжевська Г. К., яка пережила Голодомор, розповідала, як у неї стріляв представник району всього за кілька картоплин [6, арк. 5].

«Приходили п'ять чоловік, приходили скрізь, у кожную хату — шукали хліба. ... І приходив до нас медведівський, його фамілія Сивокінь, жив він тоже на Заводищі. В його пізніше було двоє дітей, і я цих дітей вчила в школі ... Він як зайшов, то продивився по хаті, піл продавився. У вуглі побачив, що там ямка замазана глиною, він туди шомполом, намацав — щось є, намацав отакий вузлик квасолі. І це все, що в нас забрали, більше нічого не було. Так мати плакала, що Господи: “Батько рідний, та не бери! Бачиш, в мене п'ятеро дітей у хаті. Що ж ти робиш?” І ті всі, що з ним були: “Та остав!”. Вони обшукали все, обдивилися кругом чи немає ями свіжої. Та вже йому, тому комуністові в червоних штанях, сказали: “Та вже не будь таким падлецом! Ти подивись на цю сім'ю, вони голі й босі”. ... А тей з пістолетом був, він ним так вимахував. Ходив по хаті, показував, що він у червоних штанях. Тоді червоні штани носили комуністи. Та хіба все, що вони забирали, вони здавали? Вони собі розділялися між собою та жили...» [5].

Наступний наратив є чи не найважливішим з погляду переоцінки катом свого екзистенційного вибору та поведінка його жертви через певний проміжок часу. Заслуговує уваги вчинок жінки, що постраждала від рук так званого «активіста» під час Голодомору, але не втратила людяності і християнської моралі. Жук Надія, одна з п'яти дітей, що їх активісти залишили без останнього вузлика квасолі в роки Голодомору, після Другої світової війни працювала вчителькою у тому самому селі, навчала у школі дітей свого кривдника: «І коли учились ці хлопці, я пішла додому до них, а він [Сивокінь] сидить на лежанці і прийняв, то держав руку коло ока, а то прийняв: “А тепер дивись, дочко, я тебе знав. Це я у вас квасоллю забрав, а оце ця квасоля виходить оцим оком! Я її поїв!” Ну в його рак ока, вилізло око, а там яма. Каже: “Оце квасоля виходить тим оком”. На лівому оці, це я запомнила. Страшне таке видовище. Він до мене: “Якби мені хоч капелька молока, якби мені хтось дав вермишельки жменьку, щоб я перед смертю з'їв молочного супу!” Я на другий день кажу: “Мамо, мені треба бутиль молока!” — “Нашо?” — “Мені треба!” — “Ну возьми”. Взяла бутиль молока, пішла в магазин, купила 2 кілограми вермишелі і пішла до нього. Принесла. “На, кажу, їш на здоров'я, давай дітям тоже їсти”. А де жінка — покинула й пішла. І дітей мені шкода стало. Дітей шкода,

а не його, і я понесла, а він: “Ой, спасибі ж тобі, дитино, що ти така добра!”» [5].

Не варто думати, що так багато людей одночасно й добровільно стали виконавцями волі комуністичного сталінського режиму. Сталінському режиму вдалося спланувати, організувати й реалізувати злочин Голодомору-геноциду українського народу, бо, як і будь-який тоталітарний режим, він використовував тиск, жорсткі механізми — фрагментацію суспільства, пошук ворогів, «стравлення» людей, постійну ротацію на керівних посадах, направлення в УСРР керівниками різних рівнів комуністів з інших республік. До тих українських партійних керівників різних рівнів рівнів, які висловлювали незгоду з надмірними планами «хлібозаготівель», прагнули допомогти голодуючим селянам шляхом виділення їм продуктів харчування із колгоспних фондів, вживали систематичних і жорстоких репресивних заходів. Наприклад, «...на 1 січня 1932 року у 146 районах УСРР (всього на той час існувало 484 райони) за обвинуваченням у зриві хлібозаготівель було розпущено 250, відсторонено від роботи 355 і віддано до суду 345 складів правління колгоспів. У 1931 році і в першій половині 1932 року в Україні було замінено 80 % секретарів райкомів партії», які чинили спротив запланованій політиці виморювання українців голодом [7, с. 160]. Сотні репресованих українських керівників не були катами, вони зробили вибір на користь совісті, моралі, власного народу.

Покарання чекало навіть за відмову стати «сільським активістом». Людям, які не зреклися людяності навіть під тиском нових соціальних реалій, доводилося розплачуватися за свідомий вибір: «Нас з хати викинули, бо тато не хтіли йти, оцего зерна у людей забирати, активістом бути..., то тата засудили на три роки, а нас з хати, а нас було троє, викинули на двір. ... засудили його, що він не хотів трусити, по хатах брати, забирати це зерно» [20, арк. 12].

Ставлення катів до українського народу чітко передає висловлювання секретаря ЦК КП(б)У М. Хатаєвича у 1933 р.: «Між селянами і нашою владою точиться жорстока боротьба. Це боротьба на смерть. Цей рік став випробуванням нашої сили і їхньої витривалості. Голод довів їм, хто тут хазяїн. Він коштував мільйонів життів, але колгоспна система буде існувати завжди. Ми виграли війну!» [8, с. 35].

Оповідуючи про дії окупаційної комуністичної влади в УСРР у 1932–1933 рр., свідки не лише передають правдиві факти, гнітючу емоційну атмосферу, стан, у якому перебувало українське населення, виморене штучним голодом, а й оцінку подій: «Сталін винний, влада всьо забирала, чисто всьо. Всьо люди мали, а у них забирали. Було хазяйство — коні, свині, вівці, корови, а позабирали, лишилися лиш ми. Багацько було пшениці, кукурудзи — чисто всьо забрали» [22, арк. 7].

Отже, у всіх свідченнях звучить вирок сталінському режиму: «Іскусственный Голодомор зробили, та й усе», «Голодовка була зроблена штучно тодішніми політиками», «Голодомор був штучно зроблений», «Сталін не тільки знав про страшний голод, а й сам його творив. Він найголовніший ворог нашого народу», «То треба розказувати, щоб нинішнє покоління знало що таке Голодомор, що таке Голодомор!». Очевидці транслюють образ голоду, перш за все, через його узагальнене, колективне сприйняття як штучного, зумисного явища масового винищення українського народу, кваліфікованого як злочин геноциду, що дуже важливо для переосмислення цієї теми молодими громадянами України.

Усні джерела підтверджують злочинні накази вищого кремлівського керівництва та аморальні, нищі й цинічні методи їх виконання представниками влади в Україні. З одного боку, їхню поведінку пояснює повна керованість та лояльність вищої комуністичної верхівки до безчинств і свавілля її представників. З іншого боку, розповіді свідків підкреслюють, що саме тоталітарний режим прикладав значні зусилля для того, аби позбавити людину традиційних моральних орієнтирів, створював усі умови, щоб змушувати людей на керівних посадах, які не були ідеологічними фанатами комунізму, ставати співучасниками злочину геноциду української нації. Керувала їхнім вибором чинити розправу над жертвами соціальна реальність 1932–1933 рр., спричинена советським терором і репресіями, а також нерідко морально-етичні та соціальні характеристики окремих індивідів.

Аналіз усних свідчень очевидців Голодомору, переосмислення візуальних образів ката і жертви, їх екзистенційних виборів протягом одного з найскладніших періодів в історії української нації, будуть сприяти подоланню психологічної травми, звільненню від комплексу віктимності як на рівні індивідуальної, так і на рівні колективної свідомості — це неповний перелік завдань сьогодення, які стоять перед українським суспільством.

Список використаних джерел:

1. Барладин Іван, м. Бар Вінницької обл. Музейна колекція Національного музею Голодомору-геноциду.
2. Гавришенко Є. І. 1928 р. н., с. Івашківці Шаргородського р-ну Вінницької обл. Рукоп. фонд Навч.-наук. лабораторії з етнології Поділля Вінниц. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Ф. 1. Оп. 26. Спр. 82. 17 арк.
3. Грицуник Катерина Борисівна 1927 р. н., с. Липецьке Чечельницького р-ну Вінницької обл. Рукоп. фонд Навч.-наук. лабораторії з етнології

Поділля Вінниц. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 21. 8 арк.

4. Данильченко Іван, Полтавська обл. Музейна колекція Національного музею Голодомору-геноциду.

5. Жук Надія Логвинівна 11.09.1925 р.н. (за документами 11.11.1925 р.н.), с. Медведівка Чигиринського р-ну Черкаської обл. Музейна колекція Національного музею Голодомору-геноциду.

6. Княжевська Г. К., 1917 р. н., с. Івашківці Шаргородського р-ну Вінницької обл. Рукоп. фонд Навч.-наук. лабораторії з етнології Поділля Вінниц. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Ф. 1. Оп. 26. Спр. 82. 17 арк.

7. Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932–1933 рр. / за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2001. 399 с.

8. Космина В. Методологічний аспект системного дослідження українського Голодомору // Голодомор 1932–1933: запорізький вимір. Запоріжжя: Просвіта, 2008. С. 23–38.

9. Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника. Київ: Смолоскип, 1995. 508 с.

10. Костянюк Ганна Петрівна 1923 р.н., с. Рахни-Лісові Шаргородського р-ну Вінницької обл. Рукоп. фонд Навч.-наук. лабораторії з етнології Поділля Вінниц. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Ф. 1. Оп. 26. Спр. 66. 8 арк.

11. Кучер Федір, с. В'язівка Городищенського р-ну Черкаської обл. Музейна колекція Національного музею Голодомору-геноциду.

12. Кушнір Дарка Арсенівна 1924 р.н., с. Погоріла Летичівського р-ну Хмельницької обл. Рукоп. фонд Навч.-наук. лабораторії з етнології Поділля Вінниц. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 188. 28 арк.

13. Лесько (Пендюр) Євдокія Сергіївна 1931 р. н, с. Хоменки Шаргородського р-ну Вінницької обл. Рукоп. фонд Навч.-наук. лабораторії з етнології Поділля Вінниц. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Ф. 1. Оп. 26. Спр. 67. 25 арк.

14. Мазур Т. Й. 1905 р.н., с. Івашківці Шаргородського р-ну Вінницької обл. Рукоп. фонд Навч.-наук. лабораторії з етнології Поділля Вінниц. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Ф. 1. Оп. 26. Спр. 82. 17 арк.

15. Майловська А.П. 1918 р.н., с. Івашківці Шаргородського р-ну Вінницької обл. Рукоп. фонд Навч.-наук. лабораторії з етнології Поділля

Вінниц. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Ф. 1. Оп. 26. Спр. 82. 18 арк.

16. Манзюк Марія Володимирівна 1924 р. н., Лук'янова Олена Володимирівна 1927 р. н. с. Рахни-Лісові Шаргородського р-ну Вінницької обл. Рукоп. фонд Навч.-наук. лабораторії з етнології Поділля Вінниц. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Ф. 1. Оп. 26. Спр. 66. 8 арк.

17. Невзгода Павло Кіндратович 1916 р. н., с. Рекеченці Шаргородського р-ну Вінницької обл. Рукоп. фонд Навч.-наук. лабораторії з етнології Поділля Вінниц. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Ф. 1. Оп. 26. Спр. 67. 25 арк.

^{18.} Поліщук Юхим Григорович 1925 р. н., с. Велика Киріївка Бершадського р-ну Вінницької обл. Рукоп. фонд Навч.-наук. лабораторії з етнології Поділля Вінниц. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 68. 17 арк.

19. Рих Галина Лаврентіївна 1922 р. н., м. Березань Київської обл. Музейна колекція Національного музею Голодомору-геноциду.

20. Різук Єфросінія Євгенівна 1924 р. н., с. Стрижавка Вінницького р-ну Вінницької обл. Рукоп. фонд Навч.-наук. лабораторії з етнології Поділля Вінниц. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 188. 23 арк.

21. Свідницька (Опальницька) Ксенія Ярмолеївна 1923 р. н., с. Хоменки Шаргородського р-ну Вінницької обл. Рукоп. фонд Навч.-наук. лабораторії з етнології Поділля Вінниц. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Ф. 1. Оп. 26. Спр. 67. 25 арк.

22. Січка Марія Єзефівна, 1922 р. н., с. Стратіївка Чечельницького р-ну Вінницької обл. Рукоп. фонд Навч.-наук. лабораторії з етнології Поділля Вінниц. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 23. 10 арк.

23. Скоромець Павло Миколайович 1927 р. н., с. Вінницькі Хутори Вінницького р-ну Вінницької обл. Рукоп. фонд Навч.-наук. лабораторії з етнології Поділля Вінниц. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 190. 7 арк.

24. Сокіл В. Образи нарративів про Голодомор. *Народознавчі зошити*. № 6 (108). 2012. С. 1202–1208.

25. Сорока Ганна Никифорівна, 11.02.1925 р. н., с. Ріжки Таращанського р-ну Київської області. Музейна колекція Національного музею Голодомору-геноциду.

26. Таким був тридцять третій. *Бершадський край*. 1963. № 34.

27. Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / Упоряд.: Ю. Мицик, І. Винницька. Т. 2. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. 443 с.
28. Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / Упоряд.: Ю. Мицик, І. Винницька. Т. 6. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 692 с.
29. Чопик Тимофій Сидорович 1919 р.н., с. Хоменки Шаргородського р-ну Вінницької обл. Рукоп. фонд Навч.-наук. лабораторії з етнології Поділля Вінниц. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Ф. 1. Оп. 26. Спр. 67. 25 арк.
30. Шпак К. С. 1924 р.н., с. Івашківці Шаргородський р-н. Рукоп. фонд Навч.-наук. лабораторії з етнології Поділля Вінниц. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Ф. 1. Оп. 26. Спр. 82. 17 арк.
31. Ятченко В. Духовний світ української людини в часи Голодомору. Соціоантропологічні й смислові виміри Голодомору 1932–1933 років в Україні Київ: Міленіум, 2016. 165 с.

References:

1. Barladyn Ivan, m. Bar Vinnytskoi obl. Museum Collection of National Museum of the Holodomor-Genocide. [In Ukrainian].
2. Havryshenko, E. I., 1928 r.n., s. Ivashkivtsi Sharhorodskoho r-nu Vinnytskoi obl. Handwritings Fund of Educational and Scientific Laboratory of Ethnology of Podillia of Mykhailo Kotsiubynskiy Vinnytsia State Pedagogical University, fund 1, inventory 26, file 82, 17 sheets. [In Ukrainian].
3. Hrytsunyk Kateryna Borysivna, 1927 r.n., s. Lypetske Chechelnytskoho r-nu Vinnytskoi obl. Handwritings Fund of Educational and Scientific Laboratory of Ethnology of Podillia of Mykhailo Kotsiubynskiy Vinnytsia State Pedagogical University, fund 1, inventory 25, file 21, 8 sheets. [In Ukrainian].
4. Danylchenko Ivan, Poltavskoi obl. Museum Collection of National Museum of the Holodomor-Genocide. [In Ukrainian].
5. Zhuk Nadiia Lohvynivna, 11.09.1925 r.n. (za dokumentamy 11.11.1925 r.n.), s. Medvedivka Chyhyrinskoho r-nu Cherkaskoi obl. Museum Collection of National Museum of the Holodomor-Genocide. [In Ukrainian].
6. Kniazhevskaya, H. K., 1917 r.n., s. Ivashkivtsi Sharhorodskoho r-nu Vinnytskoi obl. Handwritings Fund of Educational and Scientific Laboratory of Ethnology of Podillia of Mykhailo Kotsiubynskiy Vinnytsia State Pedagogical University, fund 1, inventory 26, file 82, 17 sheets. [In Ukrainian].

7. Vasyliiev, V., Shapoval, Yu. (Eds.). (2001). *Komandyry velykoho holodu. Poizdky V. Molotova i L. Kahanovycha v Ukrainu ta na Pivnichnyi Kavkaz 1932–1933 rr.* Kyiv: Heneza. [In Ukrainian].
8. Kosmyna, V. (2008). Metodolohichni aspekt systemnoho doslidzhennia ukrainskoho Holodomoru. In: *Holodomor 1932–1933: zaporizkyi vymir.* (pp. 23–38). Prosvita. [In Ukrainian].
9. Kostiuk, H. (1995). *Stalinizm v Ukraini (Heneza i naslidky): Doslidzhennia i sposterezhennia suchasnyka.* Kyiv: Smoloskyp. [In Ukrainian].
10. Kostianiuk Hanna Petrivna, 1923 r.n., s. Rakhny-Lisovi Sharhorodskoho r-nu Vinnytskoi obl. Handwritings Fund of Educational and Scientific Laboratory of Ethnology of Podillia of Mykhailo Kotsiubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University, fund 1, inventory 26, file 66, 8 sheets. [In Ukrainian].
11. Kucher Fedir, s. Viazivok Horodyschenskoho r-nu Cherkaskoi obl. Museum Collection of National Museum of the Holodomor-Genocide. [In Ukrainian].
12. Kushnir Darka Arsenivna, 1924 r.n., s. Pohorila Letychivskoho r-nu Khmelnytskoi obl. Handwritings Fund of Educational and Scientific Laboratory of Ethnology of Podillia of Mykhailo Kotsiubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University, fund 1, inventory 3, file 188, 28 sheets. [In Ukrainian].
13. Lesko (Pendiur) Yevdokiia Serhiiivna, 1931 r. n, s. Khomenky Sharhorodskoho r-nu Vinnytskoi obl. Handwritings Fund of Educational and Scientific Laboratory of Ethnology of Podillia of Mykhailo Kotsiubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University, fund 1, inventory 26, file 67, 25 sheets. [In Ukrainian].
14. Mazur, T. I., 1905 r.n., s. Ivashkivtsi Sharhorodskoho r-nu Vinnytskoi obl. Handwritings Fund of Educational and Scientific Laboratory of Ethnology of Podillia of Mykhailo Kotsiubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University, fund 1, inventory 26, file 82, 17 sheets. [In Ukrainian].
15. Mailovska, A. P., 1918 r.n., s. Ivashkivtsi Sharhorodskoho r-nu Vinnytskoi obl. Handwritings Fund of Educational and Scientific Laboratory of Ethnology of Podillia of Mykhailo Kotsiubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University, fund 1, inventory 26, file 82, 18 sheets. [In Ukrainian].
16. Manziuk Mariia Volodymyrivna, 1924 r.n., Lukianova Olena Volodymyrivna 1927 r.n., s. Rakhny-Lisovi Sharhorodskoho r-nu Vinnytskoi obl. Handwritings Fund of Educational and Scientific Laboratory of Ethnology of Podillia of Mykhailo Kotsiubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University, fund 1, inventory 26, file 66, 8 sheets. [In Ukrainian].

17. Nevzhoda Pavlo Kindratovych, 1916 r.n., s. Rekechentsi Sharhorodskoho r-nu Vinnytskoi obl. Handwrtings Fund of Educational and Scentific Laboratory of Ethnology of Podillia of Mykhailo Kotsiubynskiy Vinnytsia State Pedagogical University, fund 1, inventory 26, file 67, 25 sheets. [In Ukrainian].
18. Polishchuk Yukhym Hryhorovych, 1925 r.n., s. Velyka Kyriivka Bershadskoho r-nu Vinnytskoi obl. Handwrtings Fund of Educational and Scentific Laboratory of Ethnology of Podillia of Mykhailo Kotsiubynskiy Vinnytsia State Pedagogical University, fund 1, inventory 2, file 68, 17 sheets. [In Ukrainian].
19. Rykh Halyna Lavrentiivna, 1922 r.n., m. Berezan Kyivskoi obl. Museum Collection of National Museum of the Holodomor-Genocide. [In Ukrainian].
20. Rizuk Yerosiniia Yevhenivna, 1924 r.n., s. Stryzhavka Vinnytskoho r-nu Vinnytskoi obl. Handwrtings Fund of Educational and Scentific Laboratory of Ethnology of Podillia of Mykhailo Kotsiubynskiy Vinnytsia State Pedagogical University, fund 1, inventory 3, file 188, 23 sheets. [In Ukrainian].
21. Svidnitska (Opalnitska) Kseniia Yarmoleivna, 1923 r.n., s. Khomenky Sharhorodskoho r-nu Vinnytskoi obl. Handwrtings Fund of Educational and Scentific Laboratory of Ethnology of Podillia of Mykhailo Kotsiubynskiy Vinnytsia State Pedagogical University, fund 1, inventory 26, file 67, 25 sheets. [In Ukrainian].
22. Sichkar Mariia Yezefivna, 1922 r.n., s. Stratiivka Chechelnytskoho r-nu Vinnytskoi obl. Handwrtings Fund of Educational and Scentific Laboratory of Ethnology of Podillia of Mykhailo Kotsiubynskiy Vinnytsia State Pedagogical University, fund 1, inventory 25, file 23, 10 sheets. [In Ukrainian].
23. Skoromets Pavlo Mykolaiovych, 1927 r.n., s. Vinnytski Khutory Vinnytskoho r-nu Vinnytskoi obl. Handwrtings Fund of Educational and Scentific Laboratory of Ethnology of Podillia of Mykhailo Kotsiubynskiy Vinnytsia State Pedagogical University, fund 1, inventory 3, file 190, 7 sheets. [In Ukrainian].
24. Sokil, V. (2012). Obrazy naratyviv pro Holodomor. *Narodoznavchi zoshyty*. (6 (108)). [In Ukrainian].
25. Soroka Hanna Nykyforivna, 11.02.1925 r.n., s. Rizhky Tarashchanskoho r-nu Kyivskoi obl. Museum Collection of National Museum of the Holodomor-Genocide. [In Ukrainian].
26. (1963) Takym buv trydtsiat tretii. *Bershadskiy krai*, 34.

27. Mytsyk, Yu., & Vynnytska, I. (2005). *Ukrainskyi holokost 1932–1933: Svidchennia tykh, khto vyzhyv* (Volume 2). Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», [In Ukrainian].
28. Mytsyk, Yu., & Vynnytska, I. (2008). *Ukrainskyi holokost 1932–1933: Svidchennia tykh, khto vyzhyv* (Volume 6). Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», [In Ukrainian].
29. Chopyk Tymofii Sydorovych, 1919 r.n., s. Khomenky Sharhorodskoho r-nu Vinnytskoi obl. Handwrtings Fund of Educational and Scientific Laboratory of Ethnology of Podillia of Mykhailo Kotsiubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University, fund 1, inventory 26, file 67, 25 sheets. [In Ukrainian].
30. Shpak, K. S., 1924 r.n.s. Ivashkivtsi Sharhorodskoho r-nu Vinnytskoi obl. Handwrtings Fund of Educational and Scientific Laboratory of Ethnology of Podillia of Mykhailo Kotsiubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University, fund 1, inventory 26, file 82, 17 sheets. [In Ukrainian].
31. Yatchenko, V. (2016). *Dukhovnyi svit ukrainskoi liudyny v chasy Holodomoru. Sotsioantropolohichni y smyslovi vymiry Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini*. Kyiv: Milenium. [In Ukrainian].

I. Batyrieva,
Ph. D. in History,
First Deputy Director General
National Museum of the Holodomor-Genocide
Kyiv, Ukraine

VISUAL IMAGES OF PERPETRATORS IN THE MEMORIES OF PEOPLE WHO SURVIVED THE HOLODOMOR OF 1932–1933 IN UKRAINE

In the article, the memories of people who survived the Holodomor are studied. The majority of their narratives include the visual images of the perpetrators — direct performers of the crime of genocide, the representatives of the authorities of different levels, and the descriptions of their immoral and cynical acts towards Ukrainian population. On one hand, such behavior can be explained by full control and loyalty of the Communist leaders to the self-will of its representatives because, according to Kremlin's plans, it led to faster physical and moral destruction of Ukrainians. On the other hand, the witnesses' memories show that there was more complex mechanism which forced people who were not ideological fans of communism to become accomplices in the crime of genocide of Ukrainian nation. Their choice was caused by the social reality of 1932–1933, influenced by Soviet terror and repressions, and moral, ethical and social characteristics of the individuals.

Key words: Holodomor, victims, perpetrators, existential choice, “grain procurements”, visual images, “activists”, “representatives”, “towing brigades”, “red broom”.

К. Лук'янець,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інститут дослідження Голодомору
Київ, Україна

ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ВИБІР НИЗОВИХ ВИКОНАВЦІВ ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ ЗА МАТЕРІАЛАМИ РАЙОННОЇ ПРЕСИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Простежено характерні риси районної преси Чернігівської області 1932–1933 рр. Визначено джерельний потенціал місцевих газет у дослідженні екзистенційного вибору особи під час Голодомору. Проаналізовано інформативні матеріали з партійно-радянської преси Чернігівщини, що відображають настрої та поведінку низових виконавців хлібозаготівель у 1932–1933 рр.

Ключові слова: Голодомор, низові виконавці, хлібозаготівлі, екзистенційний вибір, районна преса, Чернігівська область.

Необхідність поглиблення наукового рівня дослідження різних аспектів Голодомору в умовах відсутності всеохопних архівних документів з теми вимагає детального вивчення джерел, що раніше класифікувалися як допоміжні або ж аналізувалися дослідниками фрагментарно. До специфічних матеріалів, що допомагають заповнити прогалини в історії України 1932–1933 рр. та водночас можуть бути самостійним предметом вивчення належить партійно-радянська преса.

Великий інформативний потенціал для вирішення ключових питань з історії Голодомору має масив матеріалів із районних газет Чернігівської області. Нині на основі періодики Чернігівщини дослідниками почато вивчення важливих подій 1932–1933 рр., зокрема, хлібозаготівельних кампаній в області [1]. Окремі наукові розвідки стосуються визначення ідеологічного впливу періодики початку 1930-х рр. на населення в досліджуваному регіоні та з'ясування ролі преси у процесі комунізації та денационалізації українського села [2; 3; 4; 5]. Очевидно, що партійно-радянська преса потребує особливо прискіпливої критики та верифікації. Водночас вона є цінним комплексним та синтетичним джерелом для вивчення суспільно-політичних процесів, їх впливу на

морально-етичну сферу життя, однією з яких є екзистенційний вибір особи під час Голодомору.

Газети як засіб масової агітації та пропаганди займали особливе місце в інформаційному середовищі радянської України 1930-х рр. Саме тоді почала формуватися найпотужніша мережа друкованої періодики — районна преса. Зокрема, у Чернігівській області (утворена 15 жовтня 1932 р.; включала деякі райони сучасних Київської та Сумської областей) виходило друком 36 районних газет, не враховуючи преси політвідділів машинно-тракторних станцій (далі — МТС), колгоспних та радгоспних газет, видань виїзних редакцій тощо.

Районні газети відігравали важливу роль в оперативному інформуванні населення у потрібному більшовикам руслі, формували громадську думку, були дієвим інструментом радянського ідеологічного впливу та політичних репресій. Місцева преса була друкованим органом районних партійних комітетів (далі — РПК), райвиконкомів (далі — РВК), райпрофрад, райкомів комсомолу, політвідділів МТС та радгоспів. Ці інституції визначали та контролювали редакційну політику газетних колективів.

Газети Чернігівщини 1930-х рр., як і загалом вся преса тоталітарного СРСР, потрапляли під цензурні обмеження, подавали інформацію дозовано та уніфіковано. Радянська влада намагалася максимально шаблонізувати низові видання — від однотипності найменувань газет (наприклад, на Чернігівщині назву «За більшовицькі темпи» мали газети Березни, Талалаївки та Ічні; «Соціалістичним наступом» були названі «районки» Варви, Сновська та Іваниці тощо) до типових форм подання у ній матеріалу.

Місцева преса зафіксувала безліч інформації щодо одного з головних інструментів Голодомору — хлібозаготівель. Ситуації екзистенційного вибору, представлені у дописах 1932–1933 рр., здебільшого пов'язані з ходом виконання хлібозаготівель. Це величезна кількість матеріалів індивідуального характеру (життєписи, біографічні дані, характеристики) про осіб, які були виконавцями хлібозаготівель — тих, які сумлінно реалізовували політику партії, і тих, які намагалися їй протидіяти. Зазначимо, що районна преса майже не висвітлює причин, мотивів, за яких особа чинила так чи інакше. У ній зафіксовано лише остаточний факт вибору, вміщений у «розвінчувальні» статті, нариси, замітки робсількорів із місць подій, судові зведення, постанови райвиконкомів та райпарткомів.

Найбільш вичерпну інформацію районна періодика містить про осіб, які стали виконавцями Голодомору на його низовому рівні: голови та члени сільрад, учасники буксирних бригад, сільський актив, комсомольці, 10- і 20-хатники та інші. Газетні замітки, у яких йдеться про перевищення повноважень, самосуди, свавілля, незаконне вилучення

майна, «барахольство» (так поблажливо називали привласнення активістами майна селян), масові виселення з повною конфіскацією майна, адміністрування, залякування мешканців сіл аж до фізичної розправи, супроводжуються заклик «суворо додержуватись революційної законності!». Такі дописи мали метою відмежувати від злочинних дій вище партійно-радянське керівництво та «викривали», а насправді перекладали відповідальність на місцевих активістів. А втім, не можна ігнорувати вчинки низових виконавців хлібозаготівель, які вдавалися до особливої жорстокості проти своїх земляків.

Випадки перетину межі гуманності тогочасна регіональна преса фіксує по всій Чернігівській області незалежно від соціального статусу людини. Так, Олишівська районна газета занотувала справи сільрад, у яких управлінська верхівка та сільський актив знущалися, мордували, били селян, проводили нічні «трусини» (обшуки) з конфіскацією майна, масові вилучення хліба, руйнування печей та безліч інших збиткувань над мешканцями сіл Ковчин, Будище (нині села Куликівського району) та Вовчок (нині село Козелецького району) («Соціалістичний шлях», Олишівка, № 44, 1932; № 57, № 91, 1933). У с. Омелянові Козелецького району уповноважені райпарткому Пурін, Мизко, Засенко та інші практикували несанкціоновані обшуки, вилучення майна, «займалися барахольством конфіскованого у куркулів за невиконання хлібозаготівлі майна». Так само поводитися уповноважені РПК у селі Лихолітки того ж району. Активісти села Сокирині (Сербини, Глухенький, К. Куш та Горбач) забили на смерть твердоздавця П. Куща («Розгорнутим фронтом», Козелець, № 49, № 46, 1932). «Колективіст Глухівщини» повідомляє, що члени Черторизької сільради Глухівського району (нині с. Шевченкове) вчиняли побої одноосібників, примушуючи їх таким чином до усупільнення посівних матеріалів («Колективіст Глухівщини», № 29, 1933). Непоодинокі випадки фізичного знущання над селянами в процесі виконання хлібозаготівель зафіксовано у Бобровицькому районі: уповноважений РПК та РВК, робітник Робітничо-селянської інспекції Дешко у с. Веприк забив до смерті селянина; не хтували фізичною розправою секретар партосередку с. Ядлівки Лисенко та буксирні бригади на чолі з членами партії Артемчуком і Багметом («За суцільну колективізацію», Бобровиця, № 21, № 42, № 53, 1932). Буксирники с. Іржавці Іваницького району (нині село Ічнянського району) А. Фесенко та А. Приходько під час роботи бригади побили одноосібницю М. Балабанову («Соціалістичний наступ», Іваниця, № 88, 1932). Загалом місцева преса повідомляє про найрізноманітніші безчесні вчинки виконавців хлібозаготівель у Корюківському («Більшовицький шлях», Корюківка, № 96, 1933), Новгород-Сіверському («Шлях колгоспника», Новгород-Сіверський, № 55, 1933), Малодівицькому («Соціалістичне село», Мала Дівиця, № 58, 1933), Менському («Колгоспна

праця», Мена, № 98, 1933), Недригайлівському («Колективіст-ударник», Недригайлів, № 1, № 2, № 59, 1932), Ріпкинському («За соціалістичне Полісся», Ріпки, № 108, 1933), Носівському («Червона Носівщина», Носівка, № 39, 1932), Прилуцькому («Правда Прилуччини», Прилуки, № 54, 1932), Сновському («Соціалістичний наступ», Сновськ, № 55, 1932; № 60, № 63, 1933), Ніжинському («Нове село», Ніжин, № 56, 1932), Березнянському районах («За більшовицькі темпи», Березна, № 106, 1932).

Частину інформації отримуємо із районної періодики завдяки покладеній на неї функції організації на «боротьбу за хліб» сільського активу, тобто осіб, які безпосередньо здійснювали вилучення збіжжя у селян. Про те, що найкращий спосіб перевірити активіста — подивитися на його участь в хлібозаготівлях, писали всі без винятку «районки» області.

Преса систематично висвітлювала діяльність хлібозаготівельних буксирних бригад. Про рейди вилучення зерна не соромилися в деталях писати місцеві робітники. У таких дописах йдеться не тільки про схованки для збіжжя та хитрощі, до яких вдавалися селяни, щоб вижити, а й містяться багато інформації особистого характеру про «буксирників». Місцеві газети рясніють заявами, закликами, похвальбами ударників заготівельного фронту. Статті під заголовками «Приклад Кузьменка та Вакули повинні наслідувати трудящі одноосібники» («За більшовицькі темпи», Березна, № 101, 1932), «Ділова боротьба за хліб» («Колгоспник Дмитрівщини», Дмитрівка, № 15, 1933), «Кращі ударники хлібозаготівельного фронту» («Соціалістичний наступ», Іваниця, № 89, 1932), «Виявлено перехований хліб у куркулів» («В соціалістичний наступ», Добрянка, № 23, 1932), «Тесенко Іван кращий вартовий соц. урожаю» («Більшовицький шлях», Корюківка, № 79, 1933), «Штурмом буксирних бригад — в бій за хліб» («Колективіст-ударник», Недригайлів, № 2, 1932), «Наслідуйте приклад кращих» («Нове село», Ніжин, № 134, 1932) та інші заохочували поповнювати загони активістів. Іншу оцінку діям «буксирників» наважився зробити очевидець їхньої роботи, член Коханівської сільради Конотопського району Федчун: «Буксирщики це не люди, а звірі» («Комуна», Конотоп, № 9, 1932).

Тих, хто вправно співпрацював з партійно-радянською владою, чекала винагорода. Так, на початку 1932 р. у Менському районі за виконання і перевиконання хлібозаготівель голови сільрад, колгоспів та партосередків отримали путівки на курорти в Одесі та Криму, а сільські комсомольські осередки та сільський актив були премійовані дефіцитним крамом («Колгоспна праця», Мена, № 8, 1932). Премійовано промисловими товарами низку колгоспників та контрактантів Недригайлівського району, які після вивершення свого плану хлібозаготівлі пішли працювати в буксирні бригади на кутки, відбираючи останнє в односельчан («Колективіст-ударник», Недригайлів, № 18, № 22, 1932). Отримали премії керівники куткових бригад у Сновському

районі («Соціалістичний наступ», Сновськ, № 24, 1932). Передовики «хлібозаготівельного фронту» Ніжинського району заробили: по 100 крб секретарі партійних осередків сіл Липів, Рогу, Вертіївки, Вересочі (нині село Куликівського району) та Прохорів, Омбишу, Хорошого Озера (нині села Борзнянського району); 50–100 крб дісталось головам і секретарям сільрад та виробничих товариств («Нове село», Ніжин, № 12, 1932).

Водночас районна преса фіксує випадки інших типів поведінки, зокрема відмови від участі у хлібозаготівельних кампаніях. Наприклад, члени Рожковицької сільради Середино-Будського району Є. Солодуха та М. Чемодур заявили, що вони у буксирну бригаду працювати не підуть, адже «Хліба у селян вже немає. Куркулів у Рожковичах було два, так їх розкуркулили — лишились самі бідняки» («Конопляр С-Будщини», Середино-Буда, № 78, 1932). Непоодинокими були втечі з буксирних бригад. «Нікуди йти, нічого робити, де ж візьмемо хліба, коли люди кажуть нема?», — виправдовувалися втікачі з «хлібозаготівельного фронту» Менського та Носівського районів («Горбенко й Скляр потурають куркулеві», «Колгоспна праця», Мена, № 5, 1933; «Мрин, міцніше тримай темпи хлібозаготівлі!», «Червона Носівщина», Носівка, № 4, 1933). Направлений з олійного комбінату № 14 міста Ніжина у с. Дрімайлівку С. Д. Глушаков під час проведення хлібозаготівлі відмовився брати хліб у твердоздатця й втік, іншого разу — взагалі відмовився їхати до підшефного села в справі хлібозаготівель, за що й був як «агент класового ворога» виключений з партії та звільнений з роботи («Нове село», Ніжин, № 132, 1932). Траплялися випадки, коли, наражаючи себе на небезпеку, члени хлібозаготівельних бригад попереджували селян, що на останніх були подані заяви до сільрад за переховування хліба («Червона Носівщина», Носівка, № 10, 1932).

На сторінках преси Чернігівщини можна знайти вдосталь публікацій, що «викривають вади» осіб, залучених до хлібозаготівель, з різних соціальних груп. Такі матеріали повинні були продемонструвати найнижчим ланкам виконавців небезпеку непокори політико-господарчим кампаніям тоталітарної країни. Серед повідомлень «Учительство нехтує роботу на сотнях» — висміюються вчителі спілки «Робос» с. Ярославки Бобровицького району, які не працювали на хлібозаготівлі («За суцільну колективізацію», Бобровиця, № 21, 1932); «Дезертири хлібозаготівельного фронту» — догану з попередженням отримали члени Гузавської сільради Березнянського району (нині Менський район) за втечу з кутків села під час хлібозаготівель («За більшовицькі темпи», Березна, № 8, 1933); «Спільників куркульні — із сільради, до суду» — виведено із складу членів Ольшанівської сільради Іваницького району (нині село Ічнянського району) Ведмідського та Кролика та закликано віддати їх до суду за категоричну відмову працювати на кутках («Соціалістичний наступ», Іваниця, № 85, 1932); «Дезертири з хлібозаготівельного

фронту» — у розшук оголошені зниклі безвісти студенти Козелецького технікуму Безнощенко та Мозговий, яких відрядили для участі у хлібозаготівельній бригаді («Розгорнутим фронтом», Козелець, № 95, 1932).

На шпальтах місцевих газет розкрито факти негативної реакції молоді на хлібозаготівлі, зокрема і членів комсомолу. Таких осіб нещадно «розвінчували» та критикували, відразу поставало питання про їх виключення з комсомолу та партії. Так, у лютому 1933 р. з комсомольського осередку комуни «КІМ» Носівського району «за саботаж хлібозаготівель, за зв'язок з куркульсько-глитайським елементом» як зрадників партії було виключено низку осіб («Червона Носівщина», Носівка, № 17, 1933). У статті «Як Духанівські комсомольці «борються» за хліб» закликали вигнати тих комсомольців Духанівського осередку Буринського району, які «розклалися» і не працювали на хлібозаготівлі («Колективіст Буринщини» Буринь, № 119, 1932). У таких повідомленнях, як «Дизертирів — із комсомолу», «Той не комсомолець, хто не бореться за хліб» йдеться про втечі комсомольців та їх подальше виключення з організації («Комунар», Городня, № 190, 1932; «Соціалістичний наступ», Іваниця, № 87, № 98, 1932). Подібні ситуації знаходимо у місцевій пресі Коропського («Поліський комунар», Короп, № 89, 1932; № 2, 1933), Остерського («Колгоспне життя», Остер, № 106, № 112, 1932), Корюківського («Більшовицький шлях», Корюківка, № 118, 1932), Середино-Будського («Конопляр С-Будщини», Середино-Буда, № 99, № 103, 1932), Добрянського («В соціалістичний наступ», Добрянка, № 147, 1932) та інших районів. Як бачимо, всюди була молодь, яка намагалася оминати «хлібозаготівельні роботи» і, використовуючи різні причини, unikнути їх.

У потуранні «куркулеві» звинувачували уповноважених на хлібозаготівлі від РПК та РВК. Зокрема, уповноважений по Білейківській сільраді Козелецького району виступив на захист контрактантів: «Вони здали все, що могли й хліба в них — нема» («Розгорнутим фронтом», Козелець № 11, 1933). М. Трусевич, уповноважений по Зноб-Новгородській сільраді Середино-Будського району, усвідомлюючи, що в так званих «куркулів» хліба немає, намагався обійти систему і радив своїм бригадирам: «Коли ви йдете до твердоздатника стягати хліб, то беріть обов'язково паперу й гострого олівця і, коли він скаже, що хліба в нього вже немає, зараз же складайте про це акта, в якому зазначте, що такий-то чоловік — хороший, радянську владу підтримує, соціалізм будувати погоджується, але хлібозаготівлі виконати не може — не вродило в нього. Просимо його не турбувати й зі списку твердоздатців викреслити. Внизу не дуже розбірливо підпишіться й акт здайте до с/ради — ми тут розберемося» («Конопляр С-Будщини», Середино-Буда, № 64, 1932).

Однією з домінантних тем у тогочасній місцевій пресі була критика «поступок», що їх здійснювали окремі голови сільських рад, колгоспів, бригадири, інші керівники середньої і низової ланок щодо

голодуючого населення. Насправді ж газети таким чином зафіксували добровільний та усвідомлений особистий вибір на користь людяності під час Голодомору. Так, у кореспонденції лише Березнянського району у листопаді-грудні 1932 р. згадані наступні випадки: член Березнянської сільради С. Садовий не дозволив застосовувати хлібозаготівельним бригадам репресивних заходів до так званих «злісних нездавців хліба»; секретар партосередку при радгоспі «Червоний хутір» Музиченко відкрито заявив, що «куркулів зараз нема, вони вже давно розкуркулені»; голови колгоспів району Ревус, Партика, Далай «ховали хліб від держави, провели злочинно обмолот»; секретар партосередку Болотін під час проведення хлібозаготівлі кинув роботу й зник («Агентам куркулів, зривщикам хлібозаготівлі — в органах пролетарської диктатури місця нема», «Агентам куркуля не місце в лавах партії», «Політична короткозорість партосередків дає можливість пролазити до лав партії куркульським агентам», «За більшовицькі темпи», Березна, № 105–106, № 114, 1932). Направлений від обкому партії з Чернігова до с. Ярославки Бобровицького району уповноважений Лацман, оцінивши місцеву ситуацію, не тільки кинув керувати кутковими хлібозаготівельними бригадами, а й заявив «хліба нема» («За суцільну колективізацію», Бобровиця, № 123, 1932). Активісти Носівської сільради Сновського району К. Івашкевич та Т. Бойко на засіданні президії сільради захищали контрактантів: «в них хліба нема» («Соціалістичний наступ», Сновськ, № 90, 1932). Звісно, цих людей відсторонили від виконання своїх обов'язків, більшість із них отримали тавро «агент куркуля, що допомагав куркулеві в його підривній роботі», їхні справи були передані до слідчих органів під формулюванням «За відсутність рішучої боротьби з куркулем, ганебне відставання хлібозаготівель та систематичне невиконання політично-господарських планів».

Висміювання на сторінках районних газет та слідству у відповідних органах підлягали представники сільської адміністрації, які наважувалися говорити про завищені хлібозаготівельні плани. Для радянської влади це були «експертники», «переродженці», «тяжкуні», «чужі елементи», які «не виправдали себе на хлібозаготівельному фронті» та «стали на прямий шлях зради партії». Заяви голів сільрад про нереальні плани хлібозаготівлі можна знайти у всіх «районках» Чернігівщини, зокрема у таких статтях: «Допомагають куркулеві зривати хлібозаготівлі» («За суцільну колективізацію», Бобровиця, № 95, 1932), «Лавров, Нарбут, Леоненко не виправдали себе на хлібозаготівлях», «Партія жорстоко карає куркульських агентів з партквитками» («Колективіст Буринщини», Буринь, № 6, № 13, 1933); «Розгромити куркульський опір хлібозаготівлі» («Соціалістичний наступ», Варва, № 83, 1932); «Дезертирові з хлібного фронту, зраднику партії — Мегему суворе покарання» («Розгорнутим фронтом», Козелець, № 1, 1933); «Подурема — зривник

хлібозаготівлі» («Комунар», Конотоп, № 115, 1932); «Рейментарівські опортуністи зривають хлібозаготівлі» («Більшовицький шлях», Корюківка, № 82, № 83, 1932); «Куркульський соловей» («Шлях колгоспника», Новгород-Сіверський, № 25, 1932); «Куркульських агентів вигнати з сільради» («Колективіст-ударник», Недригайлів, № 18, 1932), «Авдівська сільрада й партосередок потурають куркульській роботі» («Соціалістичне життя», Понорниця, № 4, 1933), «Кулацкой агентуре нет места в партии», «Кулацкие агенты, саботажники хлебопоставок Солдатенко и Верченко исключены из партии и пролетарским судом наказаны» («Ленинский путь», Путивль, № 110, 1932; № 5, 1933) тощо.

На шпальтах районних газет знаходимо прямі вказівки на те, що хлібозаготівельні кампанії набували страхітливого характеру. «В кулаків лишків нема, доки їх заготовляти», — повідомляв член Сріблянської сільради Варвинського району (нині селище міського типу, центр Срібнянського району) М. В. Якименко; уповноважений Горобіївської сільради (нині село Срібнянського району) К. Коваленко, захищаючи контрактантив, обурюючися: «Хліба в них немає, що ж вони будуть виконувати»; такою самою була реакція члена Сокиринської сільради (нині село Срібнянського району) М. І. Коваленка («Кулацький агент — уповноважений сільради», «Грає в кулацьку дудку», «Соціалістичний наступ», Варва, № 17, № 21, 1932). Заява «хліба немає» була вироком для доль низки начальників Городнянського («Комунар», Городня, № 212, 1932), Дмитрівського («Колгоспник Дмитрівщини», Дмитрівка, № 10, 1933), Конотопського («Комуна», Конотоп № 146, 1932), Сновського («Соціалістичний наступ», Сновськ, № 98, 1932), Ніжинського («Нове село», Ніжин, № 22, 1932), Шосткинського («Зоря», Шостка, № 18, № 89, 1932), Середино-Будського («Конопляр С-Будщини», Середино-Буда, № 61, 1932) та інших районів.

Легко спрогнозувати долю тих керівників, які на партзборах, пленумах сільрад повідомляли, що збіжжя з голодуючих сіл вивозити не можна, та відмовлялися застосовувати «законні» репресії, перешкоджали вивезенню хліба з сільрад («Куркульський агент з партійним квитком», «Ще не розбито куркульського опору в хлібозаготівлях» («Колективіст Буринщини» Буринь, № 118, № 120, 1932); «Зламали хребет куркульському опоріві» («Червона Носівщина», Носівка, № 119, № 120, 1932; «Підкуркульників, зривників хлібозаготівель — до судової відповідальності» («Конопляр С-Будщини», Середино-Буда, № 97, 1932); «Зривника хлібозаготівлі покарано» («Прапор комуни», Бахмач, № 53, 1932).

Певне місце на сторінках періодичних видань відводили трактуванню «розбазарюванню та привласненню колгоспного хліба», «незаконного витрачання продуктів», «незаконного списування продуктів» — діям, які радянська влада розцінювалися як кримінальні, але які насправді були виплатами колгоспникам за уже відпрацьовані трудовні. Справи голів,

секретарів, рахівників, комірників сільрад та колгоспів, які дозволили собі слабкість заплатити за здійснену роботу голодним селянам, були передані до суду під формулюванням «зрив господарчо-політичних кампаній». Під заголовками «Про стан Лукашівського колгоспу ім. Сталіна» («За суцільну колективізацію», Бобровиця, № 91, 1932), «Повернути розкрадений і незаконно розданий хліб» («Поліський комунар», Короп, № 7, 1933), «Клясового ворога викрито» («Нове село», Ніжин, № 126, 1932) знаходимо чимало інформаційних повідомлень про такі «злочини» проти радянської влади.

Загалом важко порахувати кількість статей у пресі, у яких районні працівники та сільські активісти ухилиються та відмовляються від роботи з хлібозаготівлях. Очевидно, що місцева періодика, дотримуючись балансу в поданні позитивної і негативної інформації, висвітлювала далеко не всі подібні випадки. Однак показовими є витримки «Із звітної доповіді тов. Горлова за роботу РПК» Бобровицького району від червня 1932 р. Згідно з наведеною у ній статистикою, за звітний рік у районі було притягнуто до відповідальності та виключено з партії 15 осіб (або 20,8 % від усієї кількості виключених) за викривлення лінії партії; 13 осіб (або 15,3 %) за прояви правого ухилу на практиці; 5 осіб (6,5 %) за партійну невитриманість та дезертирство з роботи та 5 осіб (6,5 %) за зв'язок з чужим елементом. Таким чином, більшість виключень з партії у районі відбулися у зв'язку з «проявом правого ухилу і лівих закрутів», до того ж окремо відзначили керівників Ново-Басанського, Рудьківського та інших партосередків, які «вперто відмовлялися визнати помилковість своїх явно опортуністичних дій» («За суцільну колективізацію», Бобровиця, № 53, 1932).

Отже, партійно-радянське керівництво повністю контролювало редакційну політику місцевої преси. Районна періодика спонукала людину до ухвалення потрібного рішення, постійно тримала її в напруженні, а каральна репресивна система позбавляла можливості вчинити інакше. Загалом особи, які відмовилися від злодіянь проти голодних селян, підлягали висміюванню, цькуванню та покаранню на рівні з «куркулями», «глитаями», «петлорівцями», проти яких слід було «боротися». Показовим є повідомлення районної газети Іваницького району від середини листопада 1932 р., про занесення на «чорну дошку» активісти села Іваниці за «ганебну роботу на кутках по хлібозаготівлі» («Соціалістичний наступ», Іваниця, № 81, 1932). Такий репресивний захід демонстрував найнижчим ланкам виконавців хлібозаготівель небезпеку непокори.

Таким чином, на час Голодомору в підрадянській Україні склалася та активно функціонувала мережа районної періодики, яка нині є цінним допоміжним джерелом у вивченні подій 1932–1933 рр. Шпальти районних газет містять значний інформативний потенціал про перебіг хлібозаготівельних кампаній, зокрема, і про їх низових виконавців.

Газетні матеріали не тільки відбивають настрої та моделі поведінки учасників проведення хлібозаготівель, а й допомагають досягнути трагедію вибору особистості під час Голодомору.

Список використаної літератури:

1. Костів М. Хлібозаготівельна кампанія 1932 року на Чернігівщині (за матеріалами місцевої преси). // Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції «Штучні голоди в Україні в ХХ столітті» (Київ, 16 травня 2018). С. 165–170.
2. Сипченко І. Районна преса Сумщини 30-х рр. ХХ ст. як засіб ідеологічного впливу на маси. *Образ*. 2015. Вип. 1. С. 130–137.
3. Сипченко І. Феномен «ворога народу» у місцевій пресі Сумщини 30-х рр. ХХ століття: особливості культивування та еволюція образу. *Образ*. 2014. Вип. 15. С. 122–129.
4. Тимошик М. Місцева преса як чинник комунізації та денационалізації українського села довоєнної доби. *Сіверянський літопис*. 2016. № 4. С. 164–178.
5. Тимошик М. Районні газети як організатори сількорівського руху в умовах ствердження в Україні комуно-більшовицької системи. *Сіверянський літопис*. 2017. № 4. С. 215–222.

References:

1. Kostiv, M. (2018) Khlibozahotivselna kampaniia 1932 roku na Chernihivshchyni (za materialamy mistsevoyi presy). In *Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovoi konferentsiyi "Shtuchni holody v Ukraini v 20 stolitti"* (Kyiv, 16 travnia 2018). [In Ukrainian].
2. Sypchenko, I. (2015). Raionna presa Sumshchyny 30-kh rr. 20 st. yak zasib ideolohichnoho vplyvu na masy. *Obraz*. (1). [In Ukrainian].
3. Sypchenko, I. (2014). Fenomen «voroha narodu» u mistsevii presi Sumshchyny 30kh rr. 20 stolittia: osoblyvosti kultyvuvannia ta evolyutsiia obrazu. *Obraz*. (15). [In Ukrainian].
4. Tymoshyk, M. (2016). Mistseva presa yak chynnyk komunizatsiyi ta denatsionalizatsiyi ukraiyinskoho sela dovoiennoyi doby. *Siverianskyi litopys*. (4) [In Ukrainian].
5. Tymoshyk, M. (2017). Rayonni hazety yak orhanizatory silkorivskoho rukhu v umovakh stverdzhennia v Ukraiyni komuno-bilshovytskoyi systemy. *Siverianskyi litopys*. (4). [In Ukrainian].

K. Lukianets
Ph. D. in History, Senior Researcher
Holodomor Research Institute
Kyiv, Ukraine

EXISTENTIAL CHOICE OF LOCAL EXECUTANTS OF GRAIN PROCUREMENTS DURING THE HOLODOMOR (ON THE MATERIALS OF THE CHERNIHIV REGION'S LOCAL PRESS)

The article deals with the problem of the existential choice of local executants of grain procurements during the Holodomor. Attention has been drawn to the local newspapers of Chernihiv region as a source of exploring existential choice of a person in 1932–33. The features of the regional press of the Chernihiv region in 1932–33 were analyzed. Much attention was given to subject and content of the published materials in the local newspapers. It was established that the regional press materials are mainly devoted to those people who have best implemented in life the Communist Party's policies and to those who have implemented them worst. In this way, the press captured the existential choice of the individual, and reflected the moods and behavior of local executants of grain procurements. It should be noted that the district press almost did not cover the reasons why the person acted in one or the other way, it records the final fact of choice are given only. In spite of this, regional newspapers help to understand the depth of the tragedy of personality choices during the Holodomor.

Key words: Holodomor, local executant, grain procurements, existential choice, local press, Chernihiv region.

Т. Григоренко,
заступник директора з наукової роботи
Черкаський обласний краєзнавчий музей
Черкаси, Україна

РОЛЬ СІЛЬСЬКИХ АКТИВІСТІВ ТА РОБІТНИКІВ-25-ТИСЯЧНИКІВ У СКОЄННІ ЗЛОЧИНУ ГОЛОДОМОРУ ПРОТИ СЕЛЯН ЧЕРКАЩИНИ

У статті йдеться про трагічні роки Голодомору 1932–1933 рр. на Черкащині. Саме під час цієї трагедії яскраво проявлялися людські негативні й позитивні якості. З одного боку, хтось допомагав вижити іншим, з другого — були активні провідники та виконавці політики більшовицької партії, що призвела до Голодомору.

Зокрема, з'ясовано роль сільських місцевих активістів, а також робітників, які приїздили для проведення хлібозаготівель та «розкуркулювання» на село. Саме вони відіграли вирішальну роль у створенні штучного голоду в Україні у 1932–1933 рр.

Ключові слова: Голодомор, сільські активісти, комнезам, 25-тисячники, реквізиції.

Так склалося, що в історії України багато трагічних сторінок, але страшний Голодомор 1932–1933 рр. — чи не найжахливіша з них. Трагізм людомору ще й у тому, що впродовж десятиліть на нього було накладено сувору заборону. Партійно-державне керівництво пильно приховувало його від людей. Навіть у період хрущовської відлиги, коли відкрито заговорили про масові репресії 1930–1950-х рр., Голодомор в Україні вперто замовчували. І це тоді, коли за кордоном проводили наукові дослідження нашої історії, друкували спогади очевидців, створювали меморіали жертвам Голодомору.

Із розпадом радянської комуністичної системи та проголошенням Україною незалежності з'явилася можливість повернути із забуття чимало соціальних та історичних проблем. У першу чергу це стосується історії українського села у 1920–1930-х рр. В умовах появи все більшої кількості наукових досліджень з історії ХХ ст. відбувається зростання ролі джерелознавства та розроблених ученими цієї галузі прийомів і методів роботи з документальними джерелами. Архівні дослідження вперше вводять в науковий обіг значний масив раніше не відомих документів, особливо тих, які до недавнього часу перебували під грифом «секретно» і не були доступні ані дослідникам, ані широкій громадськості.

Такі дослідження були проведені на базі регіональної історії Черкаської області України, минуле якої тісно пов'язане з селянством, оскільки регіон здавна вважають переважно аграрним. У дослідженнях репресій українського селянства в цілому і селян Черкащини зокрема було використано фонди декількох архівів: Державного архіву Черкаської області, Галузевого архіву Служби безпеки України та архіву Управління Міністерства внутрішніх справ України в Черкаській області, а також спогади очевидців Голодомору.

Архівні джерела — це переважно документи радянських установ, виконавчих комітетів та партійно-комсомольських органів, які розповідають про діяльність цих органів влади як в центрі, так і на місцях.

Також було вивчено чимало документів, що стосуються діяльності сільських органів влади, а саме сільських рад та комітетів незаможних селян, які відіграли важливу роль у здійсненні програми комуністичних перетворень в українському селі. Слід відзначити активну роль активістів-незаможників ще в період проведення хлібозаготівель та «розкуркулення». Вони ставали основними виконавцями державної політики на селі, і законодавчо, і безпосередньо здійснюючи репресивні дії щодо заможних селян та одноосібників, які не бажали вступати до колгоспів.

Доля сільських активістів, які брали активну участь у хлібозаготівлях чи репресивних діях проти селян, складалася по різному: одні досягали кар'єрного росту та державних відзнак, інші — були репресовані та покарані за невиконання державних завдань і планів. Були й такі, які самі потім голодували та помирили разом з іншими селянами вже у 1933 р.

Голодувати селяни почали ще задовго до 1933 р., адже для виконання хлібозаготівельних планів потрібно було здавати чи не весь вирощений урожай. Під час хлібозаготівель взимку 1931–1932 рр. з колгоспів вилучали навіть насінневий фонд, призначений для оплати праці колгоспників.

Так, у зверненні уповноваженого артїлі ім. Блюхера Драбівської сільської ради (сільрада) до Харківського обласного комітету (дата 29.05.1932 р.) вказано, що під час хлібозаготівлі вивезено весь страхфонд, а колгоспникам було видано по 900 г, але в останню кампанію, у зв'язку з відсутністю хліба в артїлі (м'яко кажучи), членам колгоспу було запропоновано здати державний хліб на трудовні. «В колгоспі голод, їдять сурогати, є попухлі з голоду й смертні випадки серед дітей» [10, с. 14]. Саме в такій обстановці у відповідь на запит Сталіна генеральний секретар Центрального комітету комуністичної партії більшовиків України (ЦК КП(б)У) С. Косіор телеграфував 26 квітня 1932 р.: «У нас є окремі випадки і навіть окремі села голодуючі, однак це тільки результат окремого головоотяпства, перегинів, особливо

стосовно колгоспів. Всілякі розмови про “голод” на Україні треба категорично відкинути» [3, с. 115].

Державне і партійне керівництво України не ставило собі за мету віднайти причини невиконання республікою хлібозаготівельних планів і появи голоду, а натомість переклало відповідальність на нижчі ешелони влади. Гучна «драбівська справа» прогрімала тоді на всю Україну. Цей процес повинен був реабілітувати вищу владу республіки перед Москвою, звинувативши у невиконанні хлібозаготівель на місцевих керівників.

У газетах «Радянське село», «Вісті ВУЦВКу», «Пролетарська правда» з номера в номер публікували новини з цього процесу, який, до речі, має безпосередній зв'язок із Черкащиною. У чому ж його суть? Наводимо цитату з газети «Радянське село» від 24.06.1932 р.: «1932 року від окремих членів партії й безпартійних колгоспників одержані сількорівські дописи й заяви про масове викривлення генеральної лінії партії в Драбівському районі» [2].

Спеціальна комісія ЦК КП(б)У, що обстежувала стан району, ствердила правдивість заяв колгоспників до ЦК КП(б)У і констатувала, що в «...хлібозаготівельній кампанії 1931 року районні керівні партійні і радянські органи грубо викривлювали політику партії, замінили в боротьбі за хліб масово-політичну роботу», «...бійки, обурливе порушення елементарних вимог закону стало системою в Драбівському районі. Було так, що в колгоспі забирали хліб, потрібний на сібу навіть тоді, коли колгоспи виконали й перевиконали план» [5]. З обвинувачення випливає цікавий висновок: план хлібозаготівлі був цілком реальним, принаймні для Драбівського району, і лише адміністративні зловживання стали причиною його невиконання.

Суд вислухав свідчення 129 селян багатьох сіл району. 34 особи (уповноважені районних виконавчих комітетів (РВК), голови сільських рад, секретар РПК та ін.) були засуджені до позбавлення волі строком від 1,5 до 5 років.

Постійно погіршуючись, становище на селі стало справді трагічним під час жнив 1932 р. Селяни не почувалися господарями, бо вироблена у колгоспі продукція не ставала власністю колективу. Це питання розв'язували просто: перед загрозою голоду колгоспники приховували частину продукції ще до її вивезення. Замість того, щоб покласти край виробничим відносинам, що змушували колгоспників красти власну продукцію, Сталін та його оточення обрали шлях репресій, безпосередніми виконавцями яких стали сільські активісти.

Тогочасні українські газети містять силу-силенну сюжетів, де революційна пильність стала на перешкоді «ворогам колгоспного ладу». Навіть у школі діти співали: «Видно нам із вишки, як простує нишком ворог до пшениці, держачи мішок» [9, с. 19].

Петро Матвійович Авраменко родом з с. Синявки Канівського району розповів: «Раз я зайшов на бурякове поле і вирив собі й сестричку (4 роки) два бурячки, такі, як олівець. Сестричка була пухла від голоду. Хтось із місцевих посіпак забрав нас і привів у контору колгоспу. За розкрадання соціалістичної власності голова (прізвище його було Коломієць) поставив мене, семирічного, до стіни, взяв рушницю, вставив патрона і почав цілитись. Потім узяв якусь вірвовку і почав нас обох бити» [9, с. 20].

Впродовж другої половини 1932 р. уряди Української Радянської Соціалістичної Республіки та Радянського Союзу прийняли до півсотні постанов, розпоряджень та інструкцій, що стосувалися хлібозаготівель. Аналіз цих документів дає підстави твердити, що вони методично штовхали народ до голоду. Як приклад наведемо лист ЦК КП(б)У «... всім секретарям райкомів, головам райвиконкомів, уповноваженим обкомів...

1. Во всех колхозах, не выполнивших план хлебозаготовок, в пятидневный срок вывезти все без исключения наличные колхозные фонды, в том числе и семенной, в счет выполнения плана хлебозаготовок.

2. Всех, оказывающих этому делу сопротивление, в том числе и коммунистов, арестовывать и передавать суду...» [12].

До справи хлібозаготівель долучили органи юстиції, прокуратури, терміново створювали виїзні суди. Райвиконкомам було надано право перерахувати в хлібозаготівлі всі колгоспні, насіннєві, продовольчі, фуражні фонди. Місцеву владу зобов'язали вилучати хліб, розкрадений під час жнив, молотьби й перевезення. Цим самим держава дозволяла масові обшуки у селян із конфіскацією знайдених запасів. Запроваджували практику натуральних штрафів (продовольством) з колгоспників та одноосібників — боржників по хлібозаготівлях.

Хлібозаготівельним органам та їхнім агентам надавали необмежені права, адже мета була непорушна — план за будь-яку ціну. В народі їх називали по-різному: «буксири», «червона мітла», «кональці», тобто виконавці, «чорношкірі» (за колір тужурок), «червоні свати».

Складали вони так звані «буксирні бригади», на чолі яких стояли члени сільського виконкому, сільської ради чи уповноважені з району. Як правило, основними методами роботи «буксирів» були грабунок і побиття людей.

У «Думі про голод» кобзар Єгор Мовчан так зобразив цих сталінських попихачів: «Як наган узяв у руки, тоді він багатий, чоловіка оголив, та й пішов проклятий» [11, с. 18].

Наведемо інше документальне свідчення. До Черкаської районової робітничо-селянської інспекції у березні 1933 р. звернулася Бузько Тетяна Григорівна: «Грошову справу виплатила, хлібозаготівлі було нараховано 59 пудів, я оддала 25 пудів, а остальний комісія забрала. Я викопала повністю картоплю, що належала на мене..., а після цього»

забрали у мене остальну картоплю і квасиво з діжками. Картоплю забрали де яка була і після цього вигнали з хати і осталась я з дітьми ні при чім, а в хаті помістили штаб, хата не продана, але в хату не пускають...» [6].

За цим документом — страждання, поневіряння української сім'ї, вигнаної з хати у березні, залишеної без крихти хліба та без надії, бо ніяких радикальних заходів для порятунку влада не вжила. Натомість Тетяну Бузько звинуватили у саботажі, в тому, що вона закопала в трьох ямах і частково згноїла хліб замість того, щоб здати його в рахунок плану; навіть господарство її оцінили як «куркульсько-злочинне». Дивно, як може бути «куркулем» вдова із шістьма малолітніми дітьми. Старожили села згадують вдову Тетяну, яка ходила попід хатами, благаючи для своєї малечі хоч лущиння з картоплі. А діти мерли одне за одним. Як помирали останні двоє, мати вже не бачила — не дожила...

Прохав допомоги у робітничо-селянської інспекції й Скубенко з села Нечаївка Черкаського району. Його не врятувало те, що він на один пуд перевиконав тверде завдання по хлібоздачі. Комісія забрала у демобілізованого червоноармійця всі істівні припаси: жито, гречку, просо, навіть суржик. Просить Скубенко, щоб сільрада повернула хліб, бо «...сизу голодний, ні фунта хліба, ні копейки денег» [4].

Подібних скарг про свавілля хлібозаготівельних комісій у фондах архівів чимало.

У с. Вільхівець на Звенигородщині під час хлібозаготівельної кампанії 1932 р. вночі селян загнали в ставок та наносили побої [14].

До Смілянського дільничного прокурора надійшла скарга про те, що в с. Райгород Кам'янського району місцева влада проводить труси у колгоспників-бідняків, доводить їм посівні плани й за невиконання викликає до себе, саджає у холодні кімнати й тримає по цілій добі. Був випадок, що вагітну біднячку посадили в холодну кімнату на 12 годин, і через те, що вона перелякалася, у неї сталися передчасні пологи [14].

Сільські активісти, бідняки і середняки, створювали комісії з «розкуркулення», на своїх засіданнях приймали відповідні постанови і з червоними прапорами та революційними піснями йшли до «куркулів». Вривалися до заможних селян, виселяли їх з власних будинків, а майно розподіляли між собою. Нерідко майно «куркульського» господарства розпродавали з молотка та заарештовували господаря. Під час «розкуркулення», арештів і депортацій «куркулів» траплялися випадки, коли заможні селяни, бачачи трагедію своїх знайомих і сусідів, самі здавали хліб державі, намагаючись хоч якось врятувати свою сім'ю. В одному з документів тих часів з неприхованою іронією сказано: «Операція по кулаку, головним чином, торкнулася хлібних районів і така за нашими даними, дала позитивні результати, т. як.

після операції інше “куркульство” і міцні середняки, наявні у них надлишки хліба самі почали здавати в кооперацію. У деяких місцях є факти (Гельмязів), де куркульство після арешту нами деяких куркулів, здало хліб в кооперацію з червоними прапорами» [7].

Ось як описано дії сільських активістів на Звенигородщині у Літописі геноциду «Спадщина»: «У 1931 р. активісти почали забирати зерно в одноосібників, які не працювали в колгоспі, а потім і в колгоспників, які посіяли пшеницю на своєму городі. Таку роботу вони проводили аж до березня 1933 р., коли масово гинули люди. В Озірній для цього було створено 4 бригади. Вони заходили в кожну хату. Забирали все, що знаходили. У пошуку зерна били печі, фундаменти, груби. Розбивали жорна, горщики. Коли не знаходили нічого, викидали з діжок квашену капусту й помідорів. Щоб люди не змогли їх зібрати, топтали чобітьми. Дуже влучно назвав їх “душогубами” Павло Пантелеймонович Поштаренко. Він згадував зі сльозами на очах, як активісти знущалися з людей, забирали все до «бубки», до картоплини, а після цього гучно гуляли й горлали пісень, щедро пожираючи відібрані у людей продукти та горілку» [1].

Слід відзначити й роль комітетів незаможних селян, які виникли в Україні у 1920 р. й працювали до 1933 р. На окремих етапах вони змінювали свої функції в системі диктатури пролетаріату. Спершу, до введення нової економічної політики, комнезами організували радянську владу на селі, допомагали комуністам зламати опір «куркуля» і закріпити політичну й економічну перемогу радянської влади.

З переходом до непу почався другий етап діяльності комнезамів. І хоч держава зробила вимушений економічний відступ стосовно селян-власників, політичного відступу не відбулося. Комнезами продовжили «розкуркулювання» селян. А скликаний 22 лютого 1922 р. II Всеукраїнський з'їзд комітетів незаможних селян (КНС) поставив перед комнезамами нове завдання: «...очистити сільські ради від куркульського засилля, залучити до Рад середняцькі маси селянства і встановити твердий революційний порядок на селі» [13, с. 50].

19 вересня 1926 р. почався третій період діяльності комнезамів. Усі свої заходи комнезами проводили через сільради, сільськогосподарські і кредитні кооперації, комітети взаємодопомоги й інші громадські організації на селі. Однак, незважаючи на зміну статусу організації, радянсько-партійне керівництво й далі продовжувало розглядати комнезами як свою політичну опору на селі, у тому числі в переддень та під час Голодомору 1933 р.

Долі сільських активістів, які виконували партійні постанови, часто репресивними методами, склалися не однаково, особливо під час Голодомору. У 1933 р. у с. Коврай-ІІ Гельмязівського району був

заарештований Резнік Яким Павлович 1911 р.н., бідняк-комсомолец, виключений з комсомолу у липні 1933 р. Після арешту зізнався, що він написав 5 антирадянських листівок і розповсюдив їх у своєму селі. На питання, що спонукало його це зробити, він сказав: «Будучи комсомольцем, совместно с активом села принимал активное участие в раскулачивании и выселке кулачества, а также в проведении хлебозаготовок в прошлые года и за свою активную деятельность в период 1932–1933 гг., когда село находилось в тяжёлом положении и, как следствие к этому, настал период острого недоедания, влекшее смертность от голода — что переживал он и актив села, не получая продпомощи. На основе чего стало возрастать недоверие к соввласти, которое понимал так, что политика партии в конечном итоге не верна в отношении села. Острое недоедание возросло лишь вследствие специально проводимой к тому политики партии, колхозы себя не оправдывают и в них село добиться для себя ничего лучшего не сможет (якщо раніше актив грабував куркулів, то тепер разом здихають з голоду, що село знаходиться у кабалі, а колгоспи — це панщина для селян, вони виробляють хліб, але хліба не мають, умирають з голоду пачками, валяються трупи по селам і городам). І ось текст самої листівки: «Государству хлеба не отдавать, громить колхозные амбары и разбирать хлеб и делать расправу с активом села и комсомольцами» [8].

Ми не маємо безпосередніх доказів у документах, що Й. Сталін планував Голодомор заздалегідь. Однак те, що він як з самого початку, так і далі суворо вимагав невідкладної реалізації більшовицького курсу на селі, який спричинив страшні людські жертви, показало, що Сталін вважав Голодомор ефективним і цілком прийнятним засобом боротьби з українським селянством як «куркульсько-націоналістичним елементом», як основою української нації. Реалізаторами і виконавцями сталінського плану на селі були сільські активісти. Вони використовували всі можливі методи, у тому числі репресивні: реквізиції, арешти, висилки.

Список використаних джерел:

1. Вівчарик О. Смертельний голод. *Нова доба*. 2012. № 94. (22 листопада).
2. *Радянське село*. 1932. 24 червня.
3. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / кер. кол. упоряд. Р. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. 605 с.
4. Голод 1932–1933 років на Черкащині. Документи і матеріали / Держархів Черкаської обл. Авт.-упоряд. Т. Клименко, С. Кононенко, С. Кривенко. Черкаси: б.в., 2002. 224 с
5. Держ. архів Черкас. обл. Ф. Р-143. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 677.

6. Держ. архів Черкас. обл. Ф. Р-143. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 216.
7. Держ. архів Черкас. обл. Ф. Р-2113. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 649.
8. Держ. архів Черкас. обл. Ф. Р-5625. Оп. 1. Спр. 5305. Арк. 33–34.
9. Коваленко Л. Апокаліпсис (1933). *Людина і світ*. 1991. № 2. С. 14–21.
10. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор // пер. з англ. Київ: Либідь, 1993. 384 с.
11. Мовчан Є. Дума про голод. Дожилася Україна... Народна творчість часів голодомору і колективізації на Україні / Зібрав і прокоментував І. Бугаєвич. Київ: Український письменник, 1993. С. 17–19.
12. Панченко П., Славов В., Шмарук В. Аграрна історія України. Київ: Просвіта, 1996. 455 с.
13. Пахаренко В. Віті єдиного древа. Україна Східна і Західна в апокаліпсисі ХХ століття. Черкаси: Брама, 2005. 302 с.
14. Центр. держ. архів вищих органів влади і управління. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 117. Арк. 282.

References:

1. Vivcharyk, O. (2012, November 22). Smertelnyi holod. *Nova doba*, 94. [In Ukrainian].
2. *Radianske selo*. (1932, June 24). [In Ukrainian].
3. Pyrih, R. (Ed.). (1990). *Holod 1932–1933 rokiv na Ukraini: ochyma istoriykiv, movoiu dokumentiv*. Kyiv: Polityvdav Ukrainy. [In Ukrainian].
4. Klymenko, T., Kononenko, T., & Kryvenko, S. (Eds.). (2002). *Holod 1932–1933 rokiv na Cherkashchyni. Dokumenty i materialy*. Cherkasy: State Archive of Cherkasy Region. [In Ukrainian].
5. Stare Archive of Cherkasy Region, fund P-143, inventory 1, file 30, sheet 677.
6. Stare Archive of Cherkasy Region, fund P-143, inventory 1, file 35, sheet 216.
7. Stare Archive of Cherkasy Region, fund P-2113, inventory 1, file 56, sheet 649.
8. Stare Archive of Cherkasy Region, fund P-5625, inventory 1, file 5305, sheets 33–34.
9. Kovalenko, L. (1991). Apokalipsys (1933). *Liudyna i svit*, 2 (pp. 14–21). [In Ukrainian].
10. Conquest, R. (1993). *Zhnyva skorboty: Radianska kolektyvizasiia i holodomor* (Trans.). Kyiv: Lybid. (Original work published in 1986).

11. Movchan, Ye. (1993). Duma pro holod. In Buhaievych, I. (Ed). *Dozhylasia Ukrainiina... Narodna tvorchist chasiv holodomoru i kolektyvizatsiyi na Ukraini* (pp. 17–19). Kyiv: Ukrainiyskyi pysmennyk. [In Ukrainian].
12. Panchenko, P., Slavov, V., & Shmaruk, V. (1996). *Ahrarna istoriia Ukrainy*. Kyiv: Prosvita. [In Ukrainian].
13. Pakharenko, V. (2005). *Viti yedynoho dreva. Ukraina Skhidna i Zakhidna v apokalipsysi 20 stolittia*. Cherkasy: Brama. [In Ukrainian].
14. Central State Archive of Supreme Authorities and Governments of Ukraine, fund 1, inventory 8, file 117.

T. Hrigorenko,
Deputy Director for Research
Cherkasy Regional Museum
Cherkasy, Ukraine

THE ROLE OF RURAL ACTIVISTS AND 25-THOUSAND WORKERS IN THE PROCESS OF THE HOLODOMOR CRIME AGAINST FAMERS OF CHERKASY REGION

The article tells about the tragic years of the Holodomor of 1932–1933 in Cherkasy region. During this tragedy, there were clearly shown human negative and positive qualities. On the one hand, one was helping others survive, on the other, there were the performers and executors of the Bolshevik Party policy, which led to the Holodomor. The story of rural local activists and workers who came to produce grain seizures and dekulakization in the village is studied. They played a decisive role in creating an artificial famine in Ukraine in 1932–1933.

Keywords: Holodomor, village activists, komnezam, 25-thousand workers, requisitions.

І. Еткіна,
кандидат історичних наук, доцент
Національний університет
«Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка,
Чернігів, Україна

ПРАЦІВНИКИ ПОЛІТВІДДІЛІВ МТС — СПІВВИКОНАВЦІ ГОЛОДОМОРУ (НА МАТЕРІАЛАХ ПІВДЕННИХ РАЙОНІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті проаналізовано документацію політвідділів МТС південних районів Чернігівської області. Доведено, що працівники цих органів влади безпосередньо впроваджували злочинні накази Кремля на місцях у 1933–1934 рр., що призвело до масової смертності селянства внаслідок голоду. З'ясовано фахові та морально-етичні якості кадрів політвідділів. Зроблено висновок про низький рівень освіти й культури працівників політвідділів МТС, відсутність моральних цінностей, підміну їх більшовицькою ідеологією, брак співчуття до жертв Голодомору

Ключові слова: Голодомор, політвідділи МТС, селянство, ДПУ, виконавці злочинів, жертва.

Наближаючись до відрізка трьох десятиліть від проголошення незалежності України, суспільство ще не готове усвідомити весь масштаб трагедії, що розгорнулася на наших землях у 1932–1933 рр. Одна з причин, на нашу думку, полягає в тому, що впродовж цього часу пересічний громадянин чув винятково про жертв Голодомору-геноциду. Утім, на відміну від нацистських злочинців, яких шукають і судять через десятиліття, була відсутня інформація про конкретних виконавців Голодомору-геноциду на місцях, які відбирали останні продукти у родин, виселяли т. зв. «куркулів», били селян, арештовували за зрізані колоски, виганяли їх з колгоспів, прирікаючи дітей на голодну смерть. Відсутність осуду, нехай і через століття, знецінює трагедію в очах загалу, створює умови для подальшого потурання кремлівському злу.

Чернігівські дослідники С. Горобець та С. Будко [21] вже розпочали процес викриття конкретних злочинів та їх виконавців, де показано саму «кухню» впровадження геноциду на місцях, жахи проти людяності, які ховалися за абстрактними поняттями «колективізація», «розкуркулення», «побудова соціалізму на селі», «індустріалізація», «змичка селянства з пролетаріатом» і т. д. Ця студія висвітлює злочини

більшовиків на теренах Чернігівського району, називаючи конкретні імена конкретних виконавців, а не багатоликий і водночас анонімний «комуністичний режим».

Ми продовжуємо цю роботу на теренах півдня Чернігівської губернії. Пропонована стаття має за мету на матеріалах фондів політвідділів машинно-тракторних станцій (МТС) продемонструвати персоналії виконавців злочинних кремлівських рішень, зрозуміти їх психологічні мотиви, наскільки це дозволяють архівні документи.

Політвідділи МТС були сформовані у розпал Голодомору на початку 1933 р., на місцях цей процес затягувався. Нова структура під гаслами боротьби зі «шкідництвом, саботажем та контрреволюцією» керувала вилученням хліба у селян, що передбачало впровадження репресивної політики на місцях та тотального ідеологічного контролю на селі [20, с. 36–37].

Виконавців злочинів виказують документи, які, незважаючи на старання комуністичної влади замести сліди, все ж залишилися у архівних фондах 30-х рр. Звіт за 1933 р. начальника політвідділу Яблунівської МТС Чалого начальнику політуправління МТС Наркомзему СРСР Крижинському, начальнику політсектора Наркомзему УРСР Асаткіну, начальнику політсектора Чернігівського обласного земельного управління Кудрявцеву [10, арк. 1–34] вирізняється особливим цинізмом. Документ займає 34 сторінки друкованого тексту, його автор виділив більше 20 пунктів. Традиційно такі донесення починалися з показників виконання завдань держави з хлібопостачання, кількості вирощених цукрових буряків, технічних культур, кількості оброблених площ під ярові, озимину, стану поголів'я коней, худоби, показників соцзмагання, отримання середнього врожаю. Після цього подано кількість зібраного шкідника — жука-довгоносика — 362 кг. Далі автор хизувався пошуком шкідників серед підлеглих, він пильно виявляв на всіх ділянках роботи «класових ворогів» та віддавав їх під суд, «притягував до суворой відповідальності». Під суд віддавали тих керівників колгоспів та членів партії, які намагалися не весь хліб здати державі, а залишити бодай щось в селі, оскільки на трудовень у 1932 р. по району припадало менше 1 кг хліба, що в перекладі з мови більшовицьких звітів означало розпал Голодомору. Середній врожай у 1933 р. порівняно з 1932 р. дещо зріс, але більшість колгоспів знову отримали менше 1 кг на трудовень. Це при тому, що норму трудовня (так само, як «урок» за часів кріпосного права в Російській імперії) колгоспник за день виконати фізично не міг, а заробітну платню хлібом він отримував 1 раз на весь рік і з неї мав годувати дітей і старих батьків.

Лише 16-м пунктом цього документу указано «політичний настрій села». Місцевий керівник Чалий звітує вищому московському, київському та обласному керівництву про збільшення смертності як про явище буденне. Він заспокоює їх тим, що населення до опору вже не

здатне: «Участилась смертность по колхозах встреча которой, как со стороны колхозников, так и единоличников была безразличная в ожидании быстрее умереть. Например: в колхозах села Яблунки с 1-го Января по 15-е Мая умерло 362 чел. Были случаи, что родители отказывались хоронить своих членов семьи. Политотделу приходилось принимать решительные меры по отношению к отдельным Сельсоветам и правлении колхозов о похороне их. Были случаи людоедства, неговоря о массовом воровстве с которым сами колхозники вели расправу, политотделу приходилось вести борьбу против анархических нарушений революционной законности» [10, арк. 12–13]. Наведений текст, на нашу думку, не варто перекладати українською, оскільки це цитата окупаційної влади, яка поставила собі за мету знищити місцеве населення. Точна цифра жертв їх не цікавила, оскільки трагедія с. Яблунівка подана як приклад, у сусідніх селах відбувається те саме, влада з цим обізнана, але зменшувати «завдання партії» і «вождя» не збирається. Виконавець Чалий взагалі не визнавав своєї провини, оскільки хлібопоставка виконана на 100 %. Він вимагав з людей, збожеволілих від страшних знущань, тільки вчасно поховати родичів «по-людськи». Хоча й за людей він їх не вважав, бо бідкався на нестачу посівматеріалу, фуражу та «кормів» для колгоспників, свідомо чи несвідомо прирівнюючи останніх до худоби, за поголів'я якої місцеві керівники відповідали значно серйозніше, ніж за збереження кількості населення.

Наведений документ доходив до повного абсурду і максимального цинізму навіть у тому, що кількість зібраного піонерами жука-довгоноса у 362 кг подана у 3-му пункті, а кількість померлих від голоду за півроку лише в одному селі — 362 людини — аж у 16-му пункті, як щось другорядне. Однак висновки перевершили і це. Політвідділ обіцяв «добити останки капіталістичних класів», до яких ця установа застосовувала «більшовицьку непримиримість». Ці слова потрібно читати не як абстрактне гасло, а як буквальну обіцянку знищити успішних господарів українського села, кістяк нації. Чалий хизується стилем політвідділівської роботи — «по новому работать, по новому руководить и доводитъ начатое дело до конца» [10, арк. 33]. Вони так і зробили — найбільш гідну, працелюбну, патріотичну частину села знищили фізично чи психологічно. Для того, щоб вислужитися вищому керівництву в Москві, працівники політвідділу неодноразово просили у товаристві «Динамо» та в міліції зброю для боротьби з «парикмахерами» — дітьми колгоспників та одноосібників, що зрізали верхечки колосків [11, арк. 43].

Хто ж були ці люди, готові втілювати відверто злочинні накази зверху і щоденно бачити їх наслідки — померлих страшною смертю або тисячі пухлих людей, які у відчаї з останніх сил ідуть на непосильну роботу в надії «хоч скуштувати хліба» [7, арк. 110 зв.—111] нового

врожаю? Відповіді на ці питання нам прояснюють автобіографії робітників політвідділів та їхні доноси («рапорти») вищому керівництву та органам ДПУ.

По-перше, всі працівники такого рівня були немісцевими, більше того, відбувалася їх постійна ротація по всій території СРСР. Крім заробітної платні, за яку в голодному селі неможливо було щось купити, вони разом з родинами («утриманцями») були забезпечені пайками по лінії ДПУ, що було неабиякою мотивацією для роботи. Користуватися своїм службовим становищем і брати продукцію сільського господарства з колгоспів чи селян їм було суворо заборонено. Це табу цілком спрацьовувало, оскільки при кожному політвідділі існувала посада заступника по зв'язках з ДПУ. Але і поза цією посадою суспільство було наскрізь пронизане системою доносів. Чи не кожна підозріла фраза чи п'яна лайка будь-кого від відповідального працівника політвідділу чи голови колгоспу до останнього з одноосібників доносилися нагору. Таким чином, працівники політвідділів як представники окупаційної влади не мали жодних сентиментів щодо місцевого населення.

По-друге, виконавці злочинних наказів були переважно людьми без належної освіти. Більшість указували в анкетах нижчу освіту. При цьому вони пройшли серйозну ідеологічну обробку в партійних школах або школах ОДПУ (для заступників по роботі з ДПУ, наприклад, Чистова з Прилуцького політвідділу). Програми цих шкіл були насичені людиноненависницькими темами про класову боротьбу та творами класиків марксизму-ленінізму-сталінізму. Накази згори, виступи вождів на чолі зі Сталіним або документи про причини звільнення або вичищення з партії їхніх колег вони читали з олівцем у руках, а потім «проробляли» серед партійного активу та маси колгоспників. Ставлення до основних постулатів було абсолютно некритичним.

Так, заступник начальника Прилуцького політвідділу Кабаков, який мав першу професію шевця взуття у Чернігові, а потім через комсомол та партшколу отримав указану посаду, у всіх нещастях 1932 р. звинувачував місцевих районних керівників, що були «головотяпами» та «перекручували лінію партії». Далі у звіті на ім'я вищого комсомольського діяча він правильно зазначає, що хоч і всіх винних прибрали, а смертність та випадки опухання у 1933 р. тільки збільшилися. А втім, замість відповіді читаємо стандартні комсомольські фрази: «Але ми працюємо з великим бажанням, знаючи, що виконуємо найвідповідальніше завдання зробити колгоспи більшовицькими, а колгоспників заможними» [4, арк. 27–28]. Такі, як Кабаков, не могли визнати навіть перед собою, що насправді вони вже зробили селян злиденними і продовжують їх нищити. Його особисту відданість ідеології більшовиків можна пояснити тим, що в дитинстві він запам'ятав звірства бандитів Галаки, від яких постраждав його старший брат та вся родина [8, арк. 5]. Чи співчував Кабаков

селянству? Як бачимо з документів, світ працівників політвідділів чітко поділений на «своїх» та «чужих». Кабаков обурювався, коли пухнули комсомольці або ударники, помиралі їхні батьки. Тоді він вимагав у голови колгоспу дати комсомольцям роботу, щоб ті отримали трудовні [2, арк. 16, 16 зв., 48]. Те, що роботи не вистачає всім іншим колгоспникам, його не обходить. Тим більше не варто чекати співчуття працівника політвідділу до будь-кого з «колишніх» (партійців, голів колгоспів, сільради, і т.д.) Кабаков письмово формулює страшну фразу: «Голова с/-ради СЕРГІЄНКО Пилип у нього попухли жінка та діти, і це він використовує для агітації зараз перевадає розмови “що ми всі пропали, скоро помremo” таких розмов в селі чимало». У цьому ж документі з’ясовуємо, що розмови у с. Івківцях небезпідставні — за березень, квітень, травень 1933 р. померло 55 людей і хліба у селі немає [3, арк. 24]. До речі, Кабаков писав звітну документацію українською мовою, що вкрай нечасто траплялося серед працівників політвідділів.

Його безпосередній керівник Євдокімов позбавлений був сентиментів і щодо «своїх» комсомольців. Отримуючи зведення про помісячну кількість померлих у 1933 р. у кожному селі зони діяльності Прилуцької МТС, керівник політвідділу, випивши чарку перед відвіданням кожного села, вимагав здати якомога швидше зерно, хоч і зелене, аби його не розікрали, інакше він би позбувся посади. Як зрозуміло з доносу на нього заступника по роботі з ДПУ Чистова, тверезим керівника бачили нечасто. Крім якнайшвидшого вивезення зерна з сіл, де за місяць померли десятки людей, його ще непокоїли ревнощі: він ревнував до своєї дружини геть усіх підлеглих, а її бив. Останнім нюансом психологічного портрета цього діяча можемо вважати нецензурну лайку стосовно всього свого оточення [6, арк. 39–43]. Такі особи до осмислення жакликої реальності та співчуття жертвам не здатні.

Траплялися серед політвідділівців і професійні революціонери. До таких належав, наприклад, Вейсман Фелікс Якубович, єврей з Варшави, який не знавня російської (до 16 років) та польської мов не міг розраховувати на жодну посаду, крім чорнороба. Однак він вступив до єврейської соціал-демократичної партії «Поалей Сіон», а після 1917 р. — до комуністичної партії Польщі. За партійним наказом його відрядили до польської армії («білої» з погляду більшовиків) постачати солдат літературою. Був арештований поляками, потрапив до в’язниці у Вільно, де його били. Після повторного арешту йому призначили смертний вирок. Він встиг втекти за допомогою польських комуністів, хоча 5 зубів поляки йому вибили. Ф. Вейсман жив у лісі, очікував приходу «червоних», які його теж арештували — цього разу він відсидів 15 діб. Потім він брав участь у придушенні антибільшовицьких повстань у Мінську, Смоленську, Пермі, Уфі, Челябінську. В Сибіру воював про-

ти союзу «трудового селянства», на Тамбовщині — проти Антонова, вилловлював дезертирів Червоної армії. Потім вчився в університеті нацменшин і спеціалізувався на нацменській роботі [8, арк. 3–4]. Від людини з таким послужним списком чекати на співчуття до «куркулів» не варто. Вейсман звинувачував прокурора у «притупленні класової пильності» у справі селянина Чумака, який схопив гирю і кинувся на комсомольця, що впіймав 13-річного сина Чумака за зрізання колосків. Вейсман повісив на Чумака ярлик «підкулачник» [9, арк. 85–86], для нього у цій справі все було вирішено.

Співучасник геноциду у Малодівицькому районі 1933 р. — Старовойтов Г. С., білорус із нижчою освітою, що дослужився аж до ордена Леніна, на вручення якого їздив до Москви [16, арк. 236]. Офіційних цифр померлих від голодомору у цьому районі не залишилося (багато справ знищено), але про те, що «колхозники выбывають из строя», начальник політвідділу Малодівицької МТС доповідав у Москву влітку 1933 р. Його цей факт не хвилював, він більше непокоївся тим, що колгоспники, які виростили картоплю на власних городах, почали менше виходити на роботу у тютюнові колгоспи, пояснюючи прогули слабкістю. До таких «порушників трудової дисципліни» Старовойтов застосовував направлення до штрафних бригад та занесення на чорні дошки [13, арк. 14]. У заявах селян до політвідділу з проханням про продовольчу допомогу, скаргами на голів колгоспів та сільрад констатовано факти про голодну смерть родичів: батьків, дітей, чоловіків, дружин.

Документи свідчать, що Старовойтов любив розбирати заяви. Повчальний тон його резолюцій видає почуття вищості та суддівства: «Треба було добре працювати, тоді голові колгоспу і управам не прийшлося б нити і просити допомогу», «ДЕРЖАВА [обов'язково великими літерами] всім допомогу дати не може», «Обов'язкові Поставки ДЕРЖАВІ не можуть бути повернуті» [17, арк. 192, 283] тощо. Старовойтову подобалося карати і милувати. Він завжди з'ясовував на місцях соціальний стан і кількість землі, що припадала на родину конкретної особи на момент революції 1917 р. — саме цей фактор був визначальним для рішення: чи віднайти для людини якісь декілька кілограм збіжжя, чи залишити її напризволяще. Старовойтов із задоволенням роздавав селянству цінні, з його погляду, поради: якщо одноосібникам дали найгірші землі — треба вступати в колгосп [17, арк. 293, 304], якщо дружині червоноармійця нема чим годувати дитину — треба віддати її в інтернат, попрацювати ударницею в колгоспі, а потім забрати [17, арк. 319]. При цьому можна простежити певну тенденцію: керівник політвідділу ставив свої підписи тільки під позитивними для прохача заяви резолюціями — видати щось із каси взаємодопомоги, повернути город, дозволити вступити в колгосп, тощо. Негативні резолюції, що прирікали родину на голодну смерть, Старовойтов не підписував, на

таких документах зазначалося «секретар», без прізвищ та підписів. Старовойтов слідом за «поводирем» Сталінін мав смак до історії: опитував свідків про те, за кого ж таки воював голова колгоспу Рева, за петлюрівців чи радянських партизан [14, арк. 104]. Більше того, виявлено документ із характеристиками цілих колгоспів, де села поділяли на петлюрівські, денікінські, вартових гетьмана П. Скоропадського, організаторів окремих банд або прихильників радянських партизанів; подекуди зазначали змішаний склад села, окремо виділяли наявність секти «євангелістів» та «кримінального елементу» [19, арк. 19–23]. Старовойтов перестраховувався, не дозволяючи приймати родини т. зв. «куркулів» (читаємо: працюючих і успішних селян) до колгоспу навіть у 1934 р. [17, арк. 152, 158], хоча згори вже йшли м'якші рознарядки, і голови колгоспів просили дозволити вступ. Так багатодітні родини були приречені на подальший голод, який на півдні Чернігівської області тривав і у 1934 р.

Його підлегла — женорг Кухарева — була «вичищена з партії» як така, що «морально розкласяся». Старовойтов зазначає, що при цьому вона впала в істеріку (діагноз лікаря), її не могли заспокоїти, після цього Кухарева 3 години лежала у лікарні без свідомості [15, арк. 22]. Отямившись, жіночий організатор як типова представниця більшовицької влади в українському селі написала щирю заяву: «У мене, крім цієї роботи, нічого немає, я не уявляю себе без партії». Кухарева походила з шахт Донбасу, але головним своїм заняттям і досягненням, що виправдовувало всі вчинки, вважала боротьбу з куркульством. Працюючи у сільраді Комунарська (на Харківщині), вона «розкуркулила» 150 господарств, «колективізувавши» село на 100 %. У своїх проступках (п'янках) звинувачувала власного чоловіка, називаючи останнього «наклепником та сутенером» [18, арк. 10–11]. Яке значення вкладалося у останнє слово — невідомо, але воно було про всяк випадок викреслене у заяві. А ось те, що більшовицькі «вожді» створили цілий прошарок готових до впровадження злодіянь партії виконавців, які не мали жодних інших талантів і вмінь, крім злочинів, не піддається сумнівам.

Траплялося й по-іншому. Наприклад, приїхавши на нове місце роботи у м. Срібне наприкінці 1933 р., новий керівник політвідділу МТС Патяк був вражений побаченим. Він щиро вірив, що до такого стану у минулому 1932 р. селянство довели безгосподарні керівники району та різні «шкідники». Він заходився писати доповідні записки в Москву із проханням про продовольчу допомоги окремим селам, в яких після виконання всіх державних завдань 1933 р. і засипання насінневих та фуражних фондів не залишилося нічого роздавати на трудодні [12, арк. 14].

Однак тон його наступних звітів різко змінюється — очевидно, після «обробки» згори. Патяк уже звітує про свою боротьбу з «антиМТСів-

ськими» настроями» керівництва колгоспів, які намагалися збиральну проводити вручну кампанію 1934 р., щоб менше платити МТС і більше хліба залишити в селі. У селах Васківці, Сокиринці, Подол зовсім не залишилося хліба, і вони просили собі хоч якийсь аванс із нового врожаю до того, як виконають хлібопоставки державі. Як висловилася мешканка с. Сокиринці колгоспу «Перемога»: «Станція їсти не хоче, станція може зачекати, а нас уже ноги не носять». Утім, Патяк наказує боротися із крадіжкою колосків і звітує: «Несмотря на неважное положение с продовольствием, порядок хлебосдачи нарушен не будет. Я нажимаю поскорее убирать и молотить созревший хлеб, чтоб иметь право поскорее выдать положенные законом авансы» [12, арк. 40–44]. От тільки не відомо, чи дожили до тих авансів колгоспники «Перемоги».

Всі працівники політвідділів МТС мали певний партійний стаж, пройшли випробування на інших ділянках роботи. Вища влада більшовиків була впевнена, що їхня ідеологічна стійкість не дасть тріщини у вигляді людського співчуття до українського селянства. Пролізи у цю когорту для когось із місцевого населення було майже не можливо. Але були особи, які намагалися пролізти хоча б на нижчі сходинки влади у буквальному сенсі «по трупах». Найяскравішим прикладом можна назвати Ярмака, що займав посаду ділянкового керівника Прилуцької МТС. Він писав доноси на всіх: від комірника, у якого не вистачило вівса в коморі, до голів колгоспів, де була найбільша смертність від голоду. Рівень грамотності такого працівника робив документи майже незрозумілими для прочитання. Ярмак доповідає саме те, що від нього хоче почути вище керівництво: «Маються постереження по колгоспах серед колгоспників пухли колгоспники, Малківка, Івковці, Сухоярівка перевіряючи мною цих колгоспників виявив, що останні п'яниці, лодарі, чесних колхозників, бідняків, середняків батраків немає» [1, арк. 3]. Бачачи навколо себе страждання пухлих людей, він пише у доносах, що ці колгоспи повинні віддати позику, взяту в минулому 1932 р. Ділянковий пильно стежив, щоб у процесі громадського харчування не нагодували «ледаря», що в перекладі з мови більшовиків означало людину, яка вже не може працювати і заробляти трудодні, або жінку, яка не може покинути напризволяще голодне немовля. Він не звертав уваги на смерті людей, але помічав кожну здохлу коняку і провину за неї скидав на голову колгоспу, місце якого хотів посісти. Врешті, голова колгоспу с. Івківці Кур'ян Роман, який намагався впродовж 1932 р. у межах своїх повноважень врятувати селян від голодної смерті, кинув Ярмаку відверто у вічі: «Я вас не виню, ви лише виконавці». Звичайно таку фразу Ярмак передає нагору, чіпляючи на Кур'яна ярлик «опортуніст до мозків кісток», якого треба добряче «полікувати» [1, арк. 2–3]. За деякий час Ярмака позбавили посади ділянкового МТС, але під величезним тиском село змушене було проголосувати за призначення

його головою колгоспу замість Кур'яна, хоча від голосування утрималася навіть частина більшовицького активу. Колгоспники ставили питання руба: «Де ви були, коли люди вмирали?» [5, арк. 173–174]

Таким чином, опрацьовані джерела переконливо доводять, що працівників політвідділів МТС як установ-філіалів ДПУ ми цілком можемо вважати виконавцями Голодомору-геноциду. Їхні звіти та донесення за 1933–1934 рр. справляють враження документації фанатичних adeptів якоїсь нової людиноненавистницької релігії, де вождь-Сталін — апіорі мудрий поводитир, хоча його керування призвело до появи трупів навкруги. Фанати примушували напівживе селянство будь-якою ціною виконувати «заповіді» (слово постійно вживалося у більшовицьких документах). Перша з них — хлібопоставка, друга — натуроплата МТС (з якої на саму МТС припадало всього 5 %, все інше йшло тій самій ДЕРЖАВІ), якій ще треба було давати позику з кількох отриманих за трудовень копійок. До другорядних заповідей зараховували засипання посівних фондів, страхових фондів, передплату газет і збирання коштів на перегляд кіно, що переконували селян у світлих ідеалах та щасливому майбутньому цієї ДЕРЖАВИ, тощо. Всупереч невимовним стражданням і голодним смертям місцевого населення, фанати цієї релігії переконували у непогрішності «вождя» та його оточення, прізвища яких писали великими літерами: СТАЛІН, ПОСТИШЕВ, КІРОВ, БАЛИЦЬКИЙ, їхніми іменами, навіть місцевого обкомівського лідера МАРКІТАНА, називали колгоспи — примусові організації, куди людей зганяли, щоб морити голодом, бити, гвалтувати, ображати людську гідність, хоча на останню ніхто й не звертав уваги. Накази цих керівників не ставили під сумнів, а приймали до виконання як догми, хоча їх впровадження сіяло голод, занепад села, психологічний злам населення, що й було почавлено за мету.

Завдяки поділу всіх людей на «своїх» — більшовиків, активістів, ударників, бідняків — та «чужих» — «куркулів», «одноосібників», «рвачів», «ледарів», «опортуністів» — співучасники злочину завжди мали самовиправдання: захищали «своїх» проти «чужих». Свідомо чи несвідомо, вони впроваджували злочинну політику окупантів на українській землі. Безперечно, виконавці кремлівських злочинів мали систему заохочень — фантастична заробітна плата у 300–450 рублів в місяць порівняно з кількома копійками колгоспника за трудовень. Ці гроші отоварювали пайками на всіх членів родини. Крім матеріального заохочення, вони отримували відчуття влади місцевого князька, яке політвідділи виборювали у конкурентній боротьбі з районними комітетами КП(б)У. Заради цієї посади виконавці йшли на будь-яку підлість, як-от доноси на колег, що створювало систему суцільного контролю. Виконавці злочинів були вдячні організаторам геноциду, оскільки в будь-якому здоровому суспільстві їхній освітній та куль-

турний рівень, не кажучи про моральний, міцно тримав би їх внизу соціальної ієрархії.

Докори сумління чи, тим більше, каяття цим людям не загрожували. Спрацьовувала система патерналізму — вони лише виконували вказівки згори без будь-яких «перекручень» або, словами Ярмака з Прилуцького району, «ми виконуємо директиву партії, що нам пишуть» [1, арк. 2].

Список використаних джерел:

1. Держ. архів Чернігів. обл., Ф. П-888. Оп. 1. Спр. 18. 83 арк.
2. Держ. архів Чернігів. обл., Ф. П-888. Оп. 1. Спр. 22. 185 арк.
3. Держ. архів Чернігів. обл., Ф. П-888. Оп. 1. Спр. 23. 67 арк.
4. Держ. архів Чернігів. обл., Ф. П-888. Оп. 1. Спр. 25. 131 арк.
5. Держ. архів Чернігів. обл., Ф. П-888. Оп. 1. Спр. 26. 230 арк.
6. Держ. архів Чернігів. обл., Ф. П-888. Оп. 1. Спр. 29. 137 арк.
7. Держ. архів Чернігів. обл., Ф. П-888. Оп. 1. Спр. 39. 162 арк.
8. Держ. архів Чернігів. обл., Ф. П-888. Оп. 1. Спр. 44. 7 арк.
9. Держ. архів Чернігів. обл., Ф. П-888. Оп. 1. Спр. 97. 220 арк.
10. Держ. архів Чернігів. обл., Ф. П-891. Оп. 2. Спр. 20. 45 арк.
11. Держ. архів Чернігів. обл., Ф. П-891. Оп. 2. Спр. 21. 73 арк.
12. Держ. архів Чернігів. обл., Ф. П-990. Оп. 1. Спр. 26. 119 арк.
13. Держ. архів Чернігів. обл., Ф. П-1196. Оп. 1. Спр. 22. 68 арк.
14. Держ. архів Чернігів. обл., Ф. П-1196. Оп. 1. Спр. 48. 220 арк.
15. Держ. архів Чернігів. обл., Ф. П-1196. Оп. 1. Спр. 54. 24 арк.
16. Держ. архів Чернігів. обл., Ф. П-1196. Оп. 1. Спр. 48. 312 арк.
17. Держ. архів Чернігів. обл., Ф. П-1196. Оп. 1. Спр. 68. 424 арк.
18. Держ. архів Чернігів. обл., Ф. П-1196. Оп. 1. Спр. 72. 18 арк.
19. Держ. архів Чернігів. обл., Ф. П-1196. Оп. 1. Спр. 75. 26 арк.
20. Голодомор-геноцид: термінологія / Національний музей Голодомору-геноциду, Ін-т дослідження Голодомору. Київ: Майстер книг, 2019. 64 с.
21. Горобець С., Бутко С. Хроніки війни більшовиків з українським народом. Голодомор 1932–1933 років на Чернігівщині: виконавці злочину. Чернігів: Десна Поліграф, 2016. 184 с.

References:

1. State Archives of Chernihiv region, fund П-888, inventory 1, file 18.
2. State Archives of Chernihiv region, fund П-888, inventory 1, file 22.

3. State Archives of Chernihiv region, fund П-888, inventory 1, file 23.
4. State Archives of Chernihiv region, fund П-888, inventory 1, file 25.
5. State Archives of Chernihiv region, fund П-888, inventory 1, file 26.
6. State Archives of Chernihiv region, fund П-888, inventory 1, file 29.
7. State Archives of Chernihiv region, fund П-888, inventory 1, file 39.
8. State Archives of Chernihiv region, fund П-888, inventory 1, file 44.
9. State Archives of Chernihiv region, fund П-888, inventory 1, file 97.
10. State Archives of Chernihiv region, fund П-891, inventory 2, file 20.
11. State Archives of Chernihiv region, fund П-891, inventory 2, file 21.
12. State Archives of Chernihiv region, fund П-990, inventory 1, file 26.
13. State Archives of Chernihiv region, fund П-1196, inventory 1, file 22.
14. State Archives of Chernihiv region, fund П-1196, inventory 1, file 48.
15. State Archives of Chernihiv region, fund П-1196, inventory 1, file 54.
16. State Archives of Chernihiv region, fund П-1196, inventory 1, file 64.
17. State Archives of Chernihiv region, fund П-1196, inventory 1, file 68.
18. State Archives of Chernihiv region, fund П-1196, inventory 1, file 72.
19. State Archives of Chernihiv region, fund П-1196, inventory 1, file 75.
20. Marochko, V. (Ed.). (2019). *Holodomor-henotsyd: terminolohiia*. Kyiv: Maister knyh. [In Ukrainian].
21. Horobets, S., Butko, S. (2016). *Khroniky viiny bilshovykiv z ukraiïnskym narodom. Holodomor 1932–1933 rokiv na Chernihivshchyni: vykonavtsi zlochyну*. Chernihiv: Desna Polihraf. [In Ukrainian].

I. Etkina,
Ph. D. in History, Associate Professor
National University
“Chernihiv Collegium” of Taras Shevchenko
Chernihiv, Ukraine

STAFF OF POLITICAL DEPARTMENTS OF MTS'ES — THE HOLODOMOR ACCOMPLICES (BASED ON THE MATERIALS FROM THE SOUTHERN DISTRICTS OF CHERNIHIV REGION)

The article proposes analysis of the documents of political departments of MTSes (machine-tractor stations) in the southern districts of Chernihiv region. It was proven that the staff of these authorities directly implemented the criminal orders of the Kremlin in 1933–1934. This led to mass deaths of farmers from starvation. Professional and ethical characteristics of such people were studied. Low level of education and culture of MTS political department staff, absence of moral values (replaced with Bolshevik ideology), and lack of sympathy to the Holodomor victims were inferred.

Key words: Holodomor, political departments of MTS, farmers, GPU, crime perpetrators, victims.

Д. Байкєніч,
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Інститут дослідження Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду
Київ, Україна

ДІЯЛЬНІСТЬ МТС В УКРАЇНІ ЯК ЧИННИК ВПЛИВУ НА ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНИНА НАПЕРЕДОДНІ ГОЛОДОМОРУ

У статті розглянуто створення та діяльність МТС в УСРР напередодні Голодомору. Проаналізовано заходи радвлади, пов'язані з формуванням кадрової політики, та проблемні моменти, що виникли в результаті. Наведено позицію всіх верств українського селянства щодо механізації сільського господарства і наслідки для кожної групи. Зазначено, що сформовані колективи станцій та їх розгалужена мережа стали основою для розгортання діяльності політвідділів МТС під час Голодомору.

Ключові слова: УСРР, колективізація, МТС, механізатори, політвідділи МТС.

Під час Голодомору-геноциду в УСРР загинули мільйони людей. Штучність і керованість цього масового вбивства беззаперечна. Апеляційний суд м. Києва 13 січня 2010 р. остаточно визнав провину замовників Голодомору з Кремля. Багато відомо й про керівників та виконавців на місцях. Серед них були співробітники організованих у січні 1933 р. політвідділів МТС. Вони стали «партійним оком» та забезпечували контроль в усіх галузях роботи й життя МТС і колгоспів. Однак залишається питання, як створені вже під час Голодомору органи так швидко змогли налагодити свою діяльність на місцях? Чому співробітники МТС (вчорашні селяни) у своїй більшості підтримали надісланих «убивць»?

Метою розвідки є дослідження впливу розбудови та діяльності мережі МТС на життя українського селянина напередодні Голодомору.

Історична та науково-публіцистична література з питань Голодомору, яка виходила протягом 86 років, перевищує 20 тис. назв. Науковці продовжують висвітлювати різні аспекти передумов, перебігу та наслідків Голодомору-геноциду [2, с. 9]. Проте й донині в науковій літературі практично не відображено вплив діяльності МТС на життя українського селянства напередодні Голодомору.

Заснування машинно-тракторних станцій (МТС) розпочалося у 1927 р., коли впроваджувався експеримент, який полягав у механічній допомозі колективному господарству — зернорадгоспу ім. Шевченка на Одещині — шляхом організації тракторного загону. Такий приклад радянська влада використала для пропаганди та популяризації економічної доцільності об'єднання бідняків і середняків у колективні господарства, підкріплені механізацією.

5 червня 1929 р. Рада праці та оборони СРСР прийняла постанову «Про організацію машинно-тракторних станцій». Вона дала поштовх до розбудови мережі МТС у Союзі, зокрема й в УСРР. Так, було створено Всесоюзний центр машинно-тракторних станцій — Трактороцентр. В УСРР діяла його філія — Укртрактороцентр.

За півроку розпочалося масове будівництво станцій на місцях. Цьому сприяла постанова ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. «Щодо темпів колективізації та заходів допомоги держави колгоспному будівництву» [3, с. 383–386]. Радянська влада мала до кінця 1931 р. завершити суцільну колективізацію. Саме тому було заплановано обслуговувати УСРР густою сіткою МТС. За підрахунками НКЗС УСРР, для цього треба було збудувати 545 МТС. Із них: на Поліссі — 70, Правобережжі — 136, Лівобережжі — 112, у Степу — 227 одиниць. За планом 329 станцій мали збудувати протягом 1931 р., навесні 1932 р. — 150, до завершення року — ще 66 одиниць. Відповідно до економічних умов планувалося, що 59 МТС мали обслуговувати понад 60 тис. га землі кожна, 91 станція — менше 40 тис. га, 395 — до 40–50 тис. га [8, арк. 33–34].

Аби розбудувати дієву мережу МТС, потрібні були механізаторські кадри. Для цього залучили сільських спеціалістів (ковалів, слюсарів). Проте бракувало кваліфікованих робітників — токарів, зварювальників, фрезерувальників. Часу та коштів на навчання нових спеціалістів не було. Цю прогалину держава заповнила двадцятип'ятитисячниками, яких направила в сільське господарство в 1930–1931 рр. Більша частина з них були працівниками важкої промисловості в містах Артемівського, Дніпропетровського, Донецького, Київського та Луганського округів [4, с. 280–281]. Їх мобілізували для проведення масової колективізації сільського господарства, розкуркулення, створення й організаційно-господарського зміцнення колгоспів [5]. Двадцятип'ятитисячники мали на практиці реалізовувати принцип кооперації селян між собою за принципом робітничо-пролетарського класу.

Відсутність у робітників досвіду та знань у с/г мала компенсувати їх фаховість у промисловості. Однак принесені в село міські (пролетарські) правила організації праці (ненормований робочий день, ударництво, соцзмагання тощо) спричинили недовіру та інколи спротив селян. Негативно сприймали й призначення промислових робітників на керівні посади в МТС.

Мобілізація двадцятип'ятитисячників демонструвала недовіру до сільських керівників із боку центральної влади. Взаємини між місцевою владою та промисловцями були напруженими. Міських спеціалістів часто використовували не за фахом: у Молочанському районі один із них доглядав за худобою, інший, наприклад, був бібліотекарем. У Ново-Миргородському районі двадцятип'ятитисячник працював завгоспом у колгоспі; у Снігурівському містяни-працівники МТС виконували різні дрібні господарські доручення тощо. Їх погано забезпечували продуктами та необхідними речами, ігнорували запити тощо. [4, с. 281; 6, с. 627]. Суперечності та конфлікти з місцевими керівниками призвели до значного відтоку їх із села. Станом на 1930 р. кількість двадцятип'ятитисячників серед робітників МТС СРСР дорівнювала лише 8 % [1, с. 14–15].

Сільські бідняки позитивно сприйняли нову форму господарювання та масово почали вступати до колгоспів, які обслуговувалися МТС. Середняцькі ж господарства не так активно бажали переходити до колгоспного господарювання, посиленого механічним тяглом. Утім, обидві верстви селян брали участь у роботі станцій. У першому типовому договорі МТС із колгоспами та «об'єднаннями» (1929 р.) йшлося: «всю роботу, у тому числі роботу на тракторах, роблять самі селяни без права найму робочої сили зі сторони». У типовому договорі 1930 р. ситуація змінилася: «усі без винятку польові роботи, у тому числі роботи на тракторах, під час всіх сільськогосподарських періодів виконують самі колгоспники». Цим радвіда змушувала селян переходити із ТСОЗів та артільей до «найвищої форми колективізації» — колгоспів [1, с. 15].

В МТС не допускали до роботи так званих «класових ворогів». У колективному договорі 1930 р. між профспілкою МТС і наймитів та Трактороцентром було зазначено, що навіть на тимчасову роботу до станції «ні в якому разі не будуть допускатися нетрудові, кулацькі, непманські елементи та колишні поміщики». Однак цю умову часто порушували через брак кадрів.

У 1931 р., посилаючись на потреби розвитку промисловості, влада видала постанову, якою радила більше не направляти міських працівників у сільську місцевість. Відтоді формування механізаторських кадрів відбувалося майже цілком за рахунок селян [1, с. 17; 7, арк. 51].

Щодо одноосібних селянських господарств, то тут механізація мала негативний вплив. Так, низький рівень товарності зернового виробництва в цих господарствах та обмежені можливості ручної праці не могли конкурувати з механізованим виробництвом. Потужні трактори поступово витісняли масове використання живої тягової сили. Інколи коней одноосібників прикріплювали до МТС для виконання різних видів польових робіт, що було пов'язано з браком тракторів для обробітку

великих ділянок орних земель, які обслуговували станції. Тому, розуміючи свою потенційну неконкурентноспроможність, одноосібники змушені були йти до колгоспів і МТС або шукали роботу поза селом. Це стосувалося також і власників коней.

Від початку створення мережі МТС сільську молодь залучали до роботи на станціях. Там їм не лише надавали фах, а й «заточували» під радянську ідеологію. Майбутні механізатори навчалися на спецкурсах, які були організовані при МТС, підприємствах і навчальних закладах. Від 1930 р. по 1932 р. найпоширенішими були курси при т. зв. школах колгоспної молоді. Тут колгоспників навчали без відриву від свого колгоспу. Підготовка трактористів тривала п'ять місяців. Аби здобути вищу кваліфікацію, треба було навчатися на тих самих курсах, але у вільний від польових робіт час. Помічників старших кермових, комбайнерів, шоферів і машиністів випускали за 2 роки навчання, старших кермових і монтерів — за 3, ремонтних працівників — після 4. Однак підготовлені кадри надовго не затримувалися в МТС через важку ненормовану працю та погане забезпечення харчами, побутовими речами, житлом, тощо [1, с. 84–97; 9, арк. 32].

Важкі умови праці та низька оплата змушували працівників станцій переходити до радгоспів та на промисловість. У 1931 р. на кожний трактор усіх МТС СРСР у середньому було підготовлено більше ніж по два трактористи. І все ж, на початок 1932 р. було зафіксовано станції, які гостро потребували механізаторських кадрів [1, с. 112].

У 1932 р. відбулися значні зміни у політиці держави щодо МТС. Протягом цього року їх кількість зросла з понад 300 станцій до майже 600. Станом на весну 1933 р. їх мережа мала охопити всю територію УСРР [4, с. 294]. Завдяки МТС держава почала контролювати розміри посівних площ і врожаїв. Для цього на станціях з'явилися нові фахівці — рахівники, зважувальники, обмірники тощо. Отримані через МТС точніші сільськогосподарські показники УСРР стали підґрунтям для більш «ретельного» пограбування українських селян [10, арк. 110].

У 1932 р. СРСР відмовився від імпорту іноземних тракторів, оскільки до того часу було налагоджено промислові потужності для випуску радянських тракторів на Сталінградському (від 17 червня 1930 р.) та Харківському (від 1 вересня 1931 р.) тракторних заводах. У 1932 р. Трактороцентр було переведено на державний бюджет. Постійну тракторну бригаду почали закріплювати як основну робочу одиницю при станціях, де механізатори, залишаючись колгоспниками, переходили під юрисдикцію дирекції МТС. Це призвело до виокремлення радянського «селянина-пролетаря», який через економічні та соціальні привілеї істотно вирізнявся з-поміж інших мешканців села.

Керівництво та персонал станцій почали розглядати як фаховий та ідеологічно-правильний осередок у сільській місцевості. Адміністративно-господарський авторитет колективу працівників МТС зріс на фоні падіння довіри до комітетів незаможних селян. Останні до цього часу були опорою радвлади та виконавцями всіх її заходів на селі [4, с. 218]. Однак значна частина представників КНС не вступила до колгоспів протягом 1931 р., як це було заплановано згори. Всі члени КНС, які були одноосібниками, з «передового загону у виконанні всіх постанов партії» перетворилися на «спільників куркуля».

Разюча прірва між колективами МТС та іншими селянами загострилася на фоні хлібозаготівлі 1932–1933 рр. Співробітники станцій мали відповідати за «результат» її проведення. Остаточний розрив зі «старим» сільським оточенням відбувся під час створення політвідділів МТС у січні 1933 р. Зважаючи на те, що одним із завдань політвідділів було очищення колективів МТС від «куркульського» елементу, в найтяжчий для селян період Голодомору-геноциду — зими–весни 1933 р. — співробітники станцій обирали між голодною смертю та виконанням злочинних наказів керівництва за пайок. Статус нового соціального прошарку «селян-пролетарів» змусив їх відмовитися від традиційної поведінки українського селянина (християнська мораль, селянські побутові взаємини тощо).

Отже, радянське керівництво розглядало мережу МТС як один із інструментів суцільної колективізації. Після активного розростання мережі МТС та впровадження суцільної колективізації українські селяни постали перед вибором форми подальшого господарювання, оскільки ведення одноосібного господарства не входило в плани радвлади. Розв'язання проблеми кадрової кризи МТС шляхом залучення двадцятип'ятитисячників (працівників із міста) викликало конфлікт інтересів у розподілі посад і поточної роботи. Поступове забезпечення станцій кадрами з села лише посилило протистояння у селянському середовищі. Зрештою, мережа МТС та її кадровий склад була використана радянською владою як основа для поширення в українському селі ідеології та впровадження політичної та каральної діяльності політвідділів, створених у січні 1933 р., що призвело до Голодомору-геноциду.

Список використаних джерел:

1. Арутюнян Ю. Механизаторы сельского хозяйства СССР в 1929–1957 гг. (Формирование кадров массовых квалификаций). М.: Изд-во АН СССР, 1960. 342 с.
2. Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні: монографія. Мелітополь: ФОП Однорог Т.В., 2019. 1153 с.

3. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1970). Москва: Политиздат, 1970. Т. 4 (1927–1931). 581 с.
4. Маркова С. Суспільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи (1917–1933 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: Зволейко Д. Г., 2015. 543 с.
5. Марочко В.І. ДВАДЦЯТИП'ЯТИТИСЯЧНИКИ / Енциклопедія історії України / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: «Наукова думка», 2004. Т. 2. 688 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Dvadcyatytysyachnyky>
6. Берелович А., Данилов В. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. М.: РОССПЭН, 2003. Т. 3. 1930–1934 гг. Кн. 1. 1930–1931 гг. 864 с.
7. Центр. держ. архів вищих органів влади та управління України. Ф. 34. оп. 16. Спр. 19.
8. Центр. держ. архів вищих органів влади та управління України. Ф. 34. оп. 16. Спр. 193.
9. Центр. держ. архів вищих органів влади та управління України. Ф. 4173. оп. 1. Спр. 26.
10. Центр. держ. архів вищих органів влади та управління України. Ф. 4173. оп. 1. Спр. 44.

References:

1. Arutyunyan, Ju. (1960). *Mehanizatory selskogo hozyaystva SSSR v 1929–1957 gg. (Formirovanie kadrov massovykh kvalifikatsiy)*. Moscow: Izd-vo AN SSSR. [In Russian].
2. Hudz, V. (2019) *Istoriografii Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini*. Melitopol: FOP Odnoroh T. V. [In Ukrainian].
3. Yegorov, A., & Bogoliubov, K. (Eds.). (1970). *KPSS v rezoljucijah i reshenijah sezdov, konferencij i plenumov TsK (1898–1970)*. (Volume 4). Moscow: Politizdat. [In Russian].
4. Markova, S. (2015). *Suspilni ta politychni transformatsii v ukrainskomu seli v konteksti formuvannia totalitarnoi systemy (1917–1933 rr.)*. Kamianets-Podilskyi: Zvoleiko D. H. [In Ukrainian].
5. Marochko, V. (2004). DVADTSIATYPIATYTYSIACHNYKY. In Smolii, V. (Ed.). *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Volume 2). Kyiv: Naukova dumka. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Dvadcyatytysyachnyky>
6. Berelowitch A., & Danilov V. (2003). *Sovetskaia derevnia hlazamy VChK–OHPU–NKVD. 1918–1939. Dokumenty i materyaly*. (Volume 3, book 1). Moscow: ROSSPEN. [In Russian].

7. Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine, fund 34, inventory 16, file 19.
8. Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine, fund 34, inventory 16, file 193.
9. Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine, fund 4173, inventory 1, file 26.
10. Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine, fund 4173, inventory 16=, file 44.

Dmytro Baikienich
Ph. D. in History, Researcher
Leading Scholar
Holodomor Research Institute
National Museum of the Holodomor-Genocide
Kyiv, Ukraine

MACHINE-TRACTOR STATIONS' ACTIVITY IN UKRAINE AS A FACTOR OF IMPACT ON THE LIFE OF THE UKRAINIAN VILLAGES BEFORE THE HOLODOMOR

The article shows the creation and activities of machine-tractor stations (MTS) in the Ukrainian SSR on the eve of the Holodomor. The measures of the Soviet government related to the formation of personnel policy, problematic issues that arose during this were analyzed. The attitude of all strata of the Ukrainian farmers population to agricultural mechanization was studied, and the consequences for each group are analyzed. It is noted that the established collectives of stations and their extensive network have become the basis for the deployment of the MTS political departments during the Holodomor.

Key words: Ukrainian SSR, collectivization, machine-tractor stations (MTS), mechanizers, MTS political departments.

О. Нікілев,
доктор історичних наук, професор
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
Дніпро, Україна

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ І ГОЛОДОМОР 1930-Х РР.: ТРАГЕДІЯ В ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОМУ ВИМІРІ (НА ПРИКЛАДІ ДОЛІ НАЦМЕНШИН ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ)

Проаналізовано ситуацію в національних районах Дніпропетровської області як регіону, що об'єднував більшість національних утворень республіки, у період проведення колективізації та в умовах Голодомору 1932–1933 рр. Показано систему форм і методів примусу селян до прискореного вступу до колгоспів. Розкрито діяльність місцевих партійних керівників національних районів. Зазначено, що в умовах геноцидної політики Кремля місцеві органи влади як безпосередні виконавці злочину застосовували різноманітні репресивні дії щодо населення регіону. Протидією геноцидній політиці стали різні форми спротиву як серед українців, так і серед етнічних меншин, що компактно проживали на Дніпропетровщині. З'ясовано, що результатом геноцидної політики комуністичного керівництва СРСР та УСРР стали голод і висока смертність в усіх національних районах області вже взимку 1932–1933 рр. Це змусило населення вдаватися до різних стратегій виживання. На основі аналізу «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр.: Дніпропетровська область» відстежено тенденцію та відсоток убитих голодом українців та представників етнічних меншин області.

Ключові слова: Дніпропетровщина, етнічні меншини, національні райони, колективізація, Голодомор, демографічні наслідки.

Проблема колективізації та Голодомору 1930-х рр. в Україні в сучасній вітчизняній історичній науці має солідну історіографію. Результатом роботи дослідників, у першу чергу таких, як С. Кульчицький [9; 10], В. Марочко [11; 12; 13; 14], Дж. Мейс [15], стало виявлення витоків, причин, перебігу трагедії. Триває діяльність із встановлення її демографічних наслідків [16; 25]. Однак особливістю вказаних досліджень є те, що всі вони здійснюються у загальноукраїнській площині. Через це маловивченими залишаються зазначені трагічні події в етнонаціо-

нальному вимірі. У працях дослідників історії національних меншин зазначена проблематика має підпорядкований характер, тому вони (ці праці) подаються ситуацію або в загальноукраїнському вимірі, або присвячені лише середовищу однієї з меншин республіки. Наприклад, Н. Осташева [22] і О. Безносів [1] висвітили долю менонітів в 20-х — на початку 30-х рр., Л. Місінкевич розглядає історію поляків та євреїв Поділля [16], Л. Якубова — соціально-економічне становище всіх етнічних меншин республіки у 20-ті — початку 30-х [28, 27], Ю. Грищенко — болгарів [4], а Л. Наседкіна — греків у цей же період [15].

На сьогодні маємо вкрай обмежене коло праць, присвячених політиці держави у період проведення колективізації серед національних меншин на регіональному рівні, ролі місцевих керівників у її здійсненні, особливостям її реалізації у національних районах, наслідкам тих трагічних подій для їх населення.

Тож запропоноване дослідження має певною мірою заповнити наукову лакуну. Його мета — розглянути трагічні події 1929–1933 рр. в національних районах Дніпропетровської області, регіоні, де з середини XVII ст. компактно проживали представники найбільших національних меншин республіки; висвітлити трагічні події, що відбувалися в сільській місцевості області, показати конкретні факти перебігу цієї трагедії в окремих населених пунктах національних районів регіону. Використано як архівні матеріали та досліджень колег, так і дані «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. Дніпропетровська область», яка містить поіменний мартиролог жертв трагедії, складений на основі книг запису актів цивільного стану того періоду, що збереглися у Державному архіві Дніпропетровської області. Це дає можливість здійснити підрахунки у етнодемографічному вимірі наслідків трагедії і по області в цілому, і в містах та сільських районах. В усякому разі, важливо виявити тенденції тієї ситуації, показати стратегії, застосовувані населенням цих регіонів для виживання.

В ході адміністративно-територіальних трансформацій, здійснюваних радянською владою впродовж 1920-х — поч. 1930-х рр., на середину 1932 р. Дніпропетровській області підпорядковувалися 9 національних районів: 3 німецьких (Високопільський, Люксембурзький, Молочанський), 2 єврейських (Сталіндорфський, Ново-Златопільський), 2 російських (Кам'янський, Терпінянський), 1 болгарський (Коларівський) та 1 грецький (Велико-Янисольський).

На тлі цих територіально-адміністративних трансформацій з кінця 1920-х рр. запроваджується ще одна реформа, сільськогосподарська. Метою її була зміна соціально-економічного укладу сільського населення СРСР: об'єднання індивідуальних селянських господарств у великі — колективні — і підпорядкування їх державному управлінню. До того ж, у стислі терміни.

У січні 1930 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову, згідно з якою суцільна колективізація в Україні мала бути здійснена восени 1931 — навесні 1932 рр. Республіканське ж партійне керівництво поставило завдання завершити її протягом 1930 р., а в Степу, складовою частиною якого була територія Дніпропетровської області, де й перебували національні райони,— навесні того року. Зазначені документи стали інструкцією для партійно-державних органів та їхніх очільників на місцях.

Для стимулювання форсованих темпів колективізації у січні 1930 р. було проголошено початок ліквідації куркульства як класу, продумано систему штрафів і покарань, яка надавала місцевим управлінням широкий набір інструментів примусу — від часткової до повної конфіскації майна, поселення на малоприсадибні для ведення сільського господарства місцини у межах району до виселення у північні та східні райони СРСР. Застосовували їх в усіх без винятку національних районах. У Високопільському районі, наприклад, уже на березень 1930 р. було «розкуркулено» 68 сімей, а їхні будинки та господарські будівлі, худобу та сільгоспінвентар передали створюваним колгоспам [1, с. 79]. Лише за зиму 1930/31 рр. з цього району було вислано у віддалені регіони СРСР 44 сім'ї [1, с. 79]. Ліквідація так званого куркульства, наприклад, у грецьких селах набула форми національної трагедії. Протягом 1931 р. було розкуркулено й виселено не менше 1/10 населення. В 1930–1931 рр. майже таку саму кількість господарств розпродали за невиконання планів хлібозаготівель [28; 27, с. 400].

Більшість сільського населення не бажала змінювати форми господарювання. Проголошення суцільної колективізації селяни сприйняли не просто з недовірою — вони категорично виступили проти неї. Стихійні виступи селянства відбувалися повсюдно. Наприклад, у березні 1930 р. в Хортицькому районі 600 селян зійшлися на мітинг на захист розкуркулених, який відбувався під гаслом ліквідації ТСОЗів (товариств спільної обробки землі) [22; 21, с. 142].

В умовах широкого застосування адміністративно-каральних методів примусу селяни національних районів по-різному чинили спротив цій політиці. Найпоширенішими були забій та продаж різних видів худоби. В результаті, наприклад, у 1930 р. у Високопільському районі поголів'я лише корів та коней зменшилося порівняно з 1926 р. відповідно в 1,5 та 3,5 рази [1, с. 81]. Репресивні акції влади також викликали втечу значних груп селян, які не бажали вступати до колгоспів. Вони змушені були полишати заняття сільським господарством, тікати до обласного центру, Бердянська, Запоріжжя, Кривого Рогу, Кам'янського та інших міст регіону і йти працювати на промислові підприємства. Тікали як одноосібно, так і цілими сім'ями. Наприклад, на січень 1932 р. у Молочанському районі налічувалося 47 сімей та 19 осіб, які втекли [5, арк. 17].

Розкуркулення та примусова колективізація спричинили і такий вид спротиву серед етнічних меншин, як еміграція. На Катеринославщині цей процес зародився і набув масового характеру у 1929 р. Так, Катеринославський окружний комітет КП(б)У повідомляв, що в деяких районах «целые семьи снимаются, распродают свое имущество и направляются в Москву для ... разрешения на выезд в Канаду» [1, с. 78].

Однак, попри опір селянства, завдяки карально-адміністративним методам органів влади національні райони краю вже на весну 1931 р. в основному були колективізовані. На квітень 1931 р., наприклад, Коларівський район було колективізовано на 79 % [14, с. 45], Хортицький район — на 80 %, Високопільський — на 92,1 %, Молочанський — на 97,3 % [1, с. 80]. Утім, це не сприяло виконанню плану хлібоздачі. Колективізоване село національних районів, як і інших регіонів України, не могло задовольнити зрослих апетитів держави. Керівництво районів, підкоряючись вказівкам обкому та облвиконкому, змушене було продовжувати вилучення хлібопродуктів, застосовуючи широкий спектр заходів репресивного характеру. Колгоспи, що не виконали завдання, часто заносили на «чорні дошки» — це означало вивезення з населеного пункту товарів широкого вжитку та заборону селянам полишати свої села до того часу, доки колгосп не виконає визначені для нього плани. Серед занесених на «чорну дошку» були і колективні об'єднання німецьких національних районів: Молочанського — колгоспи «Авангард» (с. Гейдельберг), «Райхснфельд» (с. Широке), «Свідомі»; Люксембурзького — «Нейгоф» (с. Ново-Керменчик) і «Вперед»; Високопільського — «Імені 1 травня» (с. Пригір'я), «Червоний господар» (с. Озерівка), «Червоний партизан» (с. Іванівка), «Червона Україна» (с. Іванівка) [23; 22, с. 353, 355, 356].

Для стимуляції селян до здавання зерна у кожному колгоспі провадився примусовий продаж худоби декількох сімей, також притягували до судової відповідальності їхніх керівників. Наприклад, керівництво Молочанського району у січні 1932 р. наказало продати худобу 3–5 сімей з кожного колгоспу, а також притягти до судової відповідальності 3 голів колгоспів, що відставали. Аналогічні рішення були прийняті і в Високопільському районі, де у 1932 р. були засуджені «за саботаж» хлібоздачі правління 14 колгоспів у повному складі (53 особи), а голову одного з колгоспів за це було засуджено до розстрілу [25; 24, с. 54].

У грудні 1932 р. Дніпропетровський обком КП(б)У та облвиконком встановили для всіх районів дати остаточного виконання річного плану хлібозаготівель на січень 1931 р. Для Новозлатопольського, Сталіндорфського та Люксембурзького районів це було 1 січня 1933 р., для Високопільського, Терпінянського (російський) — 18 січня, для Молочанського і Коларівського — 26 січня [18, с. 30–31].

За допомогою комплексу таких методів вдалося примусити селян здавати останнє і таким чином дещо покращити показники виконання плану 1932/33 господарського року. І все ж, вони були значно нижчими від встановленої норми. Наприклад, у Молочанському р-ні виконання становило 54,2 % від плану [14, с. 45].

Подібні методи проведення хлібозаготівельної кампаній 1931 та 1932 рр. призвели до того, що у селян не залишилося їстівних припасів, і вже взимку 1932–1933 рр. по селах розпочався голод. Серед уражених голодом районів Дніпропетровщини були: німецькі — Високопільський, Люксембурзький, Молочанський, єврейські — Новозлатопільський, Сталіндорфський, болгарський — Коларівський.

Обласне компартійне керівництво, втім, не вважали це трагедією. Ось як ситуацію оцінював секретар обкому М. Хатаєвич у листі до ЦК ВКП(б) від 4 лютого: «Положение в области у нас весьма тугое, в облотделе ГПУ скопилось немало сообщений об отдельных фактах голодной смерти, опухания, отравления на почве употребления в пищу суррогатов. Я меньше всего от этих фактов прихожу в какое-либо расстройство. При наличии немалого количества разворованного хлеба у одних по области сейчас уже есть и будет большая его нехватка у других, которые меньше всего наворовали, или у которых сумели отобрать наворованное» [5, арк. 5]. Тож обком видав циркуляр, яким керівництву районів наказали забезпечувати продуктами харчування лише тих колгоспників, які виробили максимальну кількість трудоднів. При цьому резерви слід було знайти у самих колгоспах. Тих же, хто заробив менше, слід було спрямувати на пошук прихованих сусідами зернових запасів [1, с. 84].

З таких самих позицій оцінював ситуацію в своєму районі секретар Високопільського району. При цьому голодувати і мерти селяни почали там ще у грудні 1932 р. Лише у лютому 1933 р. він подав інформацію, де змушений був визнати факт голоду в районі і наводив значно занижені цифри трагедії: вказано 1185 осіб із наявними симптомами крайньої форми голодування: опуханням ніг, рук, обличчя [1, с. 84]. А секретар Дніпропетровського обкому М. Хатаєвич у доповідній записці до ЦК КП(б)У, відправленій у кінці місяця, сповіщав про 28 голодуючих районів області, в яких офіційно було зареєстровано випадки голодної смертності. У їх числі були і три національні райони: один німецький — Високопільський, і два єврейські — Новозлатопільський та Сталіндорфський. При цьому він зазначив, що «у перших 7-ми районах (серед них і німецький Високопільський — О. Н.) факти захворювань з голоду більш масові» [6, арк. 10–11]. Матеріали інформаційного сектора ЦК КП(б)У за квітень 1933 р. повідомляли, що у Дніпропетровській області кількість голодуючих постійно зростає,

і серед найбільше уражених її районів — національні Високопільський, Коларівський та Сталіндорфський [2, с. 805].

У Сталіндорфському районі в одній з сілград «люди взагалі перестали просити допомогу, лежать у нетоплених хатах і чекають смерті» [2, с. 805]. У Високопільському районі трупи людей не закопували по декілька днів, їх складали у приміщеннях [2, с. 805]. У Коларівському районі люди масово голодували та вмирили. Лише за кілька днів березня померло 13 осіб [4, с. 155]. «В с. Терновка померло 35 колгоспників, 100 лежали пухлими. У сім'ї Младенова з Коларівки, котрий відробив 610 трудоднів, від голоду померло троє дітей. Діти повмирили і в родинах колгоспників Дилова та Янколова» [3, с. 529]. У Хортицькому районі в одному з сіл зі 103 сімей вижило лише 18 [1, с. 86].

У цій складній ситуації люди мусили застосовувати свої стратегії виживання. Починали вживати різного роду сурогати, рослинну їжу, м'ясо собак, котів, горобців, ворон, плазунів, гризунів, мертвих тварин. Мали місце і зовсім страшні факти виживання — за рахунок канібалізму, як, наприклад у Хортицькому районі, де батько задушив свою трирічну доньку і з'їв її [1, с. 86]. Інші почали здавати у спеціально створені для цього магазини системи Торгсину (Торгсин з російської — «торговля с иностранцами») дорогоцінні речі, на які купували продукти. Частина ж зверталася за допомогою до громадських організацій на історичній батьківщині. Така допомога стала вагомою підтримкою голодуючих. Вона відбувалася у вигляді грошових переказів, надісланих з-за кордону на адреси голодуючих, і стала надходити вже у грудні 1932 р. Її отримувачами переважно були особи німецької національності. Основний потік коштів припав на період з весни до кінця літа 1933 р., коли лише до Високопільського району надійшло 44392 крб золотом [1, с. 85]. Жителі Люксембурзького району за перше півріччя 1933 р. отримали 714 переказів на суму 10424 крб, за друге півріччя 1933 р. — 528 (8228 крб), у січні 1934 р. — 189 (2439 крб) [7, арк. 19а]. Загальна сума переказів німецькому населенню Дніпропетровської області з квітня 1933 р. до квітня 1934 р. становила 203 000 крб золотом — це найбільше серед областей УСРР [24; 25, с. 46]. Продовольство, закуплене на ці гроші, врятувало життя багатьом німцям.

Советські органи влади негативно ставилися до такої допомоги, всіляко чинили опір її надходженню, фіксували випадки її отримання і людей, що займалися її наданням співвітчизникам. Наприклад, секретар Високопільського р-ну повідомляв обласне керівництво, що стали масовим явищем виїзди селян, переважно німців за національністю, «которые в торгсине Днепропетровска покупают продукты на валюту, полученную из-за границы» [8, арк. 92]. А Дніпропетровський обком партії зазначав причину такого ставлення — селяни пишуть про голод у республіці. «В этих письмах указывается, что на Украине голод. Эти

письма публикуются в Германских (так у документі — О. Н.) газетах, после чего поступают пожертвования, пересылаемые просителю иностранной валютой через «Торгсин» [8, арк. 105]. Партійне керівництво проводило роботу серед населення, щоб те відмовлялося від її отримання, поширювали думку, що це «гітлерівська допомога». До кінця 1933 р. влада більш-менш терпляче ставилася до такої допомоги, але зі спадом гостроти ситуації почалося переслідування за її отримання. У 1934–1935 рр. партійні і радянські органи починають здійснювати санкціонований ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У так званий «організаційний тиск» на одержувачів «гітлерівської допомоги». Серед німецьких селян проводили «роз'яснювальну роботу». Їм пропонували відмовитися від переказів та посилок і передавати їх на користь Міжнародної організації допомоги робітникам, яка перебувала під контролем Комуністичного інтернаціоналу, підпорядкованого сталінському партійному керівництву, і допомагала активістам та комуністичним і робітничим партіям, що боролися проти урядів своїх країн. Однак пропагандистська кампанія не мала очікуваного результату. Так, у колгоспі ім. Сталіна Рейхенфельдської сільради Молочанського району від переказів відмовився лише один колгоспник із 13 селян [24; 23, с. 47].

Кампанія боротьби з «гітлерівською допомогою» переросла у кампанію пошуку «фашистських організацій». У травні 1934 р. така організація була виявлена у Пришибському педагогічному технікумі [24; 23, с. 47]. У Молочанському районі у 1934 р. за отримання і поширення «гітлерівської допомоги» було звільнено з роботи 26 вчителів [7, арк. 105].

Надзвичайні темпи колективізації, ухвалені для степової смуги України, жорстокі методи її реалізації органами радянської і партійної влади на місцях, нехтування з боку обласного і районного керівництва проблемами людей призвели до нищення економіки найбільш успішних категорій мешканців села національних територій Дніпропетровської області, а також покляли край більш як 150-річній історії виробничої діяльності болгарських, грецьких, єврейських та німецьких етнічних спільнот регіону. Наслідком такої політики держави став Голодомор 1932–1933 рр. в результаті якого, за різними підрахунками, лише прямими жертвами стали від 4 до 7,7 млн осіб, з яких 10 % становили представники етнічних меншин [12, с. 145].

А втім, це надто загальні дані. Більш точними підрахунками, на жаль, дослідники не займалися. Це стосується як тих, що вивчав етнічні меншини, так і тих, хто досліджував інші проблеми щодо Голодомору. Можемо звернутися до результатів аналізу унікального загальноукраїнського археографічного мартиролога, складеного на основі матеріалів книг записів цивільного стану населення, який єдиний на сьогодні в Україні містить зафіксовані свідчення про особу померлих — «Наці-

ональна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр.», зокрема том «Дніпропетровська область» [19]. За результатами вивчення збережених книг запису актів цивільного стану періоду 1932–1933 рр. можна виявити лише тенденцію. Вона засвідчує, що переважну більшість із зафіксованих Книгою пам'яті 28408 загиблих у сільській місцевості склали українці, оскільки вони були основою сільського населення області — 94 %. Жертвами Голодомору стали також етнічні групи, які проживали на Дніпропетровщині: росіяни — 5,2 %, німці — 0,4 %, євреї — 0,1 %, та представники інших етносів [21, с. 76]. А в тих населених пунктах, де компактно проживали інші етноси, основну масу померлих склали вони.

Так, наприклад, у Веселівській сільраді Синельниківського району з 44 загиблих 36 — німці, 2 — росіяни, 6 — українці; в Катеринівській сільраді Солонянського району всі померлі — німці, у с. Кільманстальське Васильківського району з 52 померлих у цей період 40 осіб — німці, 1 — голландець, 9 — українці. У Новозоринській сільраді Криворізького району з 24 померлих 15 осіб становили представники єврейської національності [20, с. 102]. В Нікопольському та Павлоградському районах мешкало багато росіян, тому і кількість померлих із загальної кількості зафіксованих по районах у них була більшою: 2051 осіб у першому та 4546 — у другому (становили відповідно 18,8 % та 17,3 % при 79,9 % та 82,6 % відповідно померлих українців) [21, с. 76].

У містах серед померлих також переважали українці — 19668 осіб або 79,9 %. Представників інших етнічних груп і кількісно, і за питомою вагою було значно більше у місті, ніж на селі: росіяни — 12,9 %, євреї — 4,9 %, представники інших етнічних груп, а це білоруси, поляки, німці, латиші, грузини, вірмени татари разом становлять 2,3 %. У Дніпропетровську із загальної кількості 14 160 померлих у місті від голоду українців — 57,7 %, росіян — 24,2 %, євреїв — 15,2 %, білорусів — 1,1 %, поляків — 0,9 %. Серед померлих зафіксовано представників і інших груп — німці, латиші, грузини, татари, вірмени (усіх разом — 0,9 %). У Кам'янському, другому за розмірами і промисловим потенціалом міста області, співвідношення практично було аналогічним, тільки третю позицію, на відміну від обласного центру, займали поляки [21, с. 76].

Таким чином, форми і методи форсованої колективізації, що діяли в Україні, характеризувалися в національних районах Дніпропетровської області високою інтенсивністю та швидкістю застосування до селян та керівників їхніх кооперативних утворень. Як результат, в національних районах колективізації завершилася вже на весну 1932 р. Репресивні дії влади породжували різні форми спротиву та зумовлювали стратегії виживання серед етнічних меншин, у тому числі еміграцію. Дії місцевого комуністичного керівництва національних районів нічим не відрізнялися від репресивних геноцидних дій керівників на всій

території УСРР. Вилучення продуктових запасів у селян призвело до поширення опухання, голодних смертей, фактів канібалізму. У цій ситуації вагомою підтримкою голодуючих певних етнічних меншин стала допомога з їхньої історичної батьківщини. Жертвами Голодомору були представники всіх етнічних груп, що мешкали на території області. Серед убитих голодом у сільській місцевості на першому місці були українці, а під маховик геноциду поряд з ними потрапили росіяни, німці, євреї та інші.

Головним наслідком колективізації та Голодомору, стали суттєві зміни у тенденціях демографічного розвитку українців та іноетнічних груп регіону, часткова дифузія цих етносів по території УСРР, затухання етнокультурних процесів в області, як і в республіці загалом, зупинка процесу становлення української нації як такої у всіх її проявах — політичному, економічному, культурному, етнічному і насамперед фізичному через мільйонні людські жертви.

Список використаних джерел:

1. Безносос О. Менониты юга Украины в годы «великого перелома» (1928–1933 гг.) // Вопросы германской истории / отв. ред. С.И. Бобылева. Днепропетровск: Изд-во Днепропетров. ин-та, 2001. С. 75–88.
2. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упорядник Р.Я. Пиріг. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1125 с.
3. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / Білокінь С.І., Веселова О.М., Вронська Т.І. та ін.. Київ: Наук. думка, 2003. 887 с.
4. Грищенко Ю. Болгари в Україні 1920-х-1930-х рр.: між національними проектами влади й реаліями життя. Київ: Ін-т історії України, 2018. 268 с.
5. Держ. архів Дніпропетров. обл. Ф. П-19. Оп. 1. Спр. 588. 185 арк.
6. Держ. архів Дніпропетров. обл. Ф. П-19. Оп. 1. Спр. 609. 71 арк.
7. Держ. архів Дніпропетров. обл. Ф.П-19. Оп. 1. Спр. 1593. 95 арк.
8. Держ. архів Дніпропетров. обл. Ф.П-19. Оп. 1. Спр. 703. 105 арк.
9. Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ: Наш час, 2008. 424 с.
10. Кульчицький С. Ціна «великого перелома». Київ: Україна, 1991. 432 с.
11. Марочко В. Голодомор 1932–1933 рр. Київ: б.в., 2007. 64 с.
12. Марочко В. І. // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К. 2004. С. 145–146.
13. Марочко В. Територія Голодомору 1932–1933 рр. Київ: б.в. 2014. 64 с.

14. Марочко В. Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дрогобич: Коло, 2018. 575 с.
15. Мейс Дж. Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933). *Студії з україністики. зб. наук. праць*. 2004. № 5. С. 273–292.
16. Місінкевич Л. Єврейська і польська національні меншини Поділля (20–30-ті рр. ХХ століття). Київ: б. в., 2001. 254 с.
17. Наседкіна Л. Грецькі національні сільради та райони в Україні (друга половина 20-х — 30-ті роки). *Український історичний журнал*. 1992. № 6. С. 64–72.
18. Народна трагедія. Документи і матеріали про голод 1932–1933 років на Дніпропетровщині / Редкол.: В. В. Іваненко, А. О. Удод та ін. Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1993. 83 с.
19. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр.: Дніпропетровська область / Редкол.: Бородін Є. І. та ін. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2008. 1245 с.
20. Нікілев О. Трагедія Голодомору на Дніпропетровщині: до проблеми демографічних втрат. *Придніпров'я: Історико-краєзнавчі дослідження*. 2008. Вип. 5. С. 98–102.
21. Нікілев О. «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр.»: спроба етно-регіонального та соціально-демографічного аналізу (на прикладі Дніпропетровської області). *Вісник аграрної історії*. 2018. № 23–24. С. 74–78.
22. Осташева Н. На переломе епох...: Меннонитское сообщество Украины в 1914–1931 гг. М.: Готика 1998. 253 с.
23. Розкуркулення, колективізація, голодомор на Дніпропетровщині (1929–1933 роки): зб. документів / упорядн. Є. І. Бородін, О. В. Касьянов, Н. В. Киструська та ін.. Дніпропетровськ: Герда. 2008. 498 с.
24. Романець Н. Винні у тому, що ... німці: репресії проти німецької національної меншини Дніпропетровщини (1920–1940 рр.). // Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій. Зб. статей у 5 томах. Т. 5. Дніпропетровськ: Моноліт, 2018. С. 29–88.
25. Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства / вид. 5-те, доп. Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2018. 432 с.
26. Ченцов В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е — 1930-е годы. М.: Готика, 1998. 205 с.
- Якубова Л. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР: 20-ті–початок 30-х років ХХ ст. Київ: Ін-т історії України, 2004. 456 с.
- Якубова Л. Суцільна колективізація в селах етнічних меншин. 1930–1935 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошук: Міжвид. зб. наук. пр.* 2004. Вип. 11. С. 370–412.

References:

1. Beznosov, O. (2001). Menonity yuga Ukrayiny v gody “velikogo pereloma” (1928–1933 gg.). In Bobyleva, S. (Ed.). *Voprosy germanskoj istorii*. Dnepropetrovsk: Izd-vo Dnepropetrov un-ta. (pp. 75–88). [In Russian].
2. Pyrih, R. (Ed.). (2007). *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: Dokumenty i materialy*. Kyiv: Vyd. dim “Kyievo-Mohylianska akademiia”. [In Ukrainian].
3. Bilokin, S., Veselova, O., & Vronska, T. (Eds.). (2003). *Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: prychny ta naslidky*. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
4. Hryshchenko, Yu. (2018). *Bolhary v Ukraini 1920-kh-1930-kh rr.: mizh natsionalnymy proektamy vlady y realiiamy zhyttia*. Kyiv: Instytut istoriiv Ukrainy. [In Ukrainian].
5. State Archives of Dnipropetrovsk Region, fund II-19, inventory 1, file 558.
6. State Archives of Dnipropetrovsk Region, fund II-19, inventory 1, file 609.
7. State Archives of Dnipropetrovsk Region, fund II-19, inventory 1, file 1593.
8. State Archives of Dnipropetrovsk Region, fund II-19, inventory 1, file 703.
9. Kulchytskyi, S. (2008). *Holodomor 1932–1933 rr. yak henotsyd: trudnoshchi usvidomlennia*. Kyiv: Nash chas. [In Ukrainian].
10. Kulchytskyi, S. (1991). “*Tsina velykoho perelomu*”. Kyiv: Ukraina. [In Ukrainian].
11. Marochko, V. (2007). *Holodomor 1932–1933 rr.* Kyiv. [In Ukrainian].
12. Marochko V. I. In Smolii, V. (Ed.). (2004). *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Volume 2, pp. 145–146). Kyiv. [In Ukrainian].
13. Marochko, V. (2014). *Terytorii Holodomoru 1932–1933 rr.* Kyiv. [In Ukrainian].
14. Marochko V. (2018). *Entsyklopediia Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini*. Drohobych: Kolo. [In Ukrainian].
15. Mace, J. (2004). Politychni prychny holodomoru v Ukraini (1932–1933). *Studii z ukrainistyky: zb. nauk. prats.* (5). [In Ukrainian].
16. Misinkevych, L. (2001). *Yevreiska i polska natsionalni menshyny Podillia (20–30-ti rr. 20 stolittia)*. Kyiv. [In Ukrainian].
17. Nasiedkina, L. (1992). Hretski natsionalni silrady ta raiony v Ukraini (druga polovyna 20-kh — 30-ti roky). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* (6). [In Ukrainian].
18. Ivanenko, V., & Udod, A. (1993). *Narodna trahediia. Dokumenty i materialy pro holod 1932–1933 rokiv na Dnipropetrovshchyni*. Dnepropetrovsk: Vyd-vo DDU. [In Ukrainian].
19. Borodin, Ye. (Ed.). (2008). *Natsionalna knyha pamiaty zhertv Holodomoru 1932–1933 rr.: Dnipropetrovska oblast*. Dnepropetrovsk: ART-PRES. [In Ukrainian].

20. Nikiliev, O. (2008). Trahediia Holodomoru na Dnipropetrovshchyni: do problemy demohrafichnykh vtrat. *Prydniprovnia: Istoryko-kraieznavchi doslidzhennia*. (5). [In Ukrainian].
21. Nikiliev, O. (2018). “Natsionalna knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932–1933 rr.”: sprobа etno-rehionalnoho ta sotsialno-demohrafichnoho analizu (na prykladi Dnipropetrovskoi oblasti). *Visnyk ahrarnoi istorii*. (23–24). [In Ukrainian].
22. Ostasheva, N. (1998). *Na perelome epokh...: Mennonyskoe soobshchestvo Ukrayiny v 1914–1931 gg.* Moscow: Gotika. [In Russian].
23. Borodin, Ye., Kasinov, O., & Kystruska, N. (Eds.). (2008). *Rozkurkulennia, kolektyvizatsiia, holodomor na Dnipropetrovshchyni (1929–1933 roky)*. Dnipropetrovsk: Herda. [In Ukrainian].
24. Romanets, N. (2018). Vynni u tomu, shcho ... nimtsi: represii proty nimetskoj natsionalnoi menshyny Dnipropetrovshchyny (1920–1940 rr.). In Borodin, Ye. (Ed.). *Mista i sela Dnipropetrovshchyny u vyri politychnykh represii*. (Volume 5, pp. 29–88). Dnipropetrovsk: Monolit. [In Ukrainian].
25. Serhiichuk, V. (2018). *Holodomor 1932–1933 rokiv yak henotsyd ukrainstva*. Vyshhorod: Serhiichuk M. I., 2018. [In Ukrainian].
26. Chentsov, V. (1998). *Tragicheskiye sudby. Politicheskiye repressii protyiv nemetskoho naseleniia Ukrayiny v 1920-e-1930-e gody*. Moscow: Gotika. [In Russian].
27. Yakubova, L. (2004). *Sotsialno-ekonomichne stanovyshe etnichnykh menshyn v USRR: 20-ti — pochatok 30-kh rokiv 20 st.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [In Ukrainian].
28. Yakubova, L. (2004). Sutsilna kolektyvizatsiia v selakh etnichnykh menshyn. 1930–1935 rr. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuk: Mizhvid. zb. nauk. pr.* (11). [In Ukrainian].

O. Nikilev,
Doctor of History, Professor
Oles Honchar Dnipro National University
Dnipro, Ukraine

COLLECTIVIZATION AND THE HOLODOMOR OF THE 1930'S: THE TRAGEDY IN THE ETHNONATIONAL SCOPE (ON THE EXAMPLE OF NATIONAL MINORITIES OF THE DNIPROPETROVSK REGION)

The author analyzed the situation in the Dnipropetrovsk region as the territory, inhabited by the majority of national formations of the republic during the collectivization and the Holodomor of 1932–1933. The system of forms and methods of forcing the farmers to join the collective farms is revealed. The activity of local party leaders of national districts is disclosed. Under the circumstances of the genocidal policy of Kremlin, local authorities as direct crime perpetrators used different repressive measures towards the region population. The counter-measure to the genocidal policy were different forms of resistance among both Ukrainians, and national minorities that compactly lived in Dnipropetrovsk region. It is shown that the result of the genocidal policy of the Communist authorities of the USSR and Ukrainian SSR were famine and high level of mortality in all national district of the region already in winter of 1932–1933. That is why the population had to use different survival strategies. Based on the analysis of “National Book of Memory of the 1932–1933 Holodomor Victims: Dnipropetrovsk Region”, the tendencies and percentage of killed by famine Ukrainians and national minorities representatives are discovered.

Key words: Dnipropetrovsk region, ethnical minorities, national districts collectivization, Holodomor, demographical effects.

**А. В. Зарате,
аспірантка**

Кадіський університет
та Київський національний університет
імені Тараса Шевченка (спільне керівництво),
Кадіс, Іспанія
Київ, Україна

ВИСВІТЛЕННЯ ТЕМИ ГОЛОДОМОРУ В ПРЕСІ ІСПАНОМОВНИХ КРАЇН

У статті проаналізовано публікації у періодичних виданнях іспаномовних країн («El País», «El Confidencial», «El Mundo», «Infobae», «El Diario», «República Colombia» тощо), у яких автори досліджують Голодомор. З'ясовано, що зацікавлення цією темою в іспаномовних країнах є непостійним і залежить насамперед від внутрішньополітичної діяльності України в цьому питанні, а також її дипломатичної діяльності на міжнародній арені, зокрема у процесі визнання світом Голодомору геноцидом українського народу.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, Україна, іспаномовна преса, Роберт Конквест, Венесуела.

На основі аналізу 40 публікацій з іспаномовних газет з високим тиражем та визнанням, які мають онлайн-версію, було встановлено, що слово Голодомор починає з'являтися у ЗМІ з 2006 р., коли парламент України визнав його геноцидом — убивством мільйонів селян голодом під час примусової колективізації. Тема Голодомору знову активізується у квітні 2008 р., коли Державна дума Російської Федерації прийняла постанову, в якій заперечено, що голод, спричинений політикою колективізації в Україні, був геноцидом, а тодішній президент Дмитро Медведєв підтримав таке рішення і «назвав це аморальним звинуваченням Російської держави в історичному епізоді, що був спільною бідою для всіх жителів СРСР» [1]. Згодом уряд України в липні того ж року опублікував список прізвищ радянських лідерів, відповідальних за проведення політики колективізації, внаслідок якої від голоду померли мільйони селян [2].

Досліджуючи тему Голодомор в іспаномовних періодичних виданнях, було з'ясовано, що вперше згадка про Голодомор у газеті «El País» з'явилася 14 грудня 2009 р. Пілар Бонет у статті «Україна розкриває таємниці СРСР» зазначає: «Київ відкриває архіви радянського періоду 1919–1991 рр. для дослідників та громадськості» [3]. Публікація містить

інтерв'ю, взяте у тогочасного директора державного архіву СБУ Володимира В'ятровича. Він повідомляє, що 90 % архівів про Голодомор розсекречені та перебувають у вільному доступі для української і світової громадськості. Ці архіви доступні у 26 електронних читальних залах, розташованих у різних містах країни. Також наголошено, що доступ до них вільний і безкоштовний. Завдяки цьому, зазначає тодішній директор архіву, «Україна стає Меккою для фахівців з республік колишнього СРСР, які звертаються сюди з огляду на те, що архіви в Росії або закриті, або ж усе менш доступні» [3]. Володимир В'ятрович стверджує, що стосунки українського архіву з російськими є досить парадоксальними, оскільки, коли Україна розсекречує документ на певну тему, «негайно у відповідь росіяни розсекречують інші, що містять протилежну інформацію» [3].

Після вищезазначених політичних подій тема Голодомору перестає з'являтися в іспаномовних газетах, аж поки в 2011 р. італійський художник Ігорт Тувері Кальярі не опублікував комікс «Українські зошити: спогади про часи СРСР». Згодом, уже в 2017 р. була опублікована книга «Червоний голод», яку написала Енн Епплблм англійською мовою (у січні 2019 р. вона вийшла в іспанському перекладі).

Після цих публікацій про Голодомор зацікавленість іспаномовного читача до зазначеної теми зросла, особливо в Іспанії. Газетні статті того періоду стосуються літературної критики і зазвичай опубліковані у розділах (рубриках) історії чи/та культури.

З 2018 р. значно збільшилася кількість опублікованих статей із цього питання. Зростання спостерігається в середньому із 2 статей кожні 3 роки до 7,5 статей кожні 2 роки. Ці статті головню стосуються політичного аналізу і коментарів щодо зовнішньої політики. Нам вдалося вирізнити три основні теми, на яких зосереджуються журналісти. Перша стосується історичних фактів, що описують ситуацію, за якої стався Голодомор. Друга — статті, які охоплюють акти вшанування пам'яті загиблих під час Голодомору і дипломатичну діяльність, яку Україна здійснює з 2006 р., аби Голодомор був визнаний на міжнародній арені як геноцид українського народу. Третя — статті, в яких автори акцентують увагу на уроках Голодомору, проводять паралелі з політичною та економічною кризою у Венесуелі.

Розглянемо матеріал, зібраний із кожної із вищезазначених тем.

1. Історичні обставини (умови), за яких виник Голодомор.

У цих повідомленнях у пресі зазвичай ідеться про політичні та економічні умови, які спричинили Голодомор, та його наслідки для українського населення. Аналізуючи факти, на підтвердження своїх аргументів журналісти посилаються на праці багатьох істориків з цієї теми, що були опубліковані з кінця 60-х рр.

Одним із перших текстів, на який посилаються автори, є книга британського історика Роберта Конквеста «Великий терор: сталінські чистки

30-х років», видана 1968 р. У ній є викривальні свідчення, отримані від емігрантів, перебіжчиків, а також неофіційні архівні дані радянської доби. Книга з уточненими даними про кількість жертв, отриманими із розсекреченої інформації, була перевидана в 1990 р. [4; 5]. Інша праця цього ж автора «Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор» є основою для розуміння Голодомору. Вона видана у 1986 р. і, на відміну від попередньої, не перекладена іспанською.

Наступною книгою з цієї теми є праця американки Енн Епплблом «Червоний голод». Ще одним джерелом є «Українські зошити (спогади про радянські часи)», які видав італійський художник та сценарист Ігор Тувері Кальярі у 2011 р. Цей матеріал має пізнавальне значення для латиноамериканської аудиторії, оскільки італієць оформив документальний репортаж про Голодомор у вигляді коміксу. Джерелами стали історії свідків та повідомлення радянської таємної поліції. Автор переконує, що цими малюнками «не хоче нікого налякати, а лише пояснити, що пам'ять дуже важлива і її не можна втратити» [6]. Окрім того, він наголошує, що його «єдина мета — дати голос тим, хто не мав можливості вільно висловитись» [6].

Ці праці розкрили для іспаномовної аудиторії історичні умови, за яких відбувався штучно створений голод у радянські часи. У них можна виділити три спільні риси:

1) погляд на Голодомор як гуманітарну катастрофу, що сталася на початку 1930-х рр. унаслідок примусової колективізації радянською владою;

2) політика колективізації, яка стала причиною браку продуктів харчування в Україні, що призвело до фізичного винищення голодом мільйонів людей;

3) розуміння того, що голод не був наслідком неврожаю, а його організував тодішній керівник радянської держави Йосип Сталін, який для підвищення рівня експорту зерна ввів жорсткі заходи вилучення продуктів харчування та репресії проти українських селян.

У вересні 2017 р. видання «El Confidencial» повідомляло, що Сталін власноруч написав листа, в якому йшлося: «Сьогодні головною проблемою є Україна, оскільки партія, влада та органи політичної поліції республіки заражені націоналістичними агентами та польськими шпигунами, тому ми ризикуємо втратити Україну, Україну, яку необхідно перетворити на більшовицьку фортецю» [7].

Історик Енн Епплблом у статті, написаній для іспанської газети «El Mundo» в лютому 2019 р. розмірковує над тим, що заходи радянської влади були навмисно спланованими та мали подвійну мету: «фізичне знищення селян, які чинили опір примусовій колективізації, а особливо куркулів — невеликих власників землі та худоби; і, до того ж, придушення будь-яких проявів українського націоналізму» [8]. Для

авторки голод був спричинений умисними діями Сталіна, оскільки він не вважав померлих людей невинними, а вбачав у них саботажників, які, приховуючи зерно, вели «тиху війну проти радянської влади» [9].

Твердження про те, що голод був створений навмисно, є предметом суперечок інших істориків. Наприклад, Шейла Фіцпатрік пропонує інший погляд у книзі «Сталінські селяни. Спротив та виживання у російських селах після колективізації». В одній із статей, опублікованій англійською мовою у виданні «The Guardian» та перекладеній іспанською виданням «El Confidencial», вона написала: «Сталін не хотів убивати мільйони людей (рішення із очевидними негативними наслідками для економіки), а скоріше отримати усе можливе зерно від них. Проблема у тому, що ніхто не знав, скільки можливо було забрати зерна, не спричинивши голоду і не зашкодивши наступному врожаю» [7]. Письмениця нагадує, що Голодомор залишався забутим у радянські часи і був використаний пізніше українським націоналізмом як новий міф своєї нової держави. З іншого боку, іспанська газета «El Diario» у серпні 2019 р. опублікувала інформацію про те, що Москва відмовилася від відповідальності за мільйони смертей, заявивши, що це спільна біда усіх мешканців колишнього Радянського Союзу. Автор статті вказує: у разі визнання своєї відповідальності Росія як правонаступниця Радянського Союзу «мала б відшкодувати моральні та економічні збитки Києву, що створило б небезпечний прецедент» [10].

2. Акти вшанування та міжнародного визнання Голодомору геноцидом.

У статтях зазначено, що в 2006 р. Верховна Рада України прийняла закон про визнання Голодомору геноцидом українського народу. Через 3 роки після затвердження цього закону уряд держави презентував перед 58-ою сесією Генеральної Асамблеї ООН декларацію про вшанування 70-ої річниці Великого голоду 1932–1933 рр. із закликом визнати його трагедією українського народу. 64 країни-члени підтримали цю декларацію, в тому числі Росія [11]. Внаслідок прийняття такої резолюції Асамблеєю слово «Голодомор» стало визнаним і увійшло до міжнародного словника [12]. На 63-ій сесії Генеральної Асамблеї ООН у 2008 р. було представлено резолюцію, яка визнавала цю трагедію для народу України як геноцид, але цього разу Росія та 9 країн-членів ЄС проголосували проти.

Щодо латиноамериканських країн, що визнали Голодомор як геноцид, видання «Infobae» від 17 лютого 2018 р. піддало критиці рішення Аргентини та Чилі щодо визнання Голодомору злочинним актом сталінського режиму. Колумбія, Еквадор, Парагвай і Перу визнали Голодомор геноцидом ще у 2007 р., а Мексика зробила це 2008 р. Іспанія та Бразилія, як і Аргентина й Чилі, визнали Голодомор злочином проти людства. Останнє звернення про міжнародне визнання Голодомору

як геноциду українського народу зробив Володимир Зеленський до прем'єр-міністра Ізраїлю Беньяміна Нетаньягу під час офіційного візиту до Києва в серпні 2019 року [10].

Також було проаналізовано низку статей, що стосуються заходів, які проводять українські громади за кордоном для вшанування Голодомору. Так, зокрема, у Парагваї є організація «Просвіта», яка віддає належне мільйонам загиблих; у Бразилії проходила церемонія вшанування на чолі з церквою в Меморіалі іммігрантів з України в провінції Курітіба; в Аргентині парламент вже третій рік поспіль проводить таке вшанування

Важливо підкреслити, що в межах заходів, проведених для відзначення 75-х роковин геноциду, Міжнародна комісія з Голодомору, Всесвітній конгрес українців та Міністерство закордонних справ України запалили вогонь пам'яті про Голодомор. Символічну свічку запалили і в Австралії, вона побувала у 33 країнах, де є українські громади. Цей шлях закінчився у листопаді, коли свічку привезли до Києва для участі у заходах вшанування пам'яті, встановлених законом. Серед країн Латинської Америки, які брали участь у заході, були Аргентина, Чилі, Парагвай та Бразилія. Ця акція — відповідь на прохання українського уряду визнати 2008 р. роком пам'яті жертв Голодомору в усьому світі [13].

У 2008 р. парламент Іспанії та автономні парламенти Каталонії, країни Басків та Балеарських островів видали інституційні декларації про підтримку українського народу та засудження Голодомору з нагоди 75-х роковин [12]. Згадував голод, який зазнала Україна, і парламент Валенсії. Цю діяльність організує Інститут за підтримки Валенсійського університету. Важливо згадати, що цей університет у 2016 р. організував академічний форум під назвою «Коли Україна втратила зерно та життя».

3. Уроки Голодомору. Голодомор і політична та економічна криза у Венесуелі.

Організація Об'єднаних Націй у резолюції, прийнятій з нагоди вшанування 75-х роковин Голодомору, вказує, що пам'ять про злочини проти людяності в європейській історії покликана допомогти запобігти подібним злочинам у майбутньому. Не це вказують інтелектуали, зокрема Маріо Варгас Льоса та Енн Епплбом. Вони попереджають: важливо, аби такі види насильницьких дій більше не повторювалися. Енн Епплбом у статті, опублікованій на початку 2019 р. в іспанській газеті «El País», стверджує: «Такі трагічні події могли статися де завгодно, якщо є відповідний збіг політичних та економічних чинників. Немає значення чи це політика лівих, чи правих, в будь-якому разі слід проявляти завбачливість щодо екстремізму і тих харизматичних політичних лідерів, які створюють однопартійні держави, як це сталося

у Венесуелі; тому важливо знову звернутися до цієї історії, щоб зрозуміти, що все це може повторитися» [14].

Прикладом вищесказаного слугують статті низки журналістів і політичних аналітиків про посилення економічної та політичної кризи у Венесуелі, у яких неодноразово вживалося слово «Голодомор» для опису гуманітарної катастрофи, яку переживає країна через брак продовольства або відсутність належного його забезпечення. Основні кроки уряду, згідно з УВКБ ООН, призвели до того, що більше ніж 4 296 777 венесуельців емігрували в сусідні країни (Колумбію, Перу, Чилі та інші) [15] (дані ACNUR (ООН) від 5 серпня 2019 р.) Численні публікації, в яких слово «Голодомор» використовувалося для дискредитації венесуельської політичної моделі, вказують на те, що криза є наслідком неспроможності соціалістичної ідеології, що панувала в країні протягом останніх 20 років з часів Уго Чавеса (1999–2013) і його наступника Ніколаса Мадуро (з 2013 р.).

Газета «República Colombia» у лютому цього року опублікувала свідчення венесуельця українського походження, який розповів, що його бабуса і дідусь померли від голоду навесні 1932 р. в Україні. Зараз він переживає подібну ситуацію, зазначаючи, що мінімальна заробітна плата у Венесуелі дозволяє харчуватися на 1400 кілокалорій на день¹, а дефіцит харчових продуктів з кожним днем зростає. У цій газеті зазначено, що венесуельці втратили в середньому 11 кілограмів маси тіла у 2017 р. Описана ситуація пов'язана з тим, що мінімальна венесуельська заробітна плата становить 18 000 боліварів (приблизно 5 доларів на місяць) і не дозволяє придбати основних продуктів харчування, оскільки гіперінфляція економіки призвела до того, що харчі коштують у 6 разів дорожче, ніж за звичайних умов.

В інших статтях йдеться про те, що ця криза значною мірою пов'язана з економічною політикою, яка проводиться з 1999 року. Було недооцінено роль іноземних інвестицій, водночас усі підприємства лишилися у державній власності. Як наслідок, держава має повний контроль за наданням основних послуг та постачанням продуктів харчування. Керівництво держави схвалило створення органів контролю за системою нормування харчів — Місцеві комітети постачання і виробництва — для урегулювання випадків недопостачання харчів. Керівництво цим органом покладено на збройні сили, а сама система доступна лише для власників так званих «посвідок батьківщини». Це означає, що доступ до продуктів харчування залежить від лояльності

¹ Ці дані взято з дослідження Рікардо Гаузмана (Ricardo Hausmann), директора Центру Міжнародного розвитку і професора з економіки Гарвардського університету (Kennedy School of Government de la Universidad de Harvar).

до органів влади [16]. Тим, у кого немає такого посвідчення, доводиться платити до 10 разів більше за середню ціну, щоб придбати товар.

Така ситуація призвела до публікації статей, в яких венесуельську кризу порівнюють з українським Голодомором. Прочитуємо лише назви деяких з них: «Голодомор Венесуели»; «Обурення: Мадуро в Раді ООН з прав людини» з підзаголовком «ООН, здається, ігнорує, що справжній Голодомор у Карибському басейні змушує нас переосмислити слово “геноцид”». Як бачимо, слово «Голодомор» використовують, щоб привернути увагу міжнародної спільноти до кризи, яку переживає ця країна Карибського басейну, і наголосити на необхідності врешті втрутитися, аби був обраний демократичний уряд, оскільки серед населення немає довіри до результатів виборів, проведених у травні 2018 р., на яких переміг президент Ніколас Мадуро².

Підсумовуючи, варто зазначити, що однією з країн Латинської Америки, яка опублікувала найбільшу кількість статей про Голодомор, є Аргентина, адже в цій країні проживає велика діаспора українських мігрантів (близько 500 000 осіб), переселення яких почалося з 1897 р. Інша виявлена особливість пов'язана з кількістю жертв. Так, українська діаспора стверджує, що кількість жертв коливається від 7 до 10 мільйонів, а деякі автори, наприклад, Енн Епплбом, говорять про 3,9 мільйона.

Ще один аспект, про який варто згадати, полягає у тому, що у повідомленнях у незалежній пресі (як в рубриці історичних розвідок, так і у розділі «Особлива думка») всі автори посилаються на історичні факти, щоб надати докази та аргументи тому, про що вони писали. Важливо додати, що статті, які належать до рубрики історичних та культурних тем, точніше дотримуються історичних фактів, описуючи події, що сталися у процесі колективізації. Водночас у статтях під рубрикою «Особиста думка» та «Політичний аналіз» переважно зазначають кількість жертв Голодомору і вказують, що саме Голодомор став свідченням (прикладом) того, до чого може призвести соціалістична політична та економічна модель у Венесуелі.

Останній аспект, який варто відзначити, це існування вебсайту Panampost [17] з лібертіанською ідеологією³, який публікує статті з погляду перспектив вільного ринку. Видання неодноразово використовує слово Голодомор в аналітичних статтях, описуючи Венесуельську кризу

² За даними ВВС Ніколас Мадуро набрав 6 190 612 голосів (67,8 %) за дуже низької участі виборців, яка складала 46,02 %. На другому місці опинився Енрі Фалькон (Enri Falcón), набравши 1 917 036 голосів (21 %).

³ Штаб-квартирою сторінки Panampost є Маямі, Флоридя. Вважається, що цей сайт відвідують головним чином мешканці США, за ними йдуть Венесуела, Гватемала, Аргентина та Колумбія.

та звинувачуючи нинішню владу в тому, що вона проводить політику знищення населення, тобто те саме, що відбувалося на українських землях за часів Радянського Союзу. Було встановлено, що за 4 роки на сайті опубліковано близько 20 статей, в яких слово «Голодомор» з'являється у тексті статей, і 4 рази це слово вжито у заголовках.

Список використаних джерел:

1. Duma niega que hambruna por colectivización de tierra de Stalin fuera genocidio. (02 mayo de 2008) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.elespectador.com/noticias/elmundo/articulo-ninos-de-8-10-anos-planeaban-atacar-maestra>
2. Se publica lista de soviéticos implicados en hambruna estalinista. (23 de julio de 2008) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.elespectador.com/articulo-se-publica-lista-de-sovieticos-implicados-hambruna-estalinista>
3. Bonet P. (14 de diciembre de 2009). Ucrania desvela los secretos de la URSS — Kiev abre los archivos de la época soviética a los investigadores y al público [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://elpais.com/diario/2009/12/14/internacional/1260745208_850215.html
4. Elorza A (16 de agosto de 2015). Robert Conquest, notario de los crímenes soviéticos [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://elpais.com/cultura/2015/08/16/actualidad/1439683020_866139.html
5. Evans S. (22 de agosto de 2015). Robert Conquest, el hombre que le reveló al mundo los horrores de Stalin [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://www.bbc.com/mundo/noticias/2015/08/150817_robert_conquest_horror_stalin_lb
6. Soría J. (22 de junio de 2011) Igort plasma el terror soviético en «Cuadernos ucranianos» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ecodiario.economista.es/cultura/noticias/3176266/06/11/Igort-plasma-el-terror-sovietico-en-Cuadernos-ucranianos.html>
7. Barnés H. (24 de septiembre de 2017). El Holocausto olvidado de Stalin: la horrible muerte de 4 millones de personas [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.elconfidencial.com/alma-corazon-vida/2017-09-24/stalin-urss-holodomor-holocausto_1446044/8
8. Palmero F. (25 enero 2019). ‘Holodomor’, el genocidio que quiso ocultar Stalin [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.elmundo.es/cultura/2019/01/25/5c4a22a4fdddf011b8b458a.html>
9. Barreira D. (2 de marzo de 2019). El Holocausto soviético: cómo Stalin mató de hambre a 4 millones de ucranianos [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.lespanol.com/cultura/historia/20190302/holocausto-sovietico-stalin-mato-hambre-millones-ucranianos/379712242_0.html

10. Dolzhenko S. (19 de agosto de 2019). Zelenski le pide a Netanyahu que reconozca como genocidio el «Holodomor» [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.eldiario.es/politica/Zelenski-Netanyahu-reconozca-genocidio-Holodomor_0_933007118.html
11. Nykonenko O. (23 de enero de 2006). El genocidio en Ucrania. Режим доступу: <https://www.lanacion.com.ar/opinion/el-genocidio-en-ucrania-nid774480> (24 de noviembre de 2007). Holodomor en Ucrania [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.lanacion.com.ar/opinion/holodomor-en-ucrania-nid965024>
12. Romero L. (19 de diciembre de 2018). El Holodomor. Un magno genocidio largamente ocultado [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.levante-emv.com/opinion/2018/12/19/holodomor-magno-genocidio-largamente-ocultado/1811379.html>
13. Por la buena memoria y la solidaridad mundial. (17 de junio de 2008) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.lanacion.com.ar/espectaculos/por-la-buena-memoria-y-la-solidaridad-mundial-nid1022075>
14. Applebaum A (25 de enero de 2019). Rusia sigue usando métodos de la URSS para controlar el poder” [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://elpais.com/cultura/2019/01/24/actualidad/1548352463_528776.html
15. Refugiados y migrantes de Venezuela [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://r4v.info/es/situations/platform>
16. Spiwak B. (16 de febrero de 2019). Juegos del Hambre [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.larepublica.co/analisis/boris-spiwak-2828720/juegos-del-hambre-2828718>
17. PanAm Post [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/PanAm_Post

References

1. (02 mayo de 2008). *Duma niega que hambruna por colectivización de tierra de Stalin fuera genocidio*. URL: <https://www.elespectador.com/noticias/elmundo/articulo-ninos-de-8-10-anos-planeaban-atacar-maestra>
2. (23 de julio de 2008). *Se publica lista de soviéticos implicados en hambruna estalinista*. URL: <https://www.elespectador.com/articulo-se-publica-lista-de-sovieticos-implicados-hambruna-estalinista>
3. Bonet, P. (14 de diciembre de 2009). *Ucrania desvela los secretos de la URSS — Kiev abre los archivos de la época soviética a los investigadores y al público*. URL: https://elpais.com/diario/2009/12/14/internacional/1260745208_850215.html

4. Elorza, A (16 de agosto de 2015). *Robert Conquest, notario de los crímenes soviéticos*. URL: https://elpais.com/cultura/2015/08/16/actualidad/1439683020_866139.html
5. Evans, S. (22 de agosto de 2015). *Robert Conquest, el hombre que le reveló al mundo los horrores de Stalin*. URL: https://www.bbc.com/mundo/noticias/2015/08/150817_robert_conquest_horror_stalin_lb
6. Soría, J. (22 de junio de 2011) *Igort plasma el terror soviético en “Cuadernos ucranianos”*. URL: <https://ecodiario.eleconomista.es/cultura/noticias/3176266/06/11/Igort-plasma-el-terror-sovietico-en-Cuadernos-ucranianos.html>
7. Barnés, H. (24 de septiembre de 2017). *El Holocausto olvidado de Stalin: la horrible muerte de 4 millones de personas*. URL: https://www.elconfidencial.com/alma-corazon-vida/2017-09-24/stalin-urss-holodomor-holocausto_1446044/8
8. Palmero, F. (25 enero 2019). *“Holodomor”, el genocidio que quiso ocultar Stalin*. URL: <https://www.elmundo.es/cultura/2019/01/25/5c4a22a4fdddf011b8b458a.html>
9. Barreira, D. (2 de marzo de 2019). *El Holocausto soviético: cómo Stalin mató de hambre a 4 millones de ucranianos*. URL: https://www.lespanol.com/cultura/historia/20190302/holocausto-sovietico-stalin-mato-hambre-millones-ucranianos/379712242_0.html
10. Dolzhenko, S. (19 de agosto de 2019). *Zelenski le pide a Netanyahu que reconozca como genocidio el “Holodomor”*. URL: https://www.eldiario.es/politica/Zelenski-Netanyahu-reconozca-genocidio-Holodomor_0_933007118.html URL:
11. Nykonenko, O. (23 de enero de 2006). *El genocidio en Ucrania*. URL: <https://www.lanacion.com.ar/opinion/el-genocidio-en-ucrania-nid774480> (24 de noviembre de 2007). *Holodomor en Ucrania*. URL: <https://www.lanacion.com.ar/opinion/holodomor-en-ucrania-nid965024>
12. Romero, L. (19 de diciembre de 2018). *El Holodomor. Un magno genocidio largamente ocultado*. URL: <https://www.levante-emv.com/opinion/2018/12/19/holodomor-magno-genocidio-largamente-ocultado/1811379.html>
13. *Por la buena memoria y la solidaridad mundial*. (17 de junio de 2008). URL: <https://www.lanacion.com.ar/espectaculos/por-la-buena-memoria-y-la-solidaridad-mundial-nid1022075>
14. Applebaum, A (25 de enero de 2019). *Rusia sigue usando métodos de la URSS para controlar el poder*. URL: https://elpais.com/cultura/2019/01/24/actualidad/1548352463_528776.html

15. Refugiados y migrantes de Venezuela. URL: <https://r4v.info/es/situations/platform>
16. Spiwak, B. (16 de febrero de 2019). *Juegos del Hambre*. URL: <https://www.larepublica.co/analisis/boris-spiwak-2828720/juegos-del-hambre-2828718>
17. PanAm Post. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/PanAm_Post

A. V. Zarate,
Ph. D. Student
Cadiz University
Taras Shevchenko National University of Kyiv
Cadiz, Spain
Kyiv, Ukraine

THE HOLODOMOR TOPIC IN THE PRESS OF SPANISH-SPEAKING COUNTRIES

In the article, the publications in the periodicals of Spanish-speaking countries are analyzed, where the authors study the Holodomor. It is shown that the interest to this topic in Spanish-speaking countries is not stable; it depends mainly on the inner political activity of Ukraine regarding this question and its diplomacy, especially in the process of recognition of the Holodomor as genocide of Ukrainian nation. It is studied that in Spanish-language newspapers with on-line version, the word "Holodomor" had first appeared in 2006, when the parliament of Ukraine recognized it as genocide. In the newspaper El País, the word "Holodomor" was used in 2009 in the published interview with V. Viatrovykh. Moreover, the publications in El Confidencial, El Mundo, Infobae, El Diario, República Colombia are investigated in the article. The interest of a Spanish-speaking reader to the Holodomor topic grew in 2011, after comic book Ukrainian Notebooks (Memories about Soviet Times) by Italian artist Igort Tuveri Kaliari was printed. Starting from 2018, the number of published articles about the Holodomor increased from 2 articles every 2 years to 7,5 articles every 2 years. The material could be divided into three large themes: historical facts describing the situation in which the Holodomor occurred, acts of victims commemoration and diplomatic activity of the Ukrainian state since 2006 for recognitions of the Holodomor as genocide of Ukrainian nation, and lessons to gain after the Holodomor, especially the parallels with political and economic crisis in Venezuela. One of the countries where the biggest number of the articles about the Holodomor was published is Argentina.

Key words: Holodomor, genocide, Ukraine, Spanish-language press, Robert Conquest, Venezuela.

Dr. Afif Abdel Nour,
Associate Professor
The Holy Spirit University
Kaslik, Lebanon

LEARNING FROM THE GREAT LEBANESE FAMINE 1914–1918: A SCIENTIFIC APPROACH [TRANSCRIPT OF THE SPEECH]

Unfortunately, many historical events are common for Ukraine and Lebanon. I am saying “unfortunately” because most of them are bad. At the time of the First World War, we had a great famine, but I will talk about it in a different from historical way because I am a scientist. In 1914 and 1915, the only word that somebody may hear on the streets would be “I’m hungry! I’m hungry! I’m hungry!” It was an immense famine catastrophe for Lebanese. But what can genetics do in this case is just to show the impact of hunger on human organism?

Duplex sequencing method helps us to observe the mutations which can be caused in DNA by different stresses from the environment, like toxins, foods. Anything can affect our DNA. What about the stress from the famine? — that was the object of my research.

So back in the 1914–1918, Lebanon was a part of the Ottoman Empire. About 400.000 people were living in Lebanon. When the First World War began, the Ottoman Empire blocked the entrance of food and wheat to the Lebanon. They also confiscated wheat from Lebanon to Ottoman Army. France and Great Britain were blocking the sea, so nothing could go to the Lebanon from the sea either. It was even harder because swarms of locusts ate anything left. In addition, typhus, cholera and other diseases were spreading, so this was a catastrophe. Lebanon suffered the highest fatality rate in population during WWI, when half of the population died. Out of 400.000 people living in Lebanon, only 200.000 left.

This famine was a great interest for me because we do not have much studies about famine, about its effect on human’s DNA. What we wanted to know is if this Great Famine in Lebanon affects our average life now, four generations after. We wanted to know if there is a connection between this famine and modern diseases, for example, obesity, which level is very high now in Lebanon. Other diseases are diabetics, cancer, hypotension, osteoporosis, schizophrenia and stress in general, all of which have impact on our daily life.

We have 46 chromosomes in our body. Its ends may reduce when a person gets older or is in stress. These shortened chromosomes have impact on our health and lead to diseases. During our research, we first began gathering information about people who live now in Lebanon and who were born between 1916 and 1918. We found a list of people consisting of 20,000 persons who are more than 100 years. However, when we started to perform this recording, we found out that a lot of them are already dead — they were in the lists, but they were dead. Nonetheless, doctors and nurses started collecting medical samples from alive people and also their daughters and sons both living in region that suffered from the famine and one that did not. We have samples of 8 males and females who lived through the famine, 6 males and females who were not affected by hunger because they lived at another territory, although they are of the same age. These are very rare samples because now these people are dead. I emphasize your attention on this for you to understand how lucky you are to still have so many witnesses. Moreover, we took samples of the second, third and fourth generations of these people. These samples included medical blood analysis, vaginal secretions and guts swabs analysis.

We found the shortened chromosome in the famine-stressed group and the first generation, no matter male or female it was. It also affected three generations after and it still continues to affect us now. We may say that all the diseases which we have now are the consequences of feed of our ancestors and this famine in particular. We also took samples of bacteria which live in stomachs, and bacteria were also harmed by the famine. These bacteria were transmitted from mother to child through the birth — that is how we have today diseases.

As we can see, the hunger damages DNA, and these consequences are passed through the generations.

The same research could and should be done on the Holodomor witnesses to find out the situation in Ukraine, as you are very lucky that you still have so many witnesses alive.

Доктор А. А. Нуар,
доцент
Університет Святого Духа в Каслику
Каслик, Ліван

ВИВЧЕННЯ ВЕЛИКОГО ЛІВАНСЬКОГО ГОЛОДУ 1914–1918: НАУКОВИЙ ПІДХІД [КОНСПЕКТ ПРОМОВИ]

Великий Ліванський голод (1914–1918) відбувся внаслідок того, що Османська імперія заблокувала постачання продовольства до Лівану. Наслідки цього голоду відчутні дотепер, причому навіть на генетичному рівні. Кінці хромосом скорочуються, коли людина перебуває у стані стресу (наприклад, голодує). Для дослідження було зібрано зразки ДНК чотирьох поколінь людей — тих, хто голодували, і їхніх нащадків, а також тих, хто не постраждав від голоду, їхніх дітей, внуків та правнуків. Скорочені хромосоми були у всіх людей з першої групи. Крім цього, голод пошкодив також бактерії, які жили в кишечнику голодуючих, і ці зміни передалися наступним поколінням. Отже, багато проблем зі здоров'ям ліванців сьогодні спричинені тим, що від голоду постраждали їхні предки. Аналогічне дослідження варто було би провести і в Україні — на щастя, тут досі живі дуже багато свідків Голодомору.

Науково-популярне видання

Ірина Батирева, Юлія Коцур
(упорядники)

**ПРОБЛЕМА ЕКЗИСТЕНЦІЙНОГО ВИБОРУ
ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ:
Матеріали Міжнародної науково-практичної
конференції 20 листопада 2019 р.**

Редакційна колегія:
канд. іст. наук Ірина Батирева,
канд. іст. наук Юлія Коцур,
Тетяна Сопронюк,
Лілія Шеремета.

Підписано до друку 10.04.2020.
Формат 60x84 1/16. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 14,4

Видавець: ФОП Мельник М. Ю.
Свідоцтво про реєстрацію суб'єкта видавничої
справи ДК № 5245 від 14.11.2016 р.
melnyk.marko@gmail.com

Видавництво

Марка Мельника

markobook.com

ISBN 978-617-7838-12-7

